

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ – ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΛΑΪΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡ. ΧΛΙΑΡΑΣ

ΤΑ ΑΡΓΥΡΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΔΡΑΜΑΣ (19ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ – 1922)

ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ

ΑΡΓΥΡΟΧΟΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ – ΖΑΧΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ – ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΛΑΪΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡ. ΧΛΙΑΡΑΣ

ΤΑ ΑΡΓΥΡΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΔΡΑΜΑΣ (19ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ – 1922)

ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ

ΑΡΓΥΡΟΧΟΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου, Καθηγήτρια, επιβλέπουσα

Στέφανος Τσιόδουλος, Επίκουρος Καθηγητής

Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

*Παύλου, Γεωργίου και Δημητρίου
Των ευλαβεστάτων γεροντάδων μου
Τούτη η εργασία υϊκό ανάθημα
Εις αγάπης αντέκτησιν*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	4
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΜΕΡΟΣ Α΄ - Η εκκλησιαστική αργυροχοϊκή τέχνη.....	13
1. Η συμβολή της Λαογραφίας στη μελέτη των εκκλησιαστικών τεχνών.	13
2. Η αργυροχοϊκή τέχνη.....	26
3. Τα εκκλησιαστικά κειμήλια ως πηγή της ιστορίας.....	36
4. Η κοινωνική λειτουργία των εκκλησιαστικών κειμηλίων	39
ΜΕΡΟΣ Β΄ - Ο χώρος και ο χρόνος. Η Δράμα και η περιοχή της κατά την περίοδο 19ος αιώνας – 1922.....	42
1. Η Δράμα και η περιοχή της υπό οθωμανική κυριαρχία. Η περίοδος πριν το Τανζιμάτ.....	42
2. Η εποχή των μεταρρυθμίσεων. Το Τανζιμάτ.....	48
3. Από το σχίσμα του 1870 και τις διαμάχες για τη Μακεδονία ως τους Βαλκανικούς πολέμους.....	57
4. Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος μέχρι την έλευση των προσφύγων (1922).....	65
ΜΕΡΟΣ Γ – Τα αργυρά κειμήλια των Εκκλησιών της Μητροπόλεως Δράμας 19ος αιώνας – 1922.	69
1. Δράμα.....	69

2. Προσοτσάνη.....	74
3. Εδέρνετζικ (Αδριανή)	78
4. Δοξάτο	81
5. Βησοτσάνη (Ξηροπόταμος)	89
6. Βοβλίτζ (Πύργοι)	92
7. Πλέβνα (Πετρούσα)	94
8. Τσατάλτζα (Χωριστή).....	101
9. Γιουρετζίκ (Γρανίτης).....	107
10. Βόλακας	110
11. Δράνοβο (Μοναστηράκι).....	115
12. Κου(μ)πάλιστα (Κοκκινόγεια).....	119
13. Φωτολείβος.....	122
14. Τίλκοχώρι ή Τουρκοχώρι (Μυλοπόταμος)	124
ΕΠΙΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	126
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ	131
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	133
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	i-cxcix

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι τα αργυρά κειμήλια των Εκκλησιών της Μητροπόλεως Δράμας (19ος αιώνας – 1922) στο πλαίσιο μελέτης της εκκλησιαστικής αργυροχοϊκής τέχνης.

Η ενασχόληση με αυτό το θέμα υπήρξε για μένα μια πορεία χαράς αλλά και δυσκολιών. Χαράς διότι εκπονώντας μια τέτοια διπλωματική εργασία αναδεικνύω πτυχές του πολιτισμού και της ιστορίας της πολύπαθης και μαρτυρικής επαρχίας από την οποία έλκω την καταγωγή και ζω, αλλά και δυσκολιών καθ' ότι η χαλιναγώγηση του θέματος, η καταγραφή των σκευών στους ναούς της επαρχίας μας και η μελέτη της υπάρχουσας βιβλιογραφίας υπήρξε μια επίπονη διαδικασία.

Με τη βοήθεια του Θεού φθάσαμε στην ολοκλήρωση αυτής της μελέτης και την καταθέτουμε προς κρίση πρώτα απ' όλα στην τριμελή επιτροπή των καθηγητών που πρόκειται να την εξετάσουν αλλά και ευρύτερα στην επιστημονική κοινότητα.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Καθηγήτρια Λαογραφίας κ. Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου που από την πρώτη στιγμή με περιέβαλε με την αγάπη της και πορευτήκαμε όλα αυτά τα χρόνια των σπουδών μου μαζί. Για μένα η κ. Βρέλλη είναι μία πνευματική μητέρα καθώς, πέραν των γνώσεών της, το ήθος της και το ύφος της ως ακαδημαϊκού εμπνέουν τους φοιτητές και μας δίνουν ελπίδα να συνεχίσουμε σε έναν κόσμο τόσο δύσκολο και μουντό, σε χρόνια πέτρινα και δυσχείμερα.

Ευχαριστώ επίσης θερμά τα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής, τους Επίκουρους Καθηγητές, κ. Νικόλαο Α. Αναστασόπουλο και κ. Στέφανο Τσιόδουλο, οι οποίοι, χωρίς να φείδονται χρόνου και κόπου, ήσαν κοντά μου όταν χρειάστηκα τις συμβουλές τους και την καθοδήγησή τους.

Θερμότατες ευχαριστίες οφείλω στον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Δράμας κ.κ. Παύλο που με στήριξε καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου και χάρη στην άδεια του οποίου κατάφερα να ολοκληρώσω την καταγραφή και φωτογράφιση των αργυρών κειμηλίων στις Εκκλησίες της επαρχίας μας. Ήταν δίπλα μου να συζητάμε και να λύνουμε απορίες για τα σκεύη που καταγράφονταν.

Θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω και όλους τους Πατέρες που συνεργάστηκαν κατά την καταγραφή των αντικειμένων στους ναούς της επαρχίας μας. Ο Θεός να τους ενισχύει παντοιοτρόπως στα ποιμαντικά τους καθήκοντα.

Τέλος ευχαριστώ από τα βάθη της ψυχής μου την οικογένειά μου για τη στήριξη, την υλική και ηθική, καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας και της συγγραφής της διπλωματικής αυτής εργασίας.

Δοξάζω τον Θεό και τον ευχαριστώ από μέσης καρδιάς για αυτή του τη δωρεά να ολοκληρώσω τη διπλωματική μου εργασία. Εύχομαι η μελέτη αυτή να συμβάλει όσο το δυνατόν περισσότερο στη μελέτη της περιοχής της Δράμας αφ' ενός αλλά και των εκκλησιαστικών τεχνών ευρύτερα αφ' ετέρου.

Αργυρούπολη Δράμας,
12 Φλεβάρη 2019.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η καταγραφή, ταξινόμηση και εξέταση των εκκλησιαστικών αργυρών λατρευτικών αντικειμένων/κειμηλίων, που απόκεινται στις εκκλησίες των παλαιών/γηγενών χωριών (σε αντιδιαστολή προς τα νεώτερα/προσφυγικά χωριά) της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας, ενταγμένα στο ιστορικό και λαογραφικό, εθιμικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο (19ος αιώνας – 1922).

Ως προϊόντα της εκκλησιαστικής αργυροχοϊκής τέχνης ορίζουμε τα ακόλουθα:

- (α) αργυρές επενδύσεις εικόνων,
- (β) κηροπήγια, δικηροτρίκηρα, μανουάλια, καντήλια, πολυκάντηλα,
- (γ) καλύμματα ιερών Ευαγγελίων, αργυρές λεπτομέρειες επί καλυμμάτων ιερών Ευαγγελίων,
- (δ) αρτοφόρια, εξαπτέρυγα, θυμιατά, «κατζίκια», σταυροί αγιασμού, σταυροί ευλογίας,
- (ε) άγια δισκάρια, άγια ποτήρια, λαβίδες, λόγχεις,
- (στ) δίσκοι, λεκάνες αγιασμού, σκεύη για το ζέον,
- (ζ) λειψανοθήκες και άλλα.

Η Ανατολική Μακεδονία, όσον αφορά την προσέγγιση του ιστορικού και πολιτισμικού παρελθόντος της σε επίπεδο πηγών, αποτελεί μια ιστορικά ιδιαίτερη περίπτωση σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Οι τρεις βουλγαρικές κατοχές που γνώρισε η περιοχή αυτή κατά τον 20ό αιώνα (1912-1913, 1916-1918 και 1941-1944) είχαν ως αποτέλεσμα την κλοπή ή καταστροφή όλων των αρχείων, φορέων και υπηρεσιών της περιοχής. Η μέγιστη αποψίλωση τέτοιων ιστορικών τεκμηρίων από την εν λόγω περιοχή συνέβη το 1917, όταν βουλγαρικά στρατεύματα με επικεφαλής τον Τσέχο αρχαιολόγο Βλαδίμηρο Σις, σύλλησαν πλήθος κωδίκων, χειρογράφων αλλά και λατρευτικών σκευών από την Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή της Εικοσιφοινίσσης που βρίσκεται στο όρος Παγγαίο. Στα Γ.Α.Κ. Δράμας και στις περισσότερες υπηρεσίες του νομού Δράμας (Δήμοι, Μητρόπολη, Δικαστήρια) τα συστηματικά αρχεία ξεκινούν μόλις το 1950. Τη σπανιότητα πάντως των πηγών στην περιοχή της Δράμας επικουρούν το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών, το Αρχείο των Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, όπου και συγκαταλέγονται αρκετές από τις εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στη Δράμα

μετά το 1917 και έως το τέλος της δεκαετίας του 1940, το Αρχείο ακόμη του Ελ. Βενιζέλου, στρατιωτικά αρχεία και άλλα.

Στην παρούσα εργασία μελετώνται τα αργυρά λατρευτικά αντικείμενα εκκλησιών στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της επαρχίας της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας (19ος αι. - 1922). Σκοπός της εργασίας είναι να αποτελέσει μια συμβολή στη μελέτη της τοπικής πολιτισμικής ιστορίας καθώς και της εκκλησιαστικής τέχνης στον ελλαδικό χώρο. Μολονότι πολλές μελέτες έχουν ήδη δημοσιευτεί για τα έργα της αργυροχρυσοχοΐας αλλά και ειδικότερα για την εκκλησιαστική αργυροχρυσοχοΐα στον ελλαδικό χώρο, ωστόσο για την περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας δεν έχουμε δημοσιευμένο συναφές υλικό.

Στην εργασία εξετάζονται 14 κοινότητες, που ήσαν υπό τη δικαιοδοσία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας από το 19ο αιώνα έως και το 1922. Πρόκειται για τις κοινότητες Δράμας (στην πόλη της Δράμας υπήρχε τότε μόνο ο Μητροπολιτικός Ναός), Ξηροποτάμου, Μοναστηρακίου, Πετρούσας, Πύργων, Προσοτσάνης, Γρανίτη, Κοκκινογείων, Βώλακα, Μυλοποτάμου, Αδριανής, Δοξάτου, Χωριστής και Φωτολίβους.

Επισημαίνεται εδώ ότι στην εργασία εξετάζονται μόνο κοινότητες της επαρχίας της Δράμας και όχι των επαρχιών Φιλίππων και Ζιχνών.

Η Μητρόπολη Δράμας ονομαζόταν στον ιστορικό χρόνο της παρούσας έρευνας Μητρόπολη Δράμας, Φιλίππων και Ζιχνών που όμως σήμερα ανήκουν σε άλλη εκκλησιαστική δικαιοδοσία, δηλ. η επαρχία των Ζιχνών αποτέλεσε από το 1924 τη Μητρόπολη Ζιχνών, στην οποία το 1949 προσετέθη και αυτή του Νευροκοπίου, ενώ η επαρχία των Φιλίππων ανήκει στη Μητρόπολη Φιλίππων και Νεαπόλεως από το 1928, αλλαγές που υπαγόρευσε η αύξηση του πληθυσμού των επαρχιών αυτών με τον ερχομό των προσφύγων και η ανάγκη αποκατάστασης των ιεραρχών που έφθασαν εδώ μαζί με τους πρόσφυγες.

Ο συγκεκριμένος χρονικός προσδιορισμός της μελέτης μου εξηγείται από το γεγονός, ότι μετά το 1922 η σύσταση του πληθυσμού και των κοινοτήτων στην περιοχή της Δράμας αλλάζει. Δηλαδή, νέες κοινότητες ιδρύονται από τους προσφυγικούς πληθυσμούς και νέα λατρευτικά σκεύη, πολύτιμα και μη, φθάνουν από τις παλαιές πατρίδες (Ανατολική Θράκη, Ρωμυλία, Πόντο, Μικρά Ασία) στις νέες πατρίδες ως κειμήλια με συνεχιζόμενο λειτουργικό χαρακτήρα, αλλά, καθώς η προέλευσή τους από

άλλες περιοχές τα εντάσσει σε μια ξεχωριστή ομάδα, κρίθηκε σκόπιμο η εξέτασή τους να αποτελέσει θέμα μελλοντικής και συγκριτικής μελέτης τους. Απ' την άλλη τα σωζόμενα πριν το 19ο αιώνα είναι ελάχιστα και χωρίς ικανή τεκμηρίωση για την παλαιότητά τους και συμπεριλαμβάνονται σε αυτή τη μελέτη με ερωτηματικά για την παλαιότητά τους.

Με αφετηρία τη θέση ότι η Λαογραφία εξετάζει τις εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού μέσα στα ιστορικά του συμφραζόμενα, η μέθοδος, η οποία εφαρμόζεται στο πλαίσιο της ερευνητικής εργασίας μου, είναι η ιστορικοκοινωνική μέθοδος.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας έγινε προσπάθεια να προσεγγίσουμε τα λατρευτικά αργυρά έργα στο πλαίσιο του χώρου και χρόνου λειτουργίας τους, να ανιχνεύσουμε και να επισημάνουμε, αν και όσο είναι αυτό δυνατό, κοινωνικές σχέσεις, επαφές και άλλα δεδομένα της περιόδου όπου αυτά τα έργα «λειτουργήσαν» έχοντας μελετήσει, πρώτα από όλα, τον τρόπο με τον οποίο αυτή η μέθοδος έχει ήδη εφαρμοστεί στην εξέταση όψεων και ζητημάτων του υλικού λαϊκού πολιτισμού σε επιστημονικές εργασίες, διδακτορικές διατριβές, άρθρα, κ.λπ.

Επίσης, σύμμαχος σε αυτή την προσπάθεια θεωρώ ότι στάθηκαν οι επιγραφές επί των αργυρών κειμηλίων, που μαρτυρούν άλλοτε τον δωρητή τους, άλλοτε τον δημιουργό τους κι άλλοτε το πρόσωπο για την ιερή προστασία και ευλογία του οποίου προσφέρεται το αντικείμενο ως δέηση στο ναό.

Στην έρευνα συνυπολογίζονται τυχόν μελέτες που προηγήθηκαν και αφορούν στο συγκεκριμένο ζήτημα, έγινε επιτόπια έρευνα και καταγραφή των αντικειμένων αυτών στους Ιερούς Ναούς της επαρχίας της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας κατόπιν γραπτής αδείας του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Δράμας κ.κ. Παύλου, κι ακόμη συγκεντρώθηκαν και αναλύθηκαν προφορικές μαρτυρίες κληρικών σχετικά με την ιστορικότητα των αργυρών λατρευτικών σκευών αλλά και πληροφορίες για τη χρήση των σκευών αυτών σήμερα.

Όλα τα λατρευτικά σκεύη φωτογραφήθηκαν, ομαδοποιήθηκαν κατά κοινότητα και εν συνεχεία ακολούθησε η μελέτη τους (μορφολογία/λειτουργία).

Η εργασία διαρθρώνεται ως εξής:

Στο Πρώτο Μέρος της εργασίας δίδεται το απαραίτητο θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης, γίνεται λόγος για τις λαϊκές τέχνες και ειδικότερα τις τέχνες με λατρευτικό χαρακτήρα εντός των εκκλησιών, για τη συμβολή της Λαογραφίας στη μελέτη των εκκλησιαστικών τεχνών στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα, (τροφοδοτώντας έτσι και τον κλάδο της Θρησκευτικής Λαογραφίας), αναλύονται ζητήματα της αργυροχοΐας απαραίτητα για την εύληπτη παρουσίαση του κυρίως θέματος της μελέτης μας, θίγεται η κοινωνική λειτουργία των εκκλησιαστικών κειμηλίων εντός της κοινότητας ενώ ταυτόχρονα γίνεται λόγος και για το ζήτημα της συμβολής των έργων των λαϊκών τεχνών ως πηγών της ιστορίας.

Στο Δεύτερο Μέρος της εργασίας εξετάζεται το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου εντάσσονται τα υπό εξέταση έργα. Γίνεται αναφορά στα ιστορικά δεδομένα της περιοχής κατά το 19ο αιώνα, και κυρίως στην εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής, ώστε να αναδειχτεί ο θεσμικός τρόπος λειτουργίας των κοινοτήτων υπό τη στέγη του Πατριαρχείου και των Μητροπόλεων κατά την περίοδο του Τανζιμάτ. Ο Οργανικός Νόμος και ο Γενικός Κανονισμός που επισήμως πλέον κατοχυρώνουν τη δράση των κοινοτήτων μέσω της Ορθόδοξης Εκκλησίας οδηγεί στην οικονομική άνθηση των κοινοτήτων και στη δυνατότητα απόκτησης λατρευτικών σκευών από πολύτιμα μέταλλα. Ταυτόχρονα οι πολεμικές συρράξεις, οι μετακινήσεις πληθυσμών –και κατ’ επέκταση εκκλησιαστικών κειμηλίων- δημιουργούν νέα δεδομένα τα οποία επισημαίνονται.

Στο Τρίτο Μέρος της εργασίας εξετάζεται το πρωτογενές υλικό της ερευνητικής εργασίας, δηλαδή τα έργα της εκκλησιαστικής αργυροχρυσοχοϊκής τέχνης ανά κοινότητα, με τον ανάλογο σχολιασμό όσον αφορά τη μορφολογία τους, τις τεχνικές κατασκευής τους, το μέγεθος, το σχήμα, τα σχέδια και τη χρήση τους άλλοτε και τώρα. Της παρουσίασης των αντικειμένων προτάσσονται τα απαραίτητα εισαγωγικά στοιχεία για κάθε κοινότητα με παραπομπές στο σχετικό φωτογραφικό υλικό.

Η εργασία ολοκληρώνεται με τις Επιλογικές Παρατηρήσεις, τη Βιβλιογραφία και τα Παραρτήματα (φωτογραφίες των αντικειμένων ομαδοποιημένες ανά κοινότητα και αριθμημένες, απομαγνητοφωνήσεις των προφορικών μαρτυριών που συγκεντρώθηκαν σχετικά με τα αργυρά λατρευτικά έργα, κ.ά.). Προς διευκόλυνση των αναγνωστών το

Παράρτημα χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις, στο δεύτερο τα δελτία καταγραφής των σκευών.

ΜΕΡΟΣ Α΄ - Η εκκλησιαστική αργυροχοϊκή τέχνη.

1. Η συμβολή της Λαογραφίας στη μελέτη των εκκλησιαστικών τεχνών.

Με τον όρο εκκλησιαστικές τέχνες εννοούμε όλες εκείνες τις μορφές τέχνης, των οποίων τα προϊόντα καλύπτουν κυρίως τις λατρευτικές ανάγκες εντός των Εκκλησιών με πολλές ωστόσο κοινωνικές προεκτάσεις. Στις εκκλησιαστικές τέχνες εντοπίζουμε την αρχιτεκτονική, την αργυροχοΐα, την ξυλογλυπτική, την λιθογλυπτική, τη ζωγραφική, την κεντητική, την υφαντική, την μεταλλουργία, τη μουσική, τη λογοτεχνία και άλλες.

Η μελέτη των νεώτερων και σύγχρονων εκκλησιαστικών τεχνών ως αυτούσιος επιστημονικός κλάδος τείνει να καθιερωθεί στη χώρα μας μόλις την τελευταία δεκαετία¹. Σύμφωνα με τα όσα μέχρι σήμερα παρήγαγε η επιστημονική βιβλιογραφία γύρω από τη μελέτη των αντικειμένων των εκκλησιαστικών τεχνών, η μελέτη τους αποτελεί σημείο συνάντησης πολλών επιστημών και φαίνεται να απαιτεί διεπιστημονικές προσεγγίσεις, ώστε να κατανοήσουμε το βάθος, τις προεκτάσεις, τους συμβολισμούς, την κοινωνική αλλά και τη θεολογική διάσταση των έργων των εκκλησιαστικών τεχνών².

¹ Παρά την σημαντική συγγραφή μελετών γύρω από την πρωτοχριστιανική και τη βυζαντινή περίοδο κυρίως από αρχαιολόγους κατά τον τελευταίο αιώνα, η μελέτη της μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής τέχνης είναι ζήτημα που τέθηκε τις τελευταίες μόνον δεκαετίες. Στην περίπτωση της νεώτερης και σύγχρονης εκκλησιαστικής τέχνης τα θέματα που την αφορούν άρχισαν να μελετώνται σε ένα συστηματοποιημένο πλαίσιο την περασμένη μόλις δεκαετία. Σημαντικό παράγοντα στην καθιέρωση της μελέτης της νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης ως ανεξάρτητου επιστημονικού πεδίου έπαιξε η διοργάνωση από τη Θεολογική Σχολή του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών ήδη από το 2008 σειράς συμποσίων με το θέμα «Νεοελληνική Εκκλησιαστική Τέχνη». Τα συμπόσια αυτά, τα οποία έχουν φθάσει αισίως τα 6, με τελευταίο αυτό που πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 2017, κατέδειξαν το κενό που υπήρχε γύρω από τη μελέτη των νεώτερων και σύγχρονων εκκλησιαστικών τεχνών και έδωσαν πλούσια και αξιόλογη βιβλιογραφία από επιστήμονες με διαφορετικό επιστημονικό προσανατολισμό. Ήδη από τα Πρακτικά του πρώτου συμποσίου καθίσταται σαφές ότι η νεοελληνική εκκλησιαστική τέχνη είναι χώρος συνάντησης πολλών, αν όχι όλων των ανθρωπιστικών επιστημών.

² Η Αρχαιολογία, η Ιστορία της Τέχνης, η Θεολογία, η Λαογραφία, η Κοινωνιολογία, η Κοινωνική/Πολιτισμική Ανθρωπολογία είναι επιστήμες οι οποίες τα τελευταία χρόνια έδωσαν σημαντικές μελέτες κάνοντας την αρχή για τη διεπιστημονική προσέγγιση των εκκλησιαστικών τεχνών.

Η Λαογραφία³, ως η επιστήμη μελέτης του πολιτισμού των ιστορικών λαών, προπορευόμενη της Αρχαιολογίας⁴ ήταν η πρώτη επιστήμη η οποία, παρά τις ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώθηκαν γύρω από αυτήν και την εξέλιξή της –όπως θα δούμε παρακάτω-, ανέδειξε τα έργα αυτά της εκκλησιαστικής τέχνης ως μέρος της λαϊκής

Ενδεικτικά για την περίπτωση της μελέτης της ζωγραφικής με ευρύτερους απούχους σε όλο το φάσμα της νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης, βλ. Νικόλαος Γραίκος, «Νεοελληνική Εκκλησιαστική Ζωγραφική. Το ερώτημα της μεθόδου και του ερευνητικού πεδίου», *Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, επιμέλεια: Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου και Σταύρος Μαμαλούκος, Αθήνα 2012, σ. 377-704. Ωστόσο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι σε χρόνια όπου ο προσανατολισμός των επιστημών στη χώρα μας αφορούσε την καθιέρωση και υπεράσπιση της εθνικής ιδέας μόνον η Λαογραφία -και μάλιστα η εξωακαδημαϊκή- ασχολήθηκε με αυτά τα ζητήματα, παρά την καθυστέρηση της καθιέρωσης της μελέτης ζητημάτων του υλικού πολιτισμού, δίνοντας τις πρώτες σημαντικές μελέτες γύρω από αυτά τα θέματα.

³ Στον έναν και πλέον αιώνα ιστορικής παρουσίας της Λαογραφίας στην Ελλάδα έχουν γραφεί πολλοί ορισμοί γι' αυτήν την επιστήμη από παλαιότερους και νεότερους Λαογράφους. Εδώ αναγράφουμε τον κοινά αποδεκτό ορισμό της Κοινωνικής Λαογραφίας όπως την εισηγήθηκε και τη διαμόρφωσε ο Μ. Γ. Μερακλής από τη δεκαετία του '70 και εξής. Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 2011, σ. 13.

Βεβαίως, λαογραφικής φύσεως εργασίες και μελέτες προϋπήρξαν της επιστημονικής οργάνωσης της Λαογραφίας. Όπως παρατηρεί ο Δημήτριος Σ. Λουκάτος, ως Ελληνική Λαογραφία, «...εννοούμε τη γενική παρατήρηση ή έρευνα των ελληνικών εθίμων και λόγων που έχει γίνει ως τώρα, άσχετα αν ήταν ή όχι συστηματική, αν γινόταν από λογίους συγγραφείς ή ερασιτέχνες, πριν ή μετά την επιστημονική της οργάνωση». Βλ. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1992, σ. 27.

⁴ Η Αρχαιολογία είναι από τις πρώτες επιστήμες που οργανώθηκαν επίσημα στην Ελλάδα μετά την ανεξαρτησία. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία ιδρύθηκε το 1837. Ωστόσο το έργο της αφορά αποκλειστικά στις κλασικές και αργότερα στις προϊστορικές αρχαιότητες. Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ιδρύθηκε στις 23 Δεκεμβρίου 1884 υπό την επίδραση της Momumentale Theologie που εκείνα τα χρόνια είχε ευρεία διάδοση στην Ευρώπη. Σκοποί και στόχοι της εταιρείας ήταν η διάσωση και ανάδειξη των πρωτοχριστιανικών αρχικά και κατ' επέκταση των βυζαντινών μνημείων και στη συνέχεια ό,τι αφορούσε στην τέχνη αυτών των περιόδων. Βλ. Αλέξανδρος Σ. Βαρούχας, Ιωάννης Μ. Δαμβέργης, «Εγκύκλιος της ιδρύσεως της Εταιρείας», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1 (1892) Περίοδος Α', σ. 11-13. Χαρακτηριστικό επίσης της καθυστέρησης του ενδιαφέροντος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας για τη μεταβυζαντινή αρχαιολογία είναι το γεγονός, ότι ο όρος «μεταβυζαντινός» απαντάται για πρώτη φορά στο Δελτίο μόλις το 1974. Βλ. «Ελληνική Βιβλιογραφία Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 7 (1973-1974), Περίοδος Δ', σ. 159-207.

τέχνης. Για τους λαογράφους η λαϊκή τέχνη διαιρούνταν με βάση τη χρήση των έργων των λαϊκών τεχνιτών σε κοσμική και σε εκκλησιαστική⁵.

Η επιστημονική καθιέρωση της Λαογραφίας έγινε το 1909 από τον Νικόλαο Γ. Πολίτη⁶. Ο Ν. Γ. Πολίτης⁷, με το άρθρο του «Λαογραφία» στο ομώνυμο περιοδικό της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, δίδει τον αναλυτικό ορισμό της νέας επιστήμης και παρουσιάζει τα θέματα με τα οποία αυτή πρόκειται να ασχοληθεί⁸.

Η ερευνητική δραστηριότητα του Πολίτη, η οποία φαίνεται πως σχετιζόταν άμεσα και με τα δεδομένα και τα ζητούμενα της περιόδου δράσης του αλλά και από την προεπιστημονική κληρονομιά των λαογραφικών μελετών του 19ου αιώνα⁹, εστιάζει

⁵ Ενδεικτικά: Πόπη Ζώρα, *Ελληνική Τέχνη. Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα 1994, σ. 13-33, βλ. ακόμη τις διακρίσεις που κάνουν στα έργα τους η Αγγελική Χατζημιχάλη και ο Δημήτρης Σταμέλος.

⁶ Παρ' όλα αυτά πρέπει να σημειωθεί, ότι ο Νικόλαος Γ. Πολίτης, χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο Λαογραφία το 1884, θέλοντας να δώσει όνομα στην επιστήμη εκείνη που είχε ως γνωστό της αντικείμενο τη μελέτη των παραδοσιακών εκδηλώσεων του λαού, βλ. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Ελληνική και Διεθνής Επιστημονική Ονοματοθεσία της Λαογραφίας*, Αθήνα 2010, σ. 57.

⁷ Ο Νικόλαος Πολίτης σφράγισε εν πολλοίς την πρωτοεπιστημονική φάση της Ελληνικής Λαογραφίας. Τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, καθηγητής ήδη ων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, προβαίνει σε σημαντικά βήματα για τη θωράκιση και καθιέρωση κατά τα επιστημονικά πρότυπα της εποχής του τη νέα επιστήμη. Έτσι το 1908 ιδρύει την Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία (Ε.Λ.Ε.) και την αμέσως επόμενη χρονιά εκδίδει το περιοδικό Λαογραφία. Το 1911 εξάλλου ιδρύεται το Λύκειο των Ελληνίδων ενώ το 1915 το Μουσείο Χειροτεχνιμάτων, ενέργειες που γίνονται απ' αφορμή της όλης δραστηριότητας του Πολίτη. Με πρωτοβουλία του Πολίτη, το 1918 ιδρύεται επίσης το Λαογραφικό Αρχείο.

Για τη δραστηριότητα του Ν. Γ. Πολίτη γύρω από την Ε. Λ. Ε., βλ. Γεώργιος Χ. Κούζας, *Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία. Η ιστορική διαδρομή της (1908-2008)*, Αθήνα 2009. Για την ευρύτερη δραστηριότητά του και τη συμβολή του στη διαμόρφωση των πρώτων επιστημονικών βημάτων της Λαογραφίας, βλ. ενδεικτικά: Δημήτριος Σ. Λουκάτος, «Η λαογραφική έρευνα τα πρώτα πενήντα χρόνια του αιώνα μας», *Νέα Εστία*, 48 (1950), σ. 287-297, Μ. Γ. Μερακλής, «Νικόλαος Πολίτης. Ο πατέρας της Ελληνικής Λαογραφίας», *ΤρΕ*, 60 (1984), σ. 687-694 και Στέλιος Παπαδόπουλος, *Η Χαλκοτεχνία στον ελληνικό χώρο (1900-1975) κατά τις προφορικές μαρτυρίες των χαλκουργών. Συμβολή στην εθνογραφική τεχνολογία*, Ναύπλιο 1982, σ. 12-14.

⁸ Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία*, 1 (1909), σ. 3-18.

⁹ Η διαδικασία συλλογής και έκδοσης δημοτικών τραγουδιών φαίνεται να κατέχει σπουδαίο ρόλο κατά τον 19ο αιώνα. Η πρακτική αυτή, που είχε δημιουργήσει ένα σημαντικό προηγούμενο και ακολούθησε την Λαογραφία και κατά τα πρώτα επιστημονικά βήματά της στην Ελλάδα σχετίστηκε αρχικά και με την προσπάθεια αντίκρουσης των απόψεων του Fallmerayer με την επικύρωση της θεωρίας της συνέχειας. Για τις εκδόσεις τέτοιων έργων, βλ. Λουκάτος, ό.π., σ. 56-61.

περισσότερο στη μελέτη του πνευματικού βίου του λαού. Παρ' ότι στο διάγραμμα της λαογραφικής ύλης που εισηγήθηκε κάνει λόγο για ζητήματα του υλικού βίου, φαίνεται πως τα ζητήματα αυτά, όπως η λαϊκή τέχνη, θα αργήσουν να λάβουν μια ισότιμη θέση με τον πνευματικό βίο στις λαογραφικές έρευνες¹⁰.

Η κατάσταση δεν φαίνεται να αλλάζει ριζικά μετά το θάνατο του Πολίτη¹¹ έως ότου δύο λαογράφοι από τον εξωπανεπιστημιακό χώρο κάνουν την εμφάνισή τους. Πρόκειται για τον Δημήτριο Λουκόπουλο και την Αγγελική Χατζημιχάλη, οι οποίοι το 1925 με δύο σημαντικές εκδόσεις θα ανοίξουν το δρόμο για την καθιέρωση της μελέτης της λαϊκής τέχνης στην Ελλάδα¹². Τις προσπάθειες αυτές στήριξε ο Στίλπων Κυριακίδης ενισχύοντας τις πρωτοβουλίες για την ανάδειξη της λαϊκής τέχνης. Στο πλαίσιο αυτό δημοσίευσε ο ίδιος οδηγίες για τη συλλογή του δημώδους λαογραφικού και γλωσσικού υλικού¹³.

Σχετικά με τον Jakob-Philipp Fallmerayer και τις απόψεις του για τους σύγχρονους Έλληνες, βλ. Γιώργιος Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982 (ανατύπωση: 1999). Ειδικότερα για τις σχέσεις της Λαογραφίας με το θέμα, βλ. Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Ο Φαλλμεράγερ και η Ελληνική Λαογραφία», στο συλλογικό έργο *Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι.*, επιμέλεια: Ευάγγελος Χρυσός, Αθήνα 1996, σ. 269-276.

Για τις τάσεις εν γένει της Ελληνικής Λαογραφίας και το πώς αυτές διαμορφώθηκαν κατά τον 19^ο αιώνα, βλ. Walter Puchner, «Οι ιδεολογικές βάσεις της επιστημονικής ενασχόλησης με τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό τον 19^ο αιώνα», στο συλλογικό έργο *Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι.*, επιμέλεια: Ευάγγελος Χρυσός, Αθήνα 1996, σ. 247-268.

¹⁰ Σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. Στέλιος Παπαδόπουλος, *Η χαλκοτεχνία στον ελληνικό χώρο 1900-1975 κατά τις προφορικές μαρτυρίες των χαλκουργών (Συμβολή στην εθνογραφική τεχνολογία)*, Ναύπλιο 1982, σ. 11-37. Βλ. και τις απόψεις του Μ. Γ. Μερακλή όπου και κριτική στις θέσεις του Στέλιου Παπαδόπουλου, Μ.Γ. Μερακλής, «Η μελέτη του υλικού πολιτισμού: Μια όχι άσκοπη αναδρομή», *Θέματα Λαογραφίας*, Αθήνα 1999, σ. 75-89.

¹¹ Ο Στίλπων Κυριακίδης, παρά την κατάθεση σοβαρών διαπιστώσεων σχετικά με την καθυστέρηση της μελέτης ζητημάτων του υλικού βίου, δεν φαίνεται να ασχολείται ο ίδιος ερευνητικά με ανάλογα θέματα. Για το Στίλωνα Κυριακίδη και τη σχέση του με τη μελέτη του υλικού πολιτισμού, βλ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 14-16.

¹² Βλ. Δημήτριος Λουκόπουλος, *Αιτωλικά οικήσεις, σκεύη και ποτά*, Αθήνα 1925 και Αγγελική Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη. Σκύρος*, Αθήνα 1925.

¹³ Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 18-20.

Λίγα χρόνια αργότερα και υπό την πίεση της διάσωσης του λαϊκού πολιτισμού των προσφύγων που κατέφθασαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ιδρύθηκε το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών υπό την Μέλπω Μερλιέ. Η Μέλπω Μερλιέ, όπως και οι προηγούμενοι που αναφέραμε ως τώρα, συνέβαλε κι αυτή με το έργο της στην ανάδειξη της λαϊκής τέχνης, στη διάσωσή της και την περαιτέρω ερευνητική της προσέγγιση¹⁴. Τις απόψεις του Κυριακίδη σχετικά με την καθυστέρηση γύρω από τη μελέτη του υλικού πολιτισμού θα επιβεβαιώσει λίγα χρόνια αργότερα και ο Γεώργιος Μέγας¹⁵. Κοινός πάντως παρονομαστής των προσπαθειών αυτών στην προπολεμική ελληνική πραγματικότητα είναι η παντελής αδιαφορία του κράτους¹⁶.

Η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται αφενός από το συνειδητοποιημένο πλέον ενδιαφέρον των λαογράφων για την ανάδειξη και μελέτη της λαϊκής τέχνης και του υλικού πολιτισμού και αφετέρου από την απότομη εγκατάλειψη παραδοσιακών μορφών ζωής που επιβίωναν μέχρι τότε. Οι συγκυρίες ήταν τέτοιες ώστε, χάθηκε πολύτιμος χρόνος για τη διάσωση του συνόλου των λαϊκών τεχνών¹⁷. Οι ακαδημαϊκοί πλέον λαογράφοι στα θεωρητικά συγγράμματα Λαογραφίας συμπεριλαμβάνουν τη θεωρητική πλαισίωση της λαϊκής τέχνης, παραπέμποντας συνήθως σε έργα

¹⁴ Για τη Μέλπω Μερλιέ (1890-1979) την πρώτη που μίλησε στην Ελλάδα για *Μουσική Λαογραφία*, βλ. Μέλπω Μερλιέ, *Η μουσική λαογραφία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1935 και *Λαογραφία*, 32 (1979-1981), σ. 554-557.

¹⁵ Δεν μπορούμε να παραλείψουμε δυο σημαντικές εργασίες του Γεωργίου Μέγα που έχουν άμεση σχέση με τη μελέτη του υλικού πολιτισμού γενικότερα και της λαϊκής τέχνης ειδικότερα. Σε χρόνια που η Λαογραφία και δη η ακαδημαϊκή εστίαζε περισσότερο στη μελέτη του πνευματικού βίου, ο Μέγας υπήρξε πρωτοπόρος. Βλ. Γεώργιος Α. Μέγας, «Θρακικά οικήσεις. Συμβολή εις την έρευναν της βορειοελληνικής αγροτικής οικίας», *Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου*, 1 (1939), σ. 5-49. Ο ίδιος, *Η ελληνική οικία. Ιστορική αυτής εξέλιξη και σχέσις προς την οικονομία των λαών της Βαλκανικής*, Αθήνα 1949.

¹⁶ Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 23-26.

¹⁷ Μανόλης Γ. Βαρβούνης, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Κομοτηνή 1994.

εξωπανεπιστημιακών λαογράφων¹⁸ που εργάστηκαν στην ύπαιθρο καταγράφοντας και συλλέγοντας έργα λαϊκής τέχνης κ.λπ¹⁹.

Η πρώτη ακαδημαϊκή λαογράφος που κατέθεσε διδακτορική διατριβή με θέμα που εντάσσεται στο πεδίο των λαϊκών τεχνών ήταν η Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος το 1965²⁰.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και μετά ο Μιχάλης Γ. Μερακλής, Καθηγητής πλέον στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, εισηγούμενος την Κοινωνική Λαογραφία, την ανάγκη δηλαδή μελέτης των λαογραφικών φαινομένων σε συγκεκριμένο κάθε φορά χωροχρονικό πλαίσιο²¹, διήρεσε τη λαογραφική ύλη σε τρεις μεγάλες κατηγορίες μεταξύ των οποίων και η λαϊκή τέχνη²². Η λαϊκή τέχνη έκτοτε και μέχρι σήμερα διδάσκεται στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ως επιμέρους κλάδος της Λαογραφίας²³. Συνάμα υπό την εποπτεία του Μ. Γ. Μερακλή εκπονήθηκαν διδακτορικές διατριβές στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και θα συστηματοποιηθεί πλήρως η ακαδημαϊκή ενασχόληση με ζητήματα λαϊκής τέχνης μέσω της ιστορικοκοινωνικής μεθόδου²⁴.

¹⁸ Βλ. χαρακτηριστικά την περίπτωση του καθηγητή Σπυριδάκη, Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης, *Ελληνική Λαογραφία. Πανεπιστημιακά Παραδόσεις*, τεύχος 1, εν Αθήναις 1968, σ. 144-149.

¹⁹ Παπαδόπουλος, ό.π., 26-31.

²⁰ Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, Αθήναι 1965.

²¹ Μ. Γ. Μερακλής, «Η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων», *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα 2004, σ. 15-25.

²² Για την διαίρεση αυτή της λαογραφικής ύλης η οποία μέχρι και σήμερα εξακολουθεί να είναι κυρίαρχη, βλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, ό.π.

²³ Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου, «Η διδασκαλία της Λαϊκής Τέχνης και τα αδημοσίευτα φοιτητικά χειρόγραφα στο Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (1964-2006)», *Λαϊκή Τέχνη. Νέα ευρήματα – Νέες ερμηνείες. Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα*, επιμέλεια: Σοφία Χανδακά, Αθήνα 2015, σ. 281-300, βλ. και Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου, «Η διδασκαλία της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1964-2009)», *Λαογραφία*, 42 (2010-2012), σ. 171-192 (και ανάπτυξη)

²⁴ Μ. Γ. Μερακλής, «Η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων», ό.π. Οι απόψεις αυτές ζυμώθηκαν και σταδιακά καθιερώθηκαν στην Ελληνική Λαογραφία από τους μαθητές του Μ. Γ. Μερακλή στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ου αι., δίνοντας σημαντικούς καρπούς, στο βαθμό που σύντομα έγινε λόγος για τη «Σχολή των Ιωαννίνων» κατά την περίοδο αυτή, βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η εξέλιξη της ελληνικής λαογραφίας και η 'Σχολή των Ιωαννίνων'», *Εξώπολις*, 8-9 (1997-1998), σ. 173-180, ο ίδιος, *Μικρά Λαογραφικά*, Αθήνα 2000, σ. 54-65, βλ. ακόμα και Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου, «Η διδασκαλία της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1964-2009)», ό.π., σ. 173.

Παρά την επισήμανση των λαογράφων που ασχολήθηκαν με τη λαϊκή τέχνη ότι τα έργα των λαϊκών τεχνών διαιρούνται σε έργα για κοσμική χρήση αφενός και εκκλησιαστική αφετέρου, η μελέτη της εκκλησιαστικής λαϊκής τέχνης απασχόλησε κυρίως εξωπανεπιστημιακούς λαογράφους.

Η πρώτη η οποία ουσιαστικά αναφέρεται στις μελέτες της σε έργα εκκλησιαστικής λαϊκής τέχνης είναι η Αγγελική Χατζημιχάλη²⁵. Η Χατζημιχάλη δεν εστιάζει ιδιαίτερος στα έργα αυτά που προορίζονται για την εκκλησιαστική χρήση πλην ελαχίστων εξαιρέσεων²⁶ αλλά φροντίζει να βλέπει τα έργα στην ολότητά τους ως έργα λαϊκών τεχνιτών που εκφράζουν τη λαϊκή ψυχή και αντίληψη²⁷.

Ο λαογράφος όμως ο οποίος δραστηριοποίησε εμφανώς τη μελέτη της εκκλησιαστικής λαϊκής τέχνης ήταν ο Κίτσος Μακρής²⁸. Μέσα από τις μελέτες του αναδεικνύει ποικίλα ζητήματα της εκκλησιαστικής λαϊκής τέχνης όπως οι λαϊκοί ζωγράφοι του Πηλίου²⁹,

²⁵ Για το πλούσιο έργο της Αγγελικής Χατζημιχάλη και τη συμβολή της στην καθιέρωση της επιστημονικής ενασχόλησης με τη Λαϊκή Τέχνη, βλ. Δημήτρης Λαζογιώργος – Ελληνικός, *Αγγελική Χατζημιχάλη. Η Ελληνίδα που φώτισε το Γένος*, Αθήνα 2000, όπου και όλη η πλούσια εργογραφία της Χατζημιχάλη γύρω από την ελληνική λαϊκή τέχνη.

²⁶ Βλ. ενδεικτικά: Αγγελική Χατζημιχάλη, «Η στάχσις του Ευαγγελίου της Υπεραγίας Θεοτόκου Πωγωνιανής Μολυβδοσκεπάστου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 15 (1940), σ. 175-182.

²⁷ Για τις απόψεις αυτές της Αγγελικής Χατζημιχάλη γύρω από τη λαϊκή τέχνη, βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Αθήναι 1931, σ. 7-10.

²⁸ Σχετικά με το έργο του Κίτσου Μακρή βλέπε την ομιλία της Άλκης Κυριακίδου Νέστορος κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα του Α. Π. Θ. δημοσιευμένη ως πρόλογος στο βιβλίο, Κίτσος Μακρής, *Οι Ζωγράφοι της Σαμαρίνας*, Θεσσαλονίκη 1991.

²⁹ Το Πήλιο φαίνεται πως αποτέλεσε για τον Κίτσο Μακρή πηγή έμπνευσης για όλη του την ερευνητική δραστηριότητα. Οι μελέτες του γύρω από τη λαϊκή τέχνη της περιοχής υπήρξαν πολλές. Ενδεικτικά: Κίτσος Α. Μακρής, *Ο ζωγράφος Θεόφιλος στο Πήλιο*, Βόλος 1939 (με πρόλογο του Δ. Ευαγγελίδη). Ο ίδιος, *Λαϊκές ζωγραφίες στο αρχονταρίκι του μοναστηριού του Αη-Λαυρέντη στο Πήλιο*, Βόλος 1947. Ο ίδιος, *Η πηλιορείτικη λαϊκή τέχνη. Πηγές και επιδράσεις*, Βόλος 1948. Ο ίδιος, *Πηλιορείτικες φορεσιές*, Βόλος 1949. Ο ίδιος, *Δύο λαϊκοί ζωγράφοι. Γιάννης Παγώνης – Θανάσης Παγώνης*, Βόλος 1952. Ο ίδιος, *Ένα μεταβυζαντινό τέμπλο στο Πήλιο*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήναι 1954. Ο ίδιος, *Η ξυλογλυπτική του Πηλίου*, Βόλος 1958. Ο ίδιος, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα 1976.

των Χιονιάδων της Ηπείρου³⁰, της Σαμαρίνας³¹ αλλά και τα ξυλόγλυπτα του Πηλίου³² με κυρίαρχο το ενδιαφέρον του για τα εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα³³.

Την ίδια εποχή, η Πόπη Ζώρα³⁴, επί σειρά ετών Διευθύντρια του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (Μ.Ε.Λ.Τ.), έδωσε σημαντικές μελέτες γύρω από την εκκλησιαστική αργυροχοΐα των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας.

Η μουσειακή προβολή των έργων των λαϊκών τεχνών, η ίδρυση και η οργάνωση πολλών λαογραφικών μουσείων ανά την Ελλάδα οφείλονται στη δράση της³⁵. Από πολύ νωρίς εστίασε το ενδιαφέρον της στη μελέτη του ενδύματος. Μελέτησε τα πολυτελή ενδύματα των κρητομυκηναίων κυριών, κεντήματα και φορεσιές των νεώτερων χρόνων³⁶, ενώ ταυτόχρονα ανέδειξε και ζητήματα των υπολοίπων λαϊκών τεχνών³⁷ αφήνοντας μάλιστα και ένα εισαγωγικό εγχειρίδιο γύρω από τις λαϊκές τέχνες, αποτέλεσμα της πολύχρονης τριβής της με αυτά τα υλικά κατάλοιπα του νεοελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού³⁸.

Σημαντική ήταν η συμβολή της Πόπης Ζώρα και στην ανάδειξη και καθιέρωση της μελέτης της εκκλησιαστικής αργυροχοΐας στη χώρα μας. Η εργασία της γύρω από δύο περίφημους τεχνίτες του ασημιού, τον Αθανάσιο Τζημούρη και τον Γεώργιο Διαμαντή

³⁰ Ο ίδιος, *Χιονιάδες ζωγράφοι. 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*, Αθήνα 1981.

³¹ Ο ίδιος, *Οι Ζωγράφοι της Σαμαρίνας*, Θεσσαλονίκη 1991.

³² Ο ίδιος, *Η ξυλόγλυπτική του Πηλίου*, Βόλος 1958.

³³ Ο ίδιος, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα*, Αθήναι 1982.

³⁴ Σχετικά με τη ζωή και το έργο της Πόπης Ζώρα, βλ. ενδεικτικά: Σοφία Χανδακά, επιμέλεια, *Λαϊκή Τέχνη. Νέα ευρήματα – Νέες ερμηνείες. Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα*, Αθήνα 2015, σ. 16-17. Βλέπε επίσης: Ευριδίκη Αντζουλάτου – Ρετσίλα, «Η πρόκληση και καταξίωση της επιστημονικής ενασχόλησης με τη λαϊκή τέχνη: το έργο της Πόπης Ζώρα», *Παρνασσός*, 49 (2006), σ. 454-462.

³⁵ Ο.π., σ. 19-41.

³⁶ Πόπη Ζώρα, *Τα πολυτελή φορέματα των Κρητομυκηναίων κυριών*, Αθήναι 1956. Η ίδια, *Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής φορεσιάς*, Αθήνα 1966.

³⁷ Πόπη Ζώρα, *Η γοργόνα εις την ελληνικήν λαϊκήν τέχνη*, Αθήναι 1960. Η ίδια, *Οι βοτσαλωτές αυλές των Σπετσών*, Αθήναι 1961. Η ίδια, *Σιφνεϊκά πλακόστρωτα*, Αθήναι 1963.

³⁸ Πόπη Ζώρα, *Ελληνική Τέχνη. Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα 1994.

Μπάφα, υπήρξαν πρωτότυπες και δημιούργησαν ένα σημαντικό προηγούμενο για την περαιτέρω μελέτη τέτοιων θεμάτων³⁹.

Δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε και το έργο του Δημήτρη Σταμέλου. Παρ' ότι δεν κατέγραψε πρωτογενές υλικό γύρω από τις λαϊκές τέχνες και δη τις εκκλησιαστικές, ο Δημήτρης Σταμέλος κατάφερε να συγκεντρώσει ένα μεγάλο όγκο δημοσιεύσεων σχετικά με τις λαϊκές τέχνες και τα προϊόντα τους. Το υλικό αυτό επεξεργάστηκε και συνέθεσε μια μελέτη εισαγωγικού χαρακτήρα για τις ελληνικές λαϊκές τέχνες. Το έργο αυτό παρ' ότι προέρχεται από τον εξωακαδημαϊκό χώρο έχει πλούσια βιβλιογραφία που προέρχεται από ειδικούς και ερασιτέχνες. Μεγάλο μέρος αυτού του έργου είναι αφιερωμένο στις εκκλησιαστικές λαϊκές τέχνες. Εξ άλλου, όπως πίστευε ο Σταμέλος, οι λαϊκές τέχνες με βάση τη χρήση τους διαιρούνται σε κοσμικές και εκκλησιαστικές παρ' όλο που ασκούνται από τους ίδιους τεχνίτες⁴⁰.

Πολλοί λόγιοι, ιστοριοδίφες και αξιολογοί ερασιτέχνες λαογράφοι σε αυτήν την περίοδο αναφέρθηκαν σε λαϊκές τέχνες από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους και τις δημοσίευαν σε τοπικές εφημερίδες και περιοδικά. Το υλικό αυτό είναι εξαιρετικά ογκώδες ώστε να αναφερθούμε σε καθεμιά από αυτές τις εργασίες διεξοδικά. Θα πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι παρά την πιθανή προχειρότητα τέτοιων εγχειρημάτων αυτά διέσωσαν πλήθος υλικού το οποίο υπό άλλες συνθήκες θα είχε χαθεί⁴¹.

Σε επίπεδο επιστημόνων λαογράφων βρίσκουμε μελέτες σχετικά με τις εκκλησιαστικές τέχνες στο πλαίσιο μελέτης των λαϊκών τεχνών⁴². Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για μελέτες της Ευριδίκης Αντζουλάτου – Ρετσίλα, του Μανόλη Γ. Βαρβούνη, της

³⁹ Πόπη Ζώρα, *Δύο μεγάλοι μάστοροι του ασημιού. Αθανάσιος Τζημούρης – Γεώργιος Διαμαντής Μπάφας*, Αθήνα 1972.

⁴⁰ Δημήτρης Σταμέλος, *Νεοελληνική Λαϊκή Τέχνη. Πηγές, Προσανατολισμοί και κατακτήσεις από τον 16ο αιώνα ως την εποχή μας*, Αθήνα 1993γ.

⁴¹ Ενδεικτικά γι' αυτό το υλικό βλέπε τη βιβλιογραφία που παραθέτει ο Δημήτρης Σταμέλος στο τέλος του έργου του: Σταμέλος, ό.π., σ 183-212.

⁴² Το έργο τους δεν περιορίζεται στις δημοσιεύσεις γύρω από τις εκκλησιαστικές τέχνες. Θα πρέπει να τονιστεί ότι σε χρόνια που η μελέτη των μεταβυζαντινών και νεοελληνικών έργων της εκκλησιαστικής τέχνης ήταν αδιάφορη για τους αρχαιολόγους, τους θεολόγους και άλλους ακαδημαϊκούς, οι λαογράφοι δίδασκαν της λαϊκής τέχνης αυτά τα αντικείμενα στους φοιτητές των Φιλοσοφικών Σχολών.

Μαρίνας Βρέλλη – Ζάχου, Κατερίνας Κορρέ Ζωγράφου, της Άννας Λυδάκη, της Νάντιας Μαχά – Μπιζούμη, του Μανόλη Γ. Σέργη, του Στέφανου Τσιόδουλου, εκ των οποίων οι περισσότεροι θεράπευσαν (ή και θεραπεύουν ακόμη) το αντικείμενο της Λαϊκής Τέχνης, διδακτικά και ερευνητικά, στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας.

Η η Ευριδίκη Αντζουλάτου – Ρετσίλα εκπόνησε τη διδακτορική της διατριβή γύρω από τα αργυρά στέφανα του γάμου από τη συλλογή τέτοιων στεφάνων από το Μουσείο Μπενάκη⁴³ ενώ στη συνέχεια έδωσε κι άλλες σχετικές μελέτες⁴⁴. Η Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου ανέδειξε το έργο του λαϊκού χιονιαδίτη αγιογράφου-ζωγράφου Πολύκαρπου Αναστασίου Ζωγράφου⁴⁵ ενώ η Κατερίνα Κορρέ – Ζωγράφου ασχολήθηκε από πολύ νωρίς με τα μεταβυζαντινά και νεοελληνικά εκκλησιαστικά κεντήματα⁴⁶ αλλά και με ζητήματα της εκκλησιαστικής αργυροχοΐας⁴⁷. Ταυτόχρονα ασχολήθηκε και με πιο ιδιαίτερα ζητήματα της νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης όπως τα ιδιαίτερα κεραμικά τύπου Ιζνίκ που βρέθηκαν στη Μονή Παναχράντου Άνδρου⁴⁸. Η Άννα Λυδάκη μέσω του παραδείγματος της Μονής του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στην Ορμύλια Χαλκιδικής προσέγγισε ζητήματα επιβίωσης και άσκησης των εκκλησιαστικών τεχνών σήμερα⁴⁹. Η Νάντια Μαχά – Μπιζούμη, που μελετά κυρίως ζητήματα γύρω από το ένδυμα και τη λαϊκή τέχνη έγραψε σχετικά με ιερατικά άμφια

⁴³ Ευριδίκη Αντζουλάτου – Ρετσίλα, *Τα στέφανα του γάμου στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1980.

⁴⁴ Η ίδια, «Το ελληνικό τάμα στο πέρασμα των αιώνων», *Μυριόβιβλος*, 5 (1984), σ. 15-19. Η ίδια, «Η κορόνα ως μορφή νεοελληνικού νυφικού κεφαλοδέσμου», *Μυριόβιβλος*, 6 (1984), σ. 15-21. Η ίδια, «Γαμήλια τελετουργικά αντικείμενα από τη Μικρά Ασία σε συλλογές ελληνικών μουσείων», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20 (1998), σ. 115-123.

⁴⁵ Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου, «Ο χιονιαδίτης λαϊκός αγιογράφος Πολύκαρπος Αναστ. Ζωγράφος (1874-1953)», *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο. Εισηγήσεις στο 1ο επιστημονικό συνέδριο*, επιμέλεια: Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, Κόνιτσα 1996, σ. 395-421 (και ανάτυπο).

⁴⁶ Κατερίνα Γ. Κορρέ – Ζωγράφου, *Μεταβυζαντινή – Νεοελληνική χρυσοκεντητική*, Αθήνα 1985.

⁴⁷ Η ίδια, *Χρυσικών έργα 1600-1900. Συλλογή Κ. Νοταρά*, Αθήνα 2002.

⁴⁸ Η ίδια, *Τα κεραμικά Ιζνίκ της Μονής Παναχράντου Άνδρου*, Άνδρος 2004.

⁴⁹ Άννα Λυδάκη, «Η εκκλησιαστική τέχνη στο Ιερό Κοινόβιο του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στην Ορμύλια Χαλκιδικής», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Έρευνα και Διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεότερων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια*», επιμέλεια: Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου και Γεώργιος Χ. Κούζας, Αθήνα 2010, σ. 341-364.

της οθωμανοκρατίας από τις συλλογές μεγάλων μουσειακών συλλογών της χώρας⁵⁰. Αξιόλογες μελέτες γύρω από ναούς της Νάξου και των Κυκλάδων, έδωσε και ο Μανόλης Γ. Σέργης όπου θίγονται και ζητήματα εκκλησιαστικής τέχνης⁵¹ όπως και μια σημαντική μονογραφία που άπτεται της εκκλησιαστικής λογοτεχνίας των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας⁵². Ο Στέφανος Τσιόδουλος εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή σχετικά με τη λαϊκή ζωγραφική στο Ζαγόρι⁵³ αλλά συνάμα έδωσε μελέτες γύρω από θέματα που άπτονται με τις εκκλησιαστικές τέχνες και κυρίαρχα την νεώτερη εκκλησιαστική ζωγραφική⁵⁴.

Από τους ακαδημαϊκούς λαογράφους της νεώτερης γενιάς εκείνος ο οποίος επισταμένως ασχολήθηκε και εντρύφησε σε ζητήματα λαϊκής θρησκευτικής συμπεριφοράς είναι ο Μ. Γ. Βαρβούνης, ο οποίος στο πλούσιο έργο του ασχολείται επισταμένως με τη λαϊκή θρησκευτικότητα και συχνά αγγίζει και μελετά τις υλικές εκφράσεις αυτής της συμπεριφοράς. Το πλέον σημαντικό από το έργο αυτό είναι η σύνδεση της εθιμικής θρησκευτικής συμπεριφοράς, τόσο της παραδοσιακής όσο και της νεωτερικής, με τα έργα των εκκλησιαστικών τεχνών⁵⁵.

⁵⁰ Νάντια Μαχά - Μπιζούμη, «Φελόνιο διαμορφωμένο από στολιστικό κέντημα κρητικής κεντητικής τέχνης (18ος αι.). Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας των κεντητών υφασμάτων», *Αλεξανδρινός Αμνητός. Αφιέρωμα στη μνήμη του Ι. Μ. Χατζηφώτη*, επιμέλεια: Μ. Γ. Βαρβούνης και Παν. Τζουμέρκας, τ. 2, Αλεξάνδρεια 2009, σ. 249- 283.

⁵¹ Μανόλης Γ. Σέργης, *Το Μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο Γλινάδο της Νάξου*, Αθήνα 1990. Ο ίδιος, *Μονές των Κυκλάδων. Σύρου, Πάρου, Νάξου, Αμοργού*, Αθήνα 2007. Ο ίδιος, *Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Γλινάδο της Νάξου. Ψηφίδες από την Ιστορία και τη Λαογραφία του*, Θεσσαλονίκη 2018.

⁵² Ο ίδιος, *Εκκλησιαστικός λόγος και λαϊκός πολιτισμός τον 16ο αιώνα. Η περίπτωση του Παχώμιου Ρουσάνου*, Θεσσαλονίκη 2008.

⁵³ Στέφανος Τσιόδουλος, *Η ζωγραφική των σπιτιών του Ζαγοριού. Τέλη 18ου – αρχές 20ου αιώνα. Ιστορική και πολιτισμική προσέγγιση*, Ιωάννινα 2009.

⁵⁴ Ο ίδιος, Τιμωρία. *Η σκοτεινή όψη της σεξουαλικότητας. Ερωτικές σκηνές και οι αφηγήσεις τους στις παραστάσεις της κόλασης (13ος – 19ος αιώνας)*, Αθήνα 2012. Ο ίδιος, «Επιγραφές Χιονιαδιτών ζωγράφων σε σπίτια του Ζαγοριού», *Εκ Χιονιάδων*, 7 (2004), σ. 10-15. Ο ίδιος, «Σχόλια σε μια χάρτινη εικόνα του Βόρτολι», *Μνήμων*, 27 (2005), σ. 245-250. Ο ίδιος, «Παραστάσεις Ελλήνων φιλοσόφων σε ναούς της Ηπείρου (νέα ευρήματα)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 30 (2011), σ. 297-316.

⁵⁵ Στο σύνολο σχεδόν του έργου του Μ. Γ. Βαρβούνη μπορεί κάποιος να εντοπίσει στοιχεία σχετικά με τις εκκλησιαστικές τέχνες. Η ολιστική προσέγγιση της λαϊκής θρησκευτικότητας όπως την επιχειρεί δεν μπορεί να αγνοήσει τα προϊόντα των εκκλησιαστικών τεχνών. Βλ. ενδεικτικά: Μ. Γ. Βαρβούνης, *Εισαγωγή στη Θρησκευτική Λαογραφία*, τ. 1-2, Αθήνα 2017, όπου και πλήθος στοιχείων γύρω από τις

Σημαντικό επίσης υλικό συγκέντρωσαν οι διδάσκοντες τη Λαϊκή Τέχνη στα Λαογραφικά Αρχεία των Πανεπιστημίων Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Ιωαννίνων και Θράκης. Οι φοιτητές Λαογραφίας κατέθεσαν κατά καιρούς εργασίες γύρω από λαϊκούς τεχνίτες που έδωσαν και δίνουν μέχρι και σήμερα έργα προς εκκλησιαστική χρήση. Το υλικό αυτό εν πολλοίς είναι ανεκμετάλλευτο και μας δίνει πλήθος πληροφοριών για την εξέλιξη των εκκλησιαστικών τεχνών κυρίως στην ελληνική επαρχία αλλά και στα αστικά κέντρα με κάποια σχετική παράδοση όπως π.χ. η πόλη των Ιωαννίνων⁵⁶.

Δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε και σε ερευνητές οι οποίοι προέρχονται από γειτνιάζοντα προς τη μελέτη του υλικού βίου αντικείμενα όπως η αρχαιολογία έχουν

αφιερωματικές πρακτικές, τα τάματα κ.ά. Βλ. επίσης ενδεικτικά μελέτες ειδικότερα για τις εκκλησιαστικές τέχνες καθ' εαυτές: Ο ίδιος, «Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα της Σάμου», *Σαμιακές μελέτες*, 2 (1995-1996), σ. 117-247. Ο ίδιος, «Παραδοσιακή εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στη Σάμο», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 778 (1999), σ. 347-394. Ο ίδιος, «Οι εικόνες στη λαϊκή λατρευτική παράδοση», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 78 (2007), σ. 205-210. Ο ίδιος, «Προσκυνηματικός τουρισμός και ελληνική λαϊκή τέχνη», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos*, 29 (2008), σ. 217-228. Ο ίδιος, «Αθηναϊκά προσκυνητάρια», *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, 20 (2009), σ. 180-185. Ο ίδιος, «Χάρτινες μικρές εικόνες ευλογίας», *Εκκλησία*, 85:9 (2008), σ. 717-721. Ο ίδιος, «Παραδοσιακή εκκλησιαστική αργυροχοΐα στη Σάμο», *Σαμιακές Μελέτες*, 8 (2007-2008), σ. 329-356. Ο ίδιος, «Ο Γεώργιος Κόντης Ρήτωρ Αΐνου και η λαϊκή κηρυγματική του 17ου αιώνα», *Θρακική Επετηρίδα*, 11 (1999-2009), σ. 49-99. Ο ίδιος, «Το «κιτς» στη σύγχρονη ελληνική εκκλησιαστική και λαϊκή θρησκευτική τέχνη», *Θεολογία*, 83:1 (2012), σ. 247-266. Ο ίδιος, «Λαϊκή θρησκευτική καλλιτεχνική δημιουργία και προσκυνηματικός τουρισμός», *Λαϊκή Τέχνη. Νέα ευρήματα – Νέες ερμηνείες. Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα*, επιμέλεια: Σοφία Χανδακά, Αθήνα 2015, σ. 503-517. Ο ίδιος, «Η συλλογή αντιμνησίων της Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας», *Δελτίο Σαμιακών Σπουδών*, 4 (2017-2018), σ. 145-157, βλ. επίσης ο ίδιος, συντονιστής, *Ο θρακιώτης ζωγράφος και αγιογράφος Γιάννης Μητράκας*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Κομοτηνή, 28 Νοεμβρίου 2014, Αθήνα 2016.

⁵⁶ Ενδεικτικά για την περίπτωση του Λαογραφικού Αρχείου του Πανεπιστημίου των Ιωαννίνων, βλ. Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου, «Η διδασκαλία της Λαϊκής Τέχνης και τα αδημοσίευτα φοιτητικά χειρόγραφα στο Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (1964-2006)», ό.π. Βλ. επίσης εργασίες φοιτητών μεταξύ των οποίων και κάποιες για τις εκκλησιαστικές τέχνες, Μαρίνα Βρέλλη – Ζάχου, *Η διδασκαλία και η έρευνα του ενδύματος στο πλαίσιο του λαϊκού πολιτισμού. Οι εργασίες των φοιτητών στο Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Α.Α.Π.Ι.) 1964-2014*, Ιωάννινα 2014, ενδεικτικά αριθμοί καταχώρησης εργασιών: 294, 295 και 325-328. Τα τελευταία 6 χρόνια που παρακολουθώ τις παρουσιάσεις αυτών των εργασιών στο πλαίσιο των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μαθημάτων της κ. Βρέλλη, προστέθηκαν πλήθος νέων εργασιών που αφορούν κυρίως ξυλογλύπτες και αγιογράφους οι οποίες δεν περιλαμβάνονται σε αυτή την παλαιότερη μελέτη.

όμως ανθρωπολογικά και λαογραφικά ενδιαφέροντα και έδωσαν σημαντικές μελέτες γύρω από τα ζητήματα μελέτης των εκκλησιαστικών τεχνών.

Εξέχον παράδειγμα η Γιαννούλα Καπλάνη η οποία, υπηρετώντας για χρόνια στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, έδωσε αξιόλογες μελέτες γύρω από τη νεοελληνική αργυροχοϊκή τέχνη με βάση τα εκθέματα του μουσείου, κάποια εκ των οποίων αφορούν στα έργα των εκκλησιαστικών τεχνών⁵⁷.

Επίσης θα πρέπει να κάνουμε λόγο και για την ερευνητική δραστηριότητα του Αλέκου Φλωράκη. Ο Αλέκος Φλωράκης με σπουδές στις πολιτικές επιστήμες, αλλά και στην εθνολογία και την εθνογραφία, υπηρετεί εδώ και δεκαετίες τη Λαογραφία προβάλλοντας με τις μελέτες του κυρίως όψεις του λαϊκού πολιτισμού της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Τήνου. Οι μελέτες του γύρω από τη λαϊκή λιθογλυπτική και μαρμαροτεχνία που ανθεί στην Τήνο ανέδειξαν πολλά στοιχεία γύρω από ζητήματα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής αλλά και μαρμαρογλυπτικής (μαρμάρινα τέμπλα, φεγγίτες κ.ά.)⁵⁸.

Η μελέτη και η ανάδειξη των νεώτερων και σύγχρονων εκκλησιαστικών τεχνών κατά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα υπήρξε σε μεγάλο βαθμό έργο της Λαογραφίας. Μέσω της θεραπείας του αντικειμένου της Λαϊκής Τέχνης οι Έλληνες λαογράφοι εντόπισαν τα έργα εκείνα που παρήγαγαν λαϊκοί τεχνίτες και προορίζονταν για την κάλυψη των αναγκών της ορθόδοξης λατρείας και ανέδειξαν τα αντικείμενα αυτά σε επιμέρους αντικείμενο της λαϊκής τέχνης. Η παράδοση αυτή που δημιουργήθηκε κατά τον τελευταίο μισό αιώνα έχει να προσφέρει πολλά στις διεπιστημονικές πλέον προσεγγίσεις των έργων των νεώτερων και σύγχρονων εκκλησιαστικών τεχνών.

⁵⁷ Γιαννούλα Καπλάνη, κείμενο, *Νεοελληνική Αργυροχοϊα. Από τις συλλογές του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης*, Αθήνα 1997.

⁵⁸ Ενδεικτικά για τη συμβολή του Αλέκου Φλωράκη στη μελέτη της εκκλησιαστικής λιθογλυπτικής και μαρμαροτεχνίας, βλ. Αλέκος Ε. Φλωράκης, *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, Αθήνα 1980. Ο ίδιος, *Μαρμάρινα λαϊκά τέμπλα της Τήνου*, Αθήνα 1996. Ο ίδιος, *Άγιον Όρος: Λιθανάγλυφα*, Αθήνα 2000. Ο ίδιος, *Τηνιακοί φεγγίτες*, Αθήνα 2006. Ο ίδιος, *Η Παναγία της Τήνου και η Μονή Κεχροβουνίου*, Αθήνα 2007. Ο ίδιος, *Καραβάκια – τόματα και θαλασσινή αφιερωματική πρακτική στο Αιγαίο*, Αθήνα 2018.

2. Η αργυροχοϊκή τέχνη.

Η αργυροχοϊκή τέχνη όπως την προσεγγίζει η επιστήμη της Λαογραφίας είναι εύλογα μία από τις λαϊκές τέχνες. Ως λαϊκές τέχνες η σύγχρονη λαογραφία ορίζει εκείνες τις τέχνες οι οποίες πρωτίστως έχουν να επιδείξουν μια πολυδιάστατη ενίοτε χρηστική λειτουργία για τον άνθρωπο χωρίς ωστόσο να απεμπολούν την έμφυτη ανθρώπινη φιλοκαλία⁵⁹.

Με βάση τη χρήση τους τα έργα της λαϊκής αργυροχοΐας διαιρούνται σε κοσμικά (κοσμήματα, εξαρτήματα παραδοσιακών φορεσιών, οικιακά σκεύη και άλλα) και εκκλησιαστικά (σκεύη για τη λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τη λατρεία κατ' οίκον, φυλαχτά και άλλα)⁶⁰.

Η εκκλησιαστική αργυροχοΐα⁶¹ ως επιμέρους αντικείμενο της νεοελληνικής λαϊκής αργυροχοϊκής τέχνης περιλαμβάνει τα αργυρά εκκλησιαστικά σκεύη από τον 15ο αιώνα μέχρι και σήμερα. Η μεγάλη αυτή περίοδος κατά τη Γιώτα Οικονομάκη διαιρείται σε δύο επιμέρους φάσεις: α)) Στη μεταβυζαντινή, που καλύπτει την περίοδο από το 15ο μέχρι και τις αρχές του 18ου αιώνα και χαρακτηρίζεται έντονα σε επίπεδο μοτίβων και τεχνικών ως συνέχεια της βυζαντινής παράδοσης, και β)) την νεοελληνική που φθάνει μέχρι τις μέρες μας, και η οποία έχει δεχθεί πλήθος δυτικών επιδράσεων⁶².

⁵⁹ Μιχαήλ Γ. Μερακλής. *Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., σ. 285-292.

⁶⁰ Η διάκριση μεταξύ κοσμικών και εκκλησιαστικών έργων στις λαϊκές τέχνες είναι εντελώς συμβατική και αφορά καθαρά και μόνον τη χρήση των έργων των χειρών του λαϊκού ανθρώπου. Θα πρέπει εξ άλλου να τονίσουμε πως σχεδόν πάντοτε οι ίδιοι τεχνίτες που δημιουργούν έργα για κοσμική χρήση δημιουργούν έργα και για εκκλησιαστική χρήση γεγονός που τα συναντούμε σε όλες τις λαϊκές τέχνες. Ωστόσο οι περισσότεροι λαογράφοι προτιμούν να διαιρούν αυτά τα έργα με βάση τη χρήση τους, βλ., ενδεικτικά, Ζώρα, ό.π.

⁶¹ Ο Δημήτρης Σταμέλος παρατηρεί: «*Εκεί (...) όπου η τέχνη της ασημουργίας και χρυσοχοϊκής θα φθάσει σε ύψιστο βαθμό τελειότητας είναι τα εκκλησιαστικά είδη: καλύμματα Ευαγγελίων, επενδύσεις εικόνων, σταυροί, λειψανοθήκες, δισκοπότηρα, καντήλια κ.ά.*». Σταμέλος, ό.π., σ. 1.

⁶² Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστικά Αργυρά*, Αθήνα 1980, σ. 4.

Η νεοελληνική αργυροχοϊκή τέχνη πάντως αποτελεί εν πολλοίς συνέχεια της αντίστοιχης βυζαντινής⁶³ αργυροχοϊκής παράδοσης⁶⁴. Το γεγονός ότι κατά την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο δεν έχουμε πολλά στοιχεία για την αργυροχοϊκή τέχνη μας οδηγεί στην υπόθεση πως αυτή κατάφερε να επιβιώσει κυρίως σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου είχαν εξασφαλιστεί κάποια προνόμια, όπως π.χ. στα Ιωάννινα⁶⁵. Η αναδιάρθρωση των συντεχνιών κατά τον 16ο αιώνα και η σταδιακή ανάκαμψη των χριστιανικών κοινοτήτων της Ηπείρου μετά την κατάληψή τους από τους Οθωμανούς θα δώσει νέα ώθηση στην αργυροχοΐα⁶⁶.

Οι ευνοϊκές συνθήκες για τον Ελληνισμό μετά τη συνθήκη του Πασάροβιτς (1718) και του Κιουτσούκ Καϊναρτζή στη συνέχεια (1774) δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την άνθηση του εμπορίου και της βιοτεχνίας αλλά ταυτόχρονα δίνουν νέα ώθηση στην καλλιτεχνική παραγωγή και συμβάλλουν στην αναγέννηση όλων των λαϊκών τεχνών όπως και της αργυροχοΐας⁶⁷. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί η ζήτηση αργυρών αντικειμένων κάθε είδους⁶⁸.

⁶³ Χαρακτηριστικές όψεις της βυζαντινής αργυροχοϊκής παράδοσης μπορεί κανείς να εντοπίσει σε πολλές Μονές του Αγίου Όρους, όπου σώζονται αργυρά κειμήλια αυτής της περιόδου, βλ. Κ. Λοβέρδου – Τσιγαρίδα, «Βυζαντινή Μικροτεχνία», *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, διευθ. Αθανάσιος Α. Καρακατσάνης, σ. 279-280.

⁶⁴ Η παράδοση αυτή ήδη από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Δυτικούς (1204) αλλά κυρίως μετά την άλωση από τους Οθωμανούς (1453) έφθασε και στις πόλεις της Ιταλίας. Η τεχνογνωσία και η παράδοση της Ανατολής μπολιάστηκε με εκείνη της Δύσης για να φθάσει και πάλι στην Ανατολή κάποιους αιώνες αργότερα. Βλ. Γεώργιος Πλουμίδης, «Ιστορική διαδρομή της αργυροχοΐας (-μεταλλοτεχνίας) στα Ιωάννινα (Σχεδιάγραμμα)», *Βελλά. Επιστημονική Επετηρίδα Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Βελλάς Ιωαννίνων*, 4 (2007), σ. 499-508 και κυρίως σ. 499-500.

⁶⁵ Αλεξ. Δ. Δήμου, *Αργυροχοΐα και χρυσοχοΐα στα Γιάννινα*, Ιωάννινα 1981. Γιασμίνα Στυλ. Μωυσεΐδου, *Η Αργυροχοΐα στην Ήπειρο*, Αθήνα 1983. Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, «Η αργυροχρυσοχοΐα στην Ήπειρο», *Η αργυροτεχνία στην Ήπειρο*, επιμέλεια: Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου και Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, Αθήνα 2016, σ. 15.

⁶⁶ Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, ό.π.

⁶⁷ Πόπη Ζώρα, «Αργυροχοΐα», *Νεοελληνική Χειροτεχνία*, επιμ.: Στέλιος Α. Παπαδόπουλος, Αθήνα 196, σ. 242.

⁶⁸ Πόπη Ζώρα, *Ελληνική Τέχνη. Λαϊκή Τέχνη*, ό.π., σ. 13-14 και Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 21-22.

Τα έργα αυτής της τέχνης στο πλαίσιο του παραδοσιακού πολιτισμού φιλοτεχνούνται από τους χρυσικούς ή κουγιουμτζήδες⁶⁹. Οι τεχνίτες αυτοί συχνά οργανωμένοι σε συντεχνίες⁷⁰ αποτελούσαν σημαίνοντα παράγοντα των χριστιανικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας συναντούμε χρυσικούς κατά κανόνα χριστιανούς, οι οποίοι δημιουργούν αργυρά αντικείμενα τόσο για κοσμική χρήση όσο και για εκκλησιαστική. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα Ιωάννινα, τη Μοσχόπολη, το Ελβασάν, το Δέλβινο, το Μοναστήρι, τη Φιλιππούπολη⁷¹, την Κωνσταντινούπολη⁷², τη Θεσσαλονίκη, την Αργυρούπολη του Πόντου, αλλά και μικρότερες κοινότητες όπως οι Καλαρρύτες, το Σιράκο, το Μέτσοβο⁷³ και η Κόνιτσα⁷⁴ (στην Ήπειρο), η Νέβεσκα (σημερινό Νυμφαίο στη Μακεδονία)⁷⁵, η Στεμνίτσα (στην Πελοπόννησο)⁷⁶, η Μακρυνίτσα στο Πήλιο και άλλες⁷⁷.

⁶⁹ Ο Δημήτρης Σταμέλος γράφει για τους λαϊκούς τεχνίτες: «Ο ανώνυμος λαϊκός τεχνίτης ενεργεί κάτω από την κυριαρχική δύναμη της παράδοσης και συχνά της ομάδας. Αντιπροσωπεύει τάσεις που έχουν διαμορφωθεί σ' ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, αλλά βάζει και ο ίδιος την προσωπική του σφραγίδα της καλλιτεχνικής ορμής. Δεν είναι μονάχα η κληρονομιά και η εμπειρία, είναι και η καινούργια οπτική γωνία που αποτελεί συνάρτηση της ζωής.». Σταμέλος, ό.π., σ. κα'.

⁷⁰ Για τις συντεχνίες στον ελλαδικό χώρο, βλ. Κωνσταντίνος Γ. Σταλίδης, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Έδεσσα 1974, Γεώργιος Π. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα*, δ.δ., Ιωάννινα 1982, Ευαγγελή Αρ. Ντάτση, *Τα Ισνάφια μας τα βασιλεμένα: τα Γιάννενα των μαστόρων και των καλφάδων*, Αθήνα 2006. Βλ. επίσης και Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., σ. 105-110.

⁷¹ Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου, «Εκκλησιαστική Μεταλλοτεχνία», στο συλλογικό έργο *Σινά. Οι θησαυροί της Ιεράς Μονής Αγίας Αικατερίνης*, Γεν. Εποπτ. Κωνσταντίνος Α. Μανάφης, Αθήνα 2006, σ. 271-273 όπου αναφορές για τα εργαστήρια της Φιλιππούπολης.

⁷² Ό.π., σ. 273-275 όπου αναφορές για τα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης.

⁷³ Βάσω Ρόκου, «Τεχνικές και εργαστήρια της Ηπείρου. Το καμίνι της σιδηρουργίας στο Μέτσοβο», *Δωδώνη. Ιστορία και Αρχαιολογία*, 32 (2003), σ. 399-492.

⁷⁴ Αγλαΐα Τσιάρα, «Ο αργυροχόος Χριστόδουλος «του Πανταζή» από την Κόνιτσα Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 41 (2007), σ. 347-404.

⁷⁵ Για την περίπτωση της Νέβεσκας, βλ. Έλλη Καπλάνη – Κοκκίνη, επιμέλεια, *Οι χρυσοί της Νέβεσκας*, Θεσσαλονίκη 1995.

⁷⁶ Νάσος Συναδινός, *Οι τεχνίτες της Στεμνίτσας*, Αθήνα 1979, και ο ίδιος, *Τα Μεσσιώτικα. Η συνθηματική γλώσσα των τεχνιτών επεξεργασίας μετάλλων της Στεμνίτσας*, Αθήνα 1979.

⁷⁷ Πόπη Ζώρα, «Αργυροχοΐα», ό.π., σ. 242. Η ίδια, *Ελληνική Τέχνη. Λαϊκή Τέχνη*, ό.π., σ. 24-25. Γιαννούλα Καπλάνη, «Οι συντεχνίες των αργυροχρυσόχων της Ηπείρου», *Η αργυροτεχνία στην Ήπειρο*, επιμέλεια: Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου, Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, Αθήνα 2016, σ. 35-41.

Μολονότι οι περισσότεροι από τους λαϊκούς τεχνίτες παρέμειναν στην ανωνυμία και κατά τον 19ο και κατά τον 20ο αιώνα, οι χρυσοί αποτελούν θα λέγαμε μια διαφορετική περίπτωση: Δηλαδή, από τον 17ο αιώνα και μετά εντοπίζουμε ολοένα και περισσότερες επιγραφές σε αργυρά εκκλησιαστικά σκεύη. Αρχικά αναφέρονταν το έτος παραγωγής του έργου, το όνομα του δωρητή και το όνομα του ναού ή της μονής όπου θα αφιερώνονταν. Αργότερα άρχισε να χαράσσεται και το όνομα του αργυροχόου, ενδεικτικό ίσως σημείο της σταδιακής κοινωνικής ανόδου των χρυσοκλών την περίοδο αυτή⁷⁸.

Ορισμένοι από αυτούς τους τεχνίτες, των οποίων σώθηκαν ενυπόγραφα έργα, έγιναν γνωστοί μέσα από την έρευνα. Ο πλέον γνωστός από αυτούς είναι ο Καλαρρυτινός Αθανάσιος Τζημούρης, ο οποίος υπήρξε χρυσοχός του Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Ο Τζημούρης, αφού ταξίδεψε στο εξωτερικό, εγκαταστάθηκε στη Ζάκυνθο, όπου και συνέχισε την τέχνη του μέχρι το θάνατό του. Οι επιρροές του από τη Δύση είναι εμφανείς. Πολλά έργα του, ιδίως αργυρές σταχώσεις ευαγγελίων, σώζονται σε πολλούς ναούς και μονές της Ελλάδας. Ανάλογη φήμη είχε ο επίσης Καλαρρυτινός Γεώργιος Διαμαντή Μπάφας ο οποίος επίσης κατέληξε στη Ζάκυνθο⁷⁹. Ονομαστοί αργυροχόοι, ιδίως Ηπειρώτες, υπήρξαν κι άλλοι, όπως οι Κοντοχρόνηδες, οι αδερφοί Παπαγεωργίου, και άλλοι⁸⁰.

Κατά κύριο λόγο το ασήμι που χρησιμοποιούσαν οι ασημιτζήδες παλαιότερα προέρχονταν από την τήξη παλαιότερων ασημικών τα οποία είχαν φθαρεί ή ο ιδιοκτήτης τους ήθελε να τους αλλάξει χρήση. Η διαδικασία αυτή της ανακύκλωσης του ασημιού ονομάζεται λαγάρισμα και γίνονταν με συγκεκριμένες τεχνικές⁸¹. Σε αυτές τις περιπτώσεις συχνά το ασήμι αναμειγνύονταν με άλλα μέταλλα ελάσσονος αξίας τα οποία δημιουργούσαν κράματα μετάλλων πιο σκληρά και ανθεκτικά από το

⁷⁸ Πόπη Ζώρα, «Αργυροχοΐα», ό.π., σ. 265. Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 18.

⁷⁹ Πόπη Ζώρα, *Δύο μεγάλοι μάστοροι του ασημιού. Αθανάσιος Τζημούρης – Γεώργιος Διαμαντής Μπάφας*, Αθήνα 1972.

⁸⁰ Αξιοσημείωτο είναι πως δεν σώζονται ενυπόγραφα κοσμικά έργα των ίδιων αργυροχών. Βλ. Πόπη Ζώρα, «Αργυροχοΐα», ό.π., σ. 265-267. Βλ. επίσης Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, «Ηπειρώτες χρυσοί και αργυροχόοι. Συμβολή στη μελέτη της αργυροχοΐας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 39 (2005), σ. 51-125.

⁸¹ Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου, «Το λαγάρισμα των πολύτιμων μετάλλων», *Εθνογραφικά*, 6 (1989), σ. 31-56.

καθαρό ασήμι, αλλά χωρίς την αξία των πρώτων⁸². Από τις χρήσεις τέτοιων μετάλλων προέκυψε η ανάγκη να σημειώνεται η αξία του αντικειμένου σε καθαρό ασήμι. Έτσι σε πολλά έργα ιδίως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα σημειώνονταν η αξία του ασημιού σε βαθμούς. Τα «καλά» ασημια ήσαν κυρίως άνω των 900° ενώ τα καλύτερα ήταν 999°. Ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιούνταν αργυρά σκεύη 800°-900°⁸³.

Προϊόντος του χρόνου ξεκίνησε η εισαγωγή αργύρου από το εξωτερικό, κυρίως από την Αγγλία και την Οδησσό σε ράβδους ή σε ψήγματα⁸⁴. Από τα τέλη του 19ου αιώνα και έπειτα το ασήμι αγοράζοταν και από τα μεταλλεία Λαυρίου στην Αθήνα και έφθανε στα εργαστήρια συμπαγές, ήταν η λεγόμενη από τους παλιούς ασημιτζήδες «χελώνα»⁸⁵.

Οι τεχνικές που ακολουθούσαν οι χρυσοκοί των διαφόρων περιοχών ήταν κατά κανόνα ίδιες. Εκείνο το οποίο θα διέφερε πιθανότατα και θα είχε ιδιαίτερη αξία εάν είχε προλάβει να καταγραφεί είναι η διαφορετική ονομασία των εργαλείων, της ορολογίας της τέχνης κ.λπ.⁸⁶. Δυστυχώς όμως οι περισσότερες πληροφορίες γύρω από τις τεχνικές προέρχονται από καταγραφές στην περιοχή της Ηπείρου, του Νυμφαίου και της Στεμνίτσας⁸⁷.

Τα αργυρά αντικείμενα σύμφωνα με τον τρόπο κατεργασίας της πρώτης ύλης τους διαιρούνται στα σφυρήλατα και τα τορνευτά⁸⁸.

Τα σφυρήλατα είναι τα αντικείμενα στα οποία δόθηκε η μορφή με τη χρήση του σφυριού και του αμονιού, αφού πρώτα το ασήμι ανοίχτηκε από ράβδους σε φύλλα με

⁸² Μωυσειδου, ό.π., σ. 33.

⁸³ Ο.π., σ. 33-34.

⁸⁴ Ο.π., σ. 33.

⁸⁵ Ο.π.

⁸⁶ Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των τεχνικών, των εργαλείων αλλά και των υλικών που χρησιμοποιούσαν τότε, βλ. Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστικά αργυρά*, Αθήνα 1980, σ. 29-41. Βλ. επίσης και την πιο σύγχρονη μελέτη της ίδιας που καλύπτει όλη τη βιβλιογραφία μέχρι σήμερα: Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου, «Οι τεχνικές της ηπειρώτικης αργυροχρυσοχοΐας», *Η αργυροτεχνία στην Ηπειρο*, ό.π., σ. 45-78.

⁸⁷ Στέλιος Παπαδόπουλος κ. ά., «Ομάδα προετοιμασίας έκθεσης παραδοσιακών εργαλείων», *Εθνογραφικά*, 4-5 (1983-1985), σ. 197-214 και ιδιαίτερα σ. 203.

⁸⁸ Μωυσειδου, ό.π., σ. 34.

το χέρι⁸⁹. Αντίθετα τα τορνευτά είναι αυτά τα οποία έλαβαν τη μορφή τους με το σφυρί και το αμόνι, αλλά η μετατροπή των ράβδων σε φύλλα ασημιού έγινε με τον τόρνο⁹⁰. Τα σφυρήλατα έργα είναι μοναδικά. Οι ατέλειες που μπορεί να αφήσει η αποκλειστική χρήση του χεριού του μάστορα δίνουν εντούτοις έργα μοναδικά που ποτέ δεν μπορούν να είναι απολύτως ίδια με άλλα⁹¹. Απ' την άλλη τα τορνευτά έργα έχουν μεγαλύτερη πιστότητα μεταξύ τους και παρουσιάζουν μια τυπική τελειότητα. Η παρέμβαση της μηχανής είναι εμφανής σε ένα έμπειρο μάτι⁹².

Στα δύο αυτά είδη αρχικής κατεργασίας του ασημιού πρέπει να προσθέσουμε και τα χυτά αντικείμενα. Πρόκειται δηλαδή για μικρά ή ενιαία αντικείμενα ή επιμέρους στοιχεία αντικειμένων τα οποία παράγονταν με καλούπια, συνήθως μπρούτζινα, σιδερένια ή σπανιότερα λαστιχένια εντός των οποίων υπήρχε συνήθως χώμα. Εκεί ο μάστορας προσέθετε το λειωμένο ασήμι και εκείνο λάμβανε το σχήμα του καλουπιού. Αργότερα με την εξαγωγή του από την αρχική μήτρα ο τεχνίτης, και πάλι με το χέρι, φρόντιζε να διακοσμήσει κατά τις ανάγκες του έργου το εξαγόμενο με τη χρήση και πάλι σφυριού⁹³.

Στις βασικές αυτές κατεργασίες του ασημιού που οδηγούσαν στην παραγωγή ενός συγκεκριμένου σχήματος σκεύους ή μέρους αυτού προστίθενται τα διακοσμητικά στοιχεία και μοτίβα. Τα μοτίβα αυτά κατά γενική ομολογία είναι από χρόνια καθιερωμένα στο μείζονα βαλκανικό χώρο και έχουν ως επί το πλείστον τις καταβολές τους στη βυζαντινή αργυροχοϊκή παράδοση. Με τα χρόνια τα μοτίβα αυτά μπολιάστηκαν με σχέδια και μοτίβα της δυτικής αργυροχοϊκής παράδοσης, ώστε να προέλθουν και εξαιρετικά έργα με μπαρόκ ή ροκοκό παραστάσεις από τους ίδιους λαϊκούς τεχνίτες⁹⁴.

⁸⁹ Ο.π.

⁹⁰ Ο.π.

⁹¹ Ο.π.

⁹² Ο.π.

⁹³ Ο.π. και Ζώρα, «Αργυροχοΐα», ό.π., σ. 243.

⁹⁴ Μουσειδου, ό.π., σ. 34.

Οι τεχνικές διακόσμησης των αργυρών είναι η εγχάρακτη, η ανάγλυφη ή φουσκωτή, η συρματερή τεχνική ή φιλιγκράν, τα σμάλτα και το σαβάτι⁹⁵.

Η εγχάρακτη τεχνική βασίζεται στη διακόσμηση με το χέρι με τη χρήση καλεμιού. Τα καλέμια συνήθως εργαλεία ίσια βαμμένα με ατσάλι και με απολήξεις ξύλου ήταν διαφόρων μεγεθών και με διαφορετικές απολήξεις με βάση τις ανάγκες του έργου. Η χρήση τους από τους τεχνίτες απαιτούσε μεγάλη υπομονή, καθώς όλη η διαδικασία της διακόσμησης γίνονταν στο χέρι. Το γεγονός ότι αυτή η τεχνική διακόσμησης γίνονταν συνήθως χωρίς σχέδιο απαιτούσε την καλλιτεχνική έμπνευση του τεχνίτη, ώστε το αποτέλεσμα να είναι ικανοποιητικό. Για το λόγο αυτό η τεχνική αυτή δεν ήταν σε ευρεία χρήση λόγω των αντικειμενικών δυσκολιών⁹⁶.

Η ανάγλυφη ή φουσκωτή τεχνική, αν και πολύπλοκη στην κατασκευή, ήταν η πιο διαδεδομένη στα εργαστήρια της ηπειρωτικής βαλκανικής με επιρροή κυρίως από τα ηπειρώτικα εργαστήρια. Το αντικείμενο, αφού σφυρηλατηθεί, τοποθετείται σε μια επιφάνεια πίσσας. Ενώ η εμπρόσθια επιφάνειά του ακουμπά την πίσσα, ο τεχνίτης σχεδιάζει με το μολύβι την εσωτερική πλευρά και χτυπά με βάση αυτό το αντικείμενο με τα σπιτσούνια και το σφυρί. Το ασημί που ακουμπά στην πίσσα αποκτά το σχέδιο που του δίνει ο τεχνίτης χωρίς σπασίματα και κραδασμούς. Αφού το φούσκωμα της πίσω πλευράς ολοκληρωθεί, γίνεται αποκόλληση του αντικειμένου από τη μήτρα. Η διαδικασία αυτή επαναλαμβάνεται αφού τοποθετηθεί το πίσω μέρος του αντικειμένου στην πίσσα, ώστε να φουσκωθεί κι αυτό. Το διπλό φούσκωμα δημιουργεί ανάγλυφες επιφάνειες σε διαφορετικά επίπεδα, με αποτέλεσμα να ξεχωρίσει εν τέλει η βάση από το κυρίως σχέδιο. Αφού ολοκληρωθεί το φούσκωμα και το φινίρισμα, το αντικείμενο θερμαίνεται στους 700°C. Μετά τη θέρμανση το αντικείμενο θα βράσει εντός διαλύματος θειικού οξέος. Αφού βγει από το διάλυμα, θα στιλβωθεί με ατσάλι ώστε να χάσει το γαλακτόχρωμα που του άφησε το διάλυμα και να αποκτήσει τη γνωστή

⁹⁵ Για την παραστατική αναπαράσταση αυτών των τεχνικών αλλά και γενικότερα των τεχνικών επεξεργασίας του ασημιού για την παραγωγή αργυρών αντικειμένων αξίζει κανείς να επισκεφτεί το Μουσείο Αργυροτεχνίας στην πόλη των Ιωαννίνων. Η παρουσίαση των εργαλείων και των τεχνικών μας βοηθούν να αντιληφθούμε εναργέστερα την κάθε τεχνική και τον τρόπο λειτουργίας των εργαστηρίων ασημουργίας άλλοτε και τώρα. Βλ. Μαρίνα Νούτσου, *Μουσείο Αργυροτεχνίας. Οδηγός*, Αθήνα 2017. Ειδικά για τα εργαστήρια, τα εργαλεία και τις τεχνικές, βλ. σ. 25-70 και 79-86.

⁹⁶ Μωυσειδου, ό.π., σ. 35. Ζώρα, «Αργυροχοΐα», ό.π., σ. 242. Μάρκος Μπότσαρης, «Η ελληνική αργυροχοΐα και το σαβάτι», *Ζυγός*, 7 (1974), σ. 93.

απόχρωση του ασημιού. Στην τεχνική αυτή μπορούμε να προσθέσουμε και τη διάτρητη τεχνική, δηλαδή την αφαίρεση μικρών τμημάτων από τα φουσκωτά σκεύη, ώστε να δημιουργηθούν διάτρητα σχέδια⁹⁷.

Η συρματερή τεχνική ή αλλιώς φιλιγκράν αφορά αντικείμενα τα οποία διακοσμούνται με σύρμα. Για να γίνει το ασήμι σύρμα, αρχικά λειώνεται σε χυτήριο και χύνεται σε καλούπια, ώστε να λάβει τη μορφή βέργας. Στη συνέχεια ο τεχνίτης ξεκινά μια διαδικασία λέπτυνσής της ανάλογα με το πάχος το οποίο επιθυμεί. Ακολουθώντας με τα διάφορου πάχους σύρματα διακοσμεί το αντικείμενο και γίνεται η κόλληση. Αφού το σκεύος βραχεί και πασπαλιστεί με μια ειδική σκόνη, γίνεται η κόλληση. Παλαιότερα χρησιμοποιούνταν λυχνάρι ενώ πιο πρόσφατα άρχισε η χρήση γκαζιού. Έπειτα το αντικείμενο θα ασπριστεί αφού βυθιστεί σε βιτριόλι και ξεπλυθεί με νερό και σόδα και θα θερμανθεί σε χαμηλή φωτιά. Αφού η διαδικασία αυτή γίνει τρεις φορές, το αντικείμενο θα στεγνώσει μέσα σε πριονίδι και θα καθαριστεί, ώστε να είναι έτοιμο για χρήση⁹⁸. Συχνά η τεχνική αυτή συμπληρώνεται από κοκιδωτά διακοσμητικά μοτίβα. Πρόκειται για μικρές ασημένιες κουκίδες, τις λεγόμενες «γράνες», οι οποίες τοποθετούνται σε διάφορα σημεία της συρματερής επιφάνειας. Σε περιπτώσεις που οι γράνες υπερτερούν της συρματερής επιφάνειας πρόκειται για τεχνική μιλιγκράν⁹⁹.

Η τεχνική του σμάλτου είναι από τις παλαιότερες τεχνικές διακόσμησης αργυρών αντικειμένων. Τα σμάλτα είναι μείγματα υαλόμαζας και οξειδίων του μολύβδου. Για να κοσμήσουν το μέταλλο απλώνονται πάνω σ' αυτό ως σκόνη και θερμαίνονται σε υψηλές θερμοκρασίες 600° έως 800° C, όποτε λιώνοντας δίνουν πολύχρωμες ή αδιαφανείς επιφάνειες. Οι υψηλές θερμοκρασίες δημιουργούν τον κίνδυνο να λιώσει το μέταλλο, δηλαδή το ασήμι μαζί με τα σμάλτα. Ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής τους τα σμάλτα διακρίνονται σε κυσελωτά ή βυζαντινά και σε σκαφτά ή λακκωτά. Τα κυσελωτά είναι αυτά στα οποία η ουσία τοποθετείται ανάμεσα σε διαφράγματα από λεπτό μέταλλο, τα οποία βρίσκονται κολλημένα κάθετα επί των επιφανειών από ασήμι. Απ' την άλλη τα λακκωτά ήταν εκείνα στα οποία η ουσία τοποθετούνταν εντός μικρών βαθουλωμάτων, ώστε να σχηματίζεται το σχέδιο στις επιφάνειες. Τα λακκωτά σμάλτα ήταν φθηνότερα από τα κυσελωτά και πολλές φορές ο άργυρος σε αυτά βρισκόταν σε

⁹⁷ Ο.π., σ. 35-36. Ζώρα, ό.π., σ. 243. Μπότσαρης, ό.π., σ. 93.

⁹⁸ Ο.π., σ. 36-37.

⁹⁹ Ο.π., σ. 38. Ζώρα, ό.π., σ. 243. Μπότσαρης, ό.π., σ. 93.

μικρές ποσότητες, ενώ συχνά τα συναντούμε σε επαργυρωμένο χαλκό. Σε πολλές περιοχές, όπως στην Ήπειρο, τα σμάλτα λέγονταν τζοβαϊρικά και οι τεχνίτες τους τζοβαερτζήδες¹⁰⁰.

Το σαβάτι είναι επίσης μια τεχνική γνωστή από την αρχαιότητα. Παρά το γεγονός ότι οι έρευνα δεν έχει καταλήξει εάν είναι ανατολικής ή δυτικής προέλευσης¹⁰¹ ήταν σε ευρεία χρήση στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία για τους φτωχότερους χριστιανούς. Παρ' ότι συχνά παρομοιάζεται με το σμάλτο, διαφέρει. Το σμάλτο αποτελείται από ασήμι σε μικρή ποσότητα, χαλκό, μολύβι και θειάφι. Το σχέδιο χαράσσεται βαθιά με το καλέμι πάνω στην επιφάνεια του ασημιού κι απάνω του απλώνεται το μείγμα που αναφέραμε και θερμαίνεται ώσπου να λειώσει. Στη συνέχεια το αντικείμενο αποθερμαίνεται και το υλικό σταθεροποιείται. Έπειτα, αφού τρίψουν το υλικό με σμυριδόχαρτο, τα σημεία με το υλικό μαυρίζουν, ενώ το υπόλοιπο αντικείμενο παραμένει στη φυσική απόχρωση του ασημιού. Ενώ στα ανατολίτικα σμάλτα η απόχρωση είναι κατάμαυρη, σε άλλες περιοχές όπως στην Ήπειρο αποτελείται από διακριτές γκριζες γραμμές¹⁰².

Επίσης, συναντούμε συχνά συνδυασμούς των παραπάνω σε συνθέσεις που προέκυψαν από το μεράκι και την καλλιτεχνική διάθεση και έκφραση των κατά τόπους τεχνιτών και των εργαστηρίων τους¹⁰³.

Σήμερα η αργυροχοΐα, καθώς έχει εξελιχθεί, έχει απλουστεύσει τις τεχνικές με σύγχρονα μέσα και εργαλεία. Η αργυροχοΐα πάντως επιβιώνει σε ορισμένες περιοχές της χώρας με κύριο κέντρο της ακόμη την πόλη των Ιωαννίνων. Παρά τις μεταβολές στις κοινωνικές δομές και τις κοινωνικές σχέσεις από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και εξής, η Ορθόδοξη Εκκλησία συνεχίζει να (υπο)στηρίζει την αργυροχοΐα, καθώς τα αργυρά σκεύη μέχρι σήμερα αποτελούν περιζήτητα και εκ των

¹⁰⁰ Ο.π., σ. 38. Ζώρα, ό.π., σ. 242-243. Μπότσαρης, ό.π., σ. 93.

¹⁰¹ Βλ. σχετικά τις απόψεις που διατύπωσε για το θέμα ο Μάρκος Μπότσαρης: Μπότσαρης, ό.π., σ. 93-97.

¹⁰² Ο.π., σ. 38-39. Ζώρα, ό.π., σ. 242.

¹⁰³ Ο.π., σ. 39.

ων ουκ άνευ έργα και για τη χρήση τους στη Θεία Λατρεία αλλά και για τη διακόσμηση των Εκκλησιών¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Για την επιβίωση της αργυροχρυσοχοΐας στα Ιωάννινα και τα σχετικά με αυτήν, βλ. Χρήστος Τσάμπας, *Το Κέντρο Παραδοσιακής Βιοτεχνίας (ΚΕ.ΠΑ.ΒΙ.) στα Ιωάννινα: Συμβολή στη μελέτη της γιαννιώτικης ασημουργίας στην αυγή του 21ου αιώνα (εργαστήρια – τεχνικές – έργα – τεχνίτες)*, διπλωματική διατριβή, Ιωάννινα 2011.

3. Τα εκκλησιαστικά κειμήλια ως πηγή της ιστορίας

Η εξέταση της ιστορίας του ανθρώπου είναι μια πολυδιάστατη διαδικασία. Η ιστορία είναι μια επιστήμη που χρησιμοποιεί συγκεκριμένη μέθοδο, συγκεκριμένα εργαλεία και πηγές και προσπαθεί να παρουσιάσει, να αφηγηθεί όσο αντικειμενικά μπορεί το παρελθόν σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο.

Τα υλικά κατάλοιπα των ανθρώπινων πολιτισμών δεν είναι αδιάφορα για τη μελέτη του παρελθόντος. Παρ' ότι προτάσσονται ως πηγές τα γραπτά, ο πνευματικός βίος, τα ήθη και τα έθιμα, οι αντιλήψεις και οι αρχές των ανθρώπων σε διάφορες εποχές, τα υλικά κατάλοιπα, τα αντικείμενα, ακόμα και τα πλέον απλά και καθημερινά συναποτελούν μέρος της ιστορίας τους.

Τα αντικείμενα αυτά είναι σε αλληλεξάρτηση με τους ανθρώπους. Οι άνθρωποι θα τους προσδώσουν την όποια αξία και χρήση. Η μελέτη αυτών των αντικειμένων αποτελεί κατά τον Braudel έναν από τους τρόπους για να προσεγγίσουμε την ανθρώπινη καθημερινότητα άλλων εποχών¹⁰⁵. Εξ άλλου η Κοινωνική Λαογραφία είναι εκείνη η επιστήμη, η οποία εξετάζει τον ανθρώπινο πολιτισμό εντός της ιστορίας. Τα λαογραφικά φαινόμενα και υλικά κατάλοιπα εντάσσονται σε ένα ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο και εξετάζονται ως δημιουργήματα της κοινότητας σε χώρο και χρόνο. Η τομή αυτή στην Ελληνική Λαογραφία, που εισήχθη από τη δεκαετία του '70 και εξής από τον Μ. Γ. Μερακλή είναι σήμερα το κυρίαρχο επιστημονικό παράδειγμα για την προσέγγιση τέτοιων ζητημάτων. Πρόκειται για την ιστορικοκοινωνική μέθοδο¹⁰⁶.

Σε πολλές περιπτώσεις, ιδίως σε ό,τι αφορά απώτατες χρονικά περιόδους όπως π.χ. την προϊστορία, τα υλικά κατάλοιπα είναι οι κυρίαρχες πηγές που μας καθοδηγούν ώστε να εξάγουμε συμπεράσματα για το παρελθόν. Υπάρχουν όμως και ειδικές περιπτώσεις που προέκυψαν κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και μας οδηγούν στην ανάγκη να χρησιμοποιήσουμε τα υλικά κατάλοιπα ως πηγή της ιστορίας και για πιο σύγχρονες προς εμάς χρονικές περιόδους.

¹⁰⁵ Fernard Braudel, *Υλικός Πολιτισμός και Οικονομία (15ος – 18ος αιώνας)*, μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραχά, τ. 1, Αθήνα 1995, σ. 19.

¹⁰⁶ Μ. Γ. Μερακλής, «Η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων», ό.π.

Δεδομένου του χαμηλού επιπέδου εγγραμματισμού των παραδοσιακών κοινωνιών και της κυριαρχίας της προφορικότητας¹⁰⁷ ως μέσου αφήγησης του παρελθόντος της κάθε κοινότητας, σε πολλές περιοχές συναντούμε ελλείψεις σε γραπτές πηγές. Σε άλλες περιπτώσεις πόλεμοι, δηώσεις, καταστροφές τις κατέστρεψαν. Άραγε σε τέτοιες περιπτώσεις δεν θα υπάρξει ιστορία, δεν θα υπάρξει αφήγηση του παρελθόντος γι' αυτές τις κοινότητες, γι' αυτές τις κοινωνίες;

Αυτό το κενό αναμφίβολα καλύπτουν τα υλικά κατάλοιπα της κάθε εποχής. Έτσι και τα εκκλησιαστικά κειμήλια, αντικείμενα που κατασκευάστηκαν από συγκεκριμένους τεχνίτες, σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο για συγκεκριμένη χρήση και λειτουργία από συγκεκριμένους ανθρώπους, είναι πηγές για την ιστορία, αφηγούνται ιστορίες του παρελθόντος¹⁰⁸.

Η μεγάλη κινητικότητα των εκκλησιαστικών σκευών λόγω των μετακινήσεων πληθυσμών κατά τον 19ο και τον 20ο αιώνα σε συνδυασμό με τους πολέμους και τις καταστροφές συντέλεσε, ώστε τα εκκλησιαστικά κειμήλια, τα οποία πολλές φορές φέρουν ενδιαφέρουσες επιγραφές, να λειτουργήσουν ως πηγές για το παρελθόν. Ακόμα όμως και όσα κειμήλια δεν φέρουν επιγραφές μιλούν για την εποχή τους. Σε αυτά καθρεπτίζονται πολιτικές αλλαγές που έχουν επιπτώσεις και στην τέχνη αλλά και σε επαφές ενός τόπου με άλλα σημαντικά πολιτιστικά κέντρα, από τα οποία εισάγονται μέσω των παροικιών τα εκάστοτε καλλιτεχνικά επικρατούντα στοιχεία¹⁰⁹.

Όλα τα έργα τέχνης, κατ' επέκτασιν και τα εκκλησιαστικά κειμήλια, είτε αυτά βρίσκονται σε πλήρη λειτουργία εντός των ναών είτε έχουν λάβει ένα νέο μνημειακό ή μουσειακό χαρακτήρα, αποτελούν συγχρόνως και ιστορικές μαρτυρίες¹¹⁰. Τα έργα μεταφέρουν μια ουσιαστική εσωτερική λειτουργία εντός της νεότερης εποχής με αποτέλεσμα να μιλούν για τους ανθρώπους κάθε εποχής¹¹¹.

¹⁰⁷ Walter J. Ong, *Προφορικότητα και εγγραμματισμός*, επιμέλεια: Θεόδωρος Παραδέλλης, μετάφραση: Κώστας Χατζηκυριάκου, Ηράκλειο 2005.

¹⁰⁸ Μ. Γ. Βαρβούνης, «Υλικοί δείκτες για την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Έρευνα και Διδασκαλία του Υλικού Πολιτισμού των Νεωτέρων Χρόνων στα Ελληνικά Πανεπιστήμια»*, επιμέλεια: Κατερίνα Κορρέ – Ζωγράφου και Γεώργιος Χ. Κούζας, Αθήνα 2010, σ. 65-77.

¹⁰⁹ Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστικά Αργυρά*, Αθήνα 1980, σ. 38-39.

¹¹⁰ ¹¹⁰ Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Ιστορική Μάθηση. Προτάσεις για τις Πηγές και τη Μεθοδολογία στην Ιστορία*, Αθήνα 2010, σ. 67.

¹¹¹ Ο.π.

Η περίπτωση της περιοχής της Δράμας, που εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη, είναι χαρακτηριστική. Οι τρεις βουλγαρικές κατοχές της περιοχής κατά τον 20ο αιώνα (α΄: 1912-1913, β΄: 1916-1918 και γ΄: 1941-1944) λειτούργησαν καταστροφικά για τις πηγές της ιστορίας. Είναι χαρακτηριστικό πως τα περισσότερα κρατικά και εκκλησιαστικά αρχεία της περιοχής ξεκινούν μόλις μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου (1949), με αποτέλεσμα οι γραπτές πηγές να μην είναι πάντοτε σε θέση να μας δώσουν απαντήσεις για το παρελθόν. Έτσι πέραν της λαογραφικής προσέγγισης, η οποία ούτως ή άλλως εμπεριέχει την έννοια της ιστορικότητας, συναντούμε και μία καθ' εαυτήν ιστορική λειτουργία των σωζόμενων εκκλησιαστικών κειμηλίων της Μητροπόλεως Δράμας.

4. Η κοινωνική λειτουργία των εκκλησιαστικών κειμηλίων

Τα εκκλησιαστικά κειμήλια, όπως ήδη αναλύσαμε παραπάνω, είναι έργα των λαϊκών τεχνιτών των παραδοσιακών κοινοτήτων και ως εκ τούτου αποτελούν μέρος των αντικειμένων τα οποία μελετά η λαϊκή τέχνη.

Η λαϊκή τέχνη χαρακτηρίζεται κυρίως από τη χρηστικότητα. Έτσι τα έργα των λαϊκών τεχνών, παρ' ότι δεν αγνοούν την έννοια της αισθητικής και εκφράζουν τη φιλοκαλία του λαϊκού τεχνίτη και της κοινότητας, πρωτίστως αποτελούν χρηστικά μέσα της καθημερινότητας. Η λαϊκή τέχνη καταλήγει σε μια οργανικά αξεδιάλυτη ενότητα εργαλείου και προϊόντος του, σε μια συλλειτουργία χρηστικότητας και αισθητικής¹¹².

Κατ' επέκτασιν και στα εκκλησιαστικά κειμήλια (εικόνες, σκεύη, έπιπλα των ναών κ.ά.) ως έργα των λαϊκών τεχνών συναντούμε αυτή την πολυεπίπεδη συλλειτουργία, η οποία ωστόσο δεν περιορίζεται μόνον μεταξύ χρήσης και αισθητικής. Στα εκκλησιαστικά κειμήλια διακρίνουμε την λατρευτική ή χρηστική τους λειτουργία, την αισθητική ή καλλιτεχνική τους, την κοινωνική, τη συμβολική, τη θεολογική και την ιστορική ή μουσειακή τους λειτουργία.

Η λατρευτική-χρηστική τους λειτουργία είναι η κυρίως συμβολή αυτών των αντικειμένων με απώτερο σκοπό την τέλεση της λατρείας εντός των Εκκλησιών. Πρόκειται για την καθ' εαυτήν χρήση των σκευών εντός των Εκκλησιών ή κατ' οίκον για την τέλεση της κοινοτικής ή της προσωπικής λατρείας του Θεού. Ειδικότερα στα εκκλησιαστικά αργυρά απαντούμε πλήθος διαφορετικών σκευών, τα οποία συντελούν στην τέλεση της λατρείας και αποδεικνύουν τη διαχρονική πρακτική των χριστιανών να κοσμούν τους ναούς τους με όσο το δυνατόν αρτιότερα και πολυτελή σκεύη¹¹³.

Η αισθητική ή καλλιτεχνική λειτουργία των εκκλησιαστικών κειμηλίων αφορά τη λειτουργία των σκευών ως έργων τέχνης. Πρόκειται για έργα επωνύμων ή ανωνύμων λαϊκών τεχνιτών, κουγιουμτζήδων και χρυσικών, τα οποία ως έργα της λαϊκής τέχνης, καλύπτουν την ενέργεια του τεχνίτη και την ανάγκη της κοινότητας που τα

¹¹² Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., σ. 285-286.

¹¹³ Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστικά αργυρά*, ό.π., σ. 4-28.

καταναλώνει, τα χρησιμοποιεί κυρίως ως σκεύη της λατρείας αλλά και ως αντικείμενα έκφρασης της έμφυτης φιλοκαλίας του λαϊκού ανθρώπου¹¹⁴.

Η συμβολική λειτουργία των κειμηλίων αφορά την αποτύπωση των πρωτότυπων σκευών της λατρείας, δηλαδή το πρώτο ποτήριο και δισκάριο που χρησιμοποίησε ο Χριστός κατά τον Μυστικό Δείπνο. Επίσης αφορά και τις συμβολικές απεικονίσεις που απαντούμε επάνω στα κειμήλια, οι οποίες προέρχονται τόσο από την παράδοση της Εκκλησίας όσο και από τις παραδόσεις του λαού. Τα σύμβολα αυτά άλλοτε έχουν θεολογικές βάσεις και βρίσκουν αντίκρισμα σε κείμενα της Αγίας Γραφής, των Πατέρων της Εκκλησίας ή σε παραδόσεις του λαού¹¹⁵. Επί παραδείγματι η απεικόνιση του σφαγμένου καρπουζιού κυρίως σε έργα εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής συμβολίζει την αποτομή της κεφαλής του Τιμίου Προδρόμου και έχει λαϊκές ρίζες, σε αντίθεση με θέματα καθιερωμένα όπως προκύπτουν από την δογματική παράδοση της Εκκλησίας.

Η κοινωνική λειτουργία των εκκλησιαστικών σκευών αφορά τις σχέσεις που προκύπτουν μεταξύ αφιερωτή, τεχνίτη την εξωτερίκευση καταστάσεων εντός της λατρευτικής κοινότητας, στο πλαίσιο της οποίας τα κειμήλια αυτά λειτουργούν. Ένας αφιερωτής διαθέτει την οικονομική δυνατότητα ενίσχυσης της εκκλησιαστικής κοινότητας, με ένα νέο σκεύος και απολαμβάνει την εκτίμηση της κοινότητας. Εξ άλλου δεν είναι τυχαία η εγγραφή των ονομάτων των αφιερωτών τόσο στα ίδια τα σκεύη όσο και στα δίπτυχα του ναού προς μνημόνευση των ονομάτων του ιδίου και των οικείων του. Ακόμα οι τεχνίτες σύμφωνα με το αποτέλεσμα του έργου τους καταξιώνονταν εντός των κοινοτήτων¹¹⁶.

Σε περιπτώσεις απομάκρυνσής τους από τις Εκκλησίες και εναπόθεσής τους σε κειμηλιαρχεία, σκευοφυλάκια ή μουσειακές εκθέσεις, κρατικές ή εκκλησιαστικές, τα ιερά κειμήλια, τρόπον τινά αποϊερωμένα, περνούν σε μια δεύτερη «ζωή» έχοντας μια καθαρά εν τέλει μουσειακή λειτουργία, κατά την οποία ως υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος αφηγούνται ιστορίες.

¹¹⁴ Ό.π., σ. 38-39.

¹¹⁵ Μ. Γ. Βαρβούνης, «Υλικοί δείκτες για την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού», ό.π., σ. 65-77.

¹¹⁶ Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, «Η αργυροχρυσοχοΐα στην Ήπειρο», ό.π., σ. 11-32.

Αντίθετα, παραμένοντας εντός των Εκκλησιών δεν επιτελούν την καθ' αυτήν πρωταρχική τους λειτουργία, δηλαδή τη χρήση τους κατά την τέλεση των μυστηρίων και των ακολουθιών, οπωσδήποτε φυλάσσονται σε περίοπτες θέσεις ως κειμήλια, μαρτυρίες και αυτά της λατρεύουσας κοινότητας, της ενορίας, ή, ακόμη, χρησιμοποιούνται μερικώς και αποσπασματικά στην τέλεση της λατρείας και πάλι όμως συναισθηματικά και ιστορικά φορτισμένα. Ένα αγιοπότηρο φερμένο από τις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής με τη χρήση του σε μια πανηγυρική σύναξη της λατρεύουσας κοινότητας λαμβάνει και μian άλλη διάσταση, πέραν και από την καθιερωμένη λατρευτική του χρήση, όπως κάθε άλλο αγιοπότηρο¹¹⁷.

Η πολυεπίπεδη αυτή λειτουργικότητα των εκκλησιαστικών κειμηλίων τα καθιστά έναν ιδιαίτερο κλάδο μελέτης, όπου απαιτείται η συμβολή των περισσότερων από τις ανθρωπιστικές – κοινωνικές επιστήμες.

¹¹⁷ Πολλά κειμήλια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή έφθασαν από τις πατρίδες των Ελλήνων στη μητροπολιτική Ελλάδα. Πολλά από αυτά εναποτέθηκαν στους νέους ναούς που ανήγειραν οι πρόσφυγες στους τόπους εγκατάστασής τους συνήθως επ' ονόματι του ιδίου Αγίου ή της ίδιας εορτής με τον τόπο καταγωγής τους. Άλλα από αυτά αποτέλεσαν δωρεές σε μουσειακές συλλογές. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν αυτά τα οποία έφθασαν στο Μουσείο Μπενάκη. Βλ. Άννα Μπαλλιάν, *Θησαυροί από τις ελληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης*, Αθήνα 1994.

ΜΕΡΟΣ Β΄- Ο χώρος και ο χρόνος. Η Δράμα και η περιοχή της κατά την περίοδο 19ος αιώνας – 1922.

1. Η Δράμα και η περιοχή της υπό οθωμανική κυριαρχία. Η περίοδος πριν το Τανζιμάτ.

Η περιοχή της Δράμας υποτάχθηκε στους Οθωμανούς το 1373¹¹⁸. Κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την άλωσή της έγιναν συστηματικοί εποικισμοί στην περιοχή καθώς μεταφέρθηκαν Γιουρούκοι μουσουλμάνοι. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής των Οθωμανών ήταν η εθνολογική μεταβολή του πληθυσμού. Έτσι από τα τέλη του 14ου και μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας με τη συνθήκη της Λωζάννης το 1922, οι μουσουλμάνοι θα αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της περιοχής¹¹⁹.

Σύμφωνα με οθωμανικές απογραφές του 15ου και 16ου αιώνα ο πληθυσμός της πόλης της Δράμας δεν ξεπέρασε τις 350 οικογένειες. Οι απογραφές αυτές δείχνουν μια αυξητική τάση στις μουσουλμανικές οικογένειες και μια συστηματική μείωση των μη μουσουλμανικών οικογενειών. Έτσι, ενώ στην απογραφή του 1464-1465 από τις 328 οικογένειες της πόλης οι 60 είναι μόνον μουσουλμανικές και οι υπόλοιπες χριστιανικές, στην απογραφή του 1569 από τις 333 οικογένειες οι μουσουλμανικές είναι 205, οι χριστιανικές 116, ενώ για πρώτη φορά καταγράφονται και 12 εβραϊκές οικογένειες¹²⁰. Το γεγονός της προοδευτικής μείωσης του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης καταδεικνύει τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι χριστιανοί υπήκοοι του Σουλτάνου. Μεταξύ δύο παράλληλων κοινωνιών, αυτής των κατακτητών και αυτής των κατακτημένων¹²¹, οι χριστιανοί κάτω από τη βαριά φορολόγηση, τους εξισλαμισμούς

¹¹⁸ Η μέχρι σήμερα έρευνα γύρω από την ιστορία της περιοχής δεν έχει καταλήξει με σαφήνεια στην ακριβή ημερομηνία της πτώσης της Δράμας στους Οθωμανούς. Οι μελετητές τοποθετούν την πτώση της πόλης είτε το 1373, είτε μετά την πτώση της πόλεως των Σερρών το 1384. Για τη διχογνωμία αυτή και τα όσα σχετικά έδωσε μέχρι σήμερα η έρευνα, βλ.: Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 39 και Δέσποινα Αϊβαζόγλου-Δόβα, *Η Δράμα. Ο νεοκλασικισμός στην αστική αρχιτεκτονική της πόλης*, Δράμα 2002, σ. 35.

¹¹⁹ Αϊβαζόγλου-Δόβα, ό.π., σ. 35.

¹²⁰ Ό.π., σ. 43-45.

¹²¹ Για την ανάλυση αυτή της οθωμανικής κοινωνίας βλ.: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικασματα*, Αθήνα 1995, σ. 73-76.

και το παιδομάζωμα αναγκάζονται είτε να εξωμόσουν είτε να μεταναστεύσουν σε άλλες περιοχές εντός κι εκτός της αυτοκρατορίας¹²². Χαρακτηριστικό παράδειγμα της μεταχείρισης των Χριστιανών από μέρους των Οθωμανών στην περιοχή είναι η μετατροπή του ναού της Αγίας Σοφίας εντός του κάστρου της Δράμας σε μουσουλμανικό τέμενος¹²³, πρακτικές που συναντούμε και σε άλλες πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας, όπως στις Σέρρες¹²⁴. Εξ άλλου την ίδια περίοδο ανάλογα στοιχεία για τη θέση των χριστιανών έχουμε και από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας.

Σύντομα ωστόσο θα παρατηρηθούν μετακινήσεις χριστιανικών πληθυσμών σλαβικής προελεύσεως στις πόλεις της Μακεδονίας. Οι πληθυσμοί αυτοί θα μετοικήσουν από τα βορειότερα της Βαλκανικής προς τα νοτιότερα ασκώντας διάφορες τέχνες. Αργότερα η περιοχή θα δεχθεί εβραϊκούς και αρμενικούς πληθυσμούς, ενώ θα πρέπει να προσθέσουμε και την παρουσία αθιγγάνων¹²⁵.

Στο πλαίσιο της διοικητικής αφομοίωσης των νέων περιοχών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η οχυρωμένη με κάστρο πόλη της Δράμας αποτέλεσε αρχικά ναχιγιέ στο σαντζάκι του Πασά, το οποίο εκτεινόταν στην περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης. Αργότερα περί το 1650 η Δράμα μαζί με τις γειτονικές πόλεις Καβάλα, Ζίχνη,

¹²² Γενικότερα για τη θέση των χριστιανών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τους πρώτους αιώνες μετά την οθωμανική κατάκτηση, βλ. ενδεικτικά: Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 11-51. Βέρα Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος – 16ος αιώνας)*, μετάφραση: Ουρανία Αστρινάκη και Ευαγγελία Μπαλτά, Αθήνα 1990. Λευτέρης Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια μετά το 1453*, Θεσσαλονίκη 2007. Lewis Bernard, *Η πολιτική γλώσσα του Ισλάμ*, μετάφραση: Στ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 2011. Omer Lufti Barkar, «Οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 15ο και 16ο αιώνα», *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας*, επιμέλεια: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 1979, σ. 48-87.

¹²³ Ο ναός της Αγίας Σοφίας, με τον ερχομό του βουλγαρικού στρατού στη Δράμα κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, δόθηκε στο Μητροπολίτη Δράμας Αγαθάγγελο Κωνσταντινίδη με σκοπό να μετατραπεί εκ νέου σε ορθόδοξο ναό. Σήμερα ο ναός αυτός, ο αρχαιότερος βυζαντινός ναός της πόλης της Δράμας, συντηρείται και αναπαλαιώνεται με ενέργειες του Μητροπολίτη Δράμας κ.κ. Παύλου και πρόκειται να επαναλειτουργήσει. Για το ναό της Αγίας Σοφίας, βλ. Θεόφιλος Δ. Αθανασιάδης, *Οικονομική στατιστική του Νομού Δράμας*, Δράμα 1927, σ. 13-14. Διονύσιος Κ. Κυράτσος (Μητροπολίτης Δράμας), *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας από τις απαρχές της μέχρι σήμερα*, Δράμα 1997, σ. 71-73.

¹²⁴ Αϊβαζόγλου-Δόβα, ό.π., σ. 35-36.

¹²⁵ Ό.π., σ. 35-36.

Ελευθερούπολη, Σέρρες, Νευροκόπι απαριθμείται στις πόλεις που υπάγονταν στο σαντζάκι της Καλλίπολης. Κατά τον 18ο αιώνα η Δράμα αποτελεί καζά του σαντζακιού της Καβάλας. Μόλις τον 19ο αιώνα, όπως θα δούμε παρακάτω, η Δράμα αναδεικνύεται σε κέντρο της περιοχής και ορίζεται ως έδρα σαντζακιού¹²⁶.

Οι χριστιανοί της περιοχής της Δράμας οργανωμένοι γύρω από την κοινότητα και την Εκκλησία προσπαθούν να επιβιώσουν κάτω από τις νέες αυτές συνθήκες. Κατά την περίοδο αυτή η Δράμα αποτελεί έδρα Μητροπόλεως, στην οποία υπάγονται όλα σχεδόν τα χωριά της περιοχής της. Βεβαίως η προσθαφαίρεση οικισμών στην εκάστοτε Μητρόπολη διαφοροποιούσε συχνά τα σύνορα της μιας Μητροπόλης έναντι της άλλης¹²⁷. Ωστόσο η δραστηριότητα της τοπικής Εκκλησίας υπέρ του χριστιανικού στοιχείου της περιοχής φαίνεται να ενισχύονταν ποικιλοτρόπως από την Ιερά Βασιλική Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή της Εικοσιφοινίσσης στο Παγγαίο Όρος¹²⁸. Στην εν λόγω Μονή φαίνεται πως λειτουργούσε σχολείο ήδη από την πρώιμη αυτή περίοδο. Η δραστηριότητα των Πατέρων της Μονής οδήγησε στην ομαδική σφαγή τους στις 23 Απριλίου 1507 από οθωμανικά στρατεύματα¹²⁹. Η Μεγάλη Εκκλησία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο εκτιμώντας τη σπουδαιότητα της Μονής για το χριστιανικό στοιχείο της Ανατολικής Μακεδονίας φρόντισε, ώστε αυτή να επανδρωθεί προσωρινά από Πατέρες της Ιεράς Μεγίστης Μονής του Βατοπεδίου του Άθωνα έως ότου αυτή

¹²⁶ Ό.π., σ. 40-43, όπου και σχετικοί χάρτες.

¹²⁷ Κυράτσος, ό.π., σ. 16-25.

¹²⁸ Σχετικά με τη Μονή της Εικοσιφοινίσσης και την εν γένει φιλογενή της δραστηριότητα στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, βλ.: Ιλαρίων Σιναΐτης Κρης (Αρχιμανδρίτης), *Περιγραφή του κατά την επαρχίαν Δράμας και Φιλίππων Ιερού Μοναστηριού της Υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου της επονομαζομένης Εικοσιφοινίσσης και του γενομένου θαύματος εις την εν αυτή ιεράν και θαυματουργόν εικόνα της Θεομήτορος*, Κωνσταντινούπολις 1819. Μανουήλ Γεδεών, *Σύντομος ιστορία της επί του όρους Παγγαίου κατά την επαρχίαν Φιλίππων και Δράμας Ιεράς Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της επονομαζομένης της Εικοσιφοινίσσης*, Κωνσταντινούπολις 1894. Δαμασκηνός Μοσχόπουλος (Αρχιμανδρίτης), *Η Ιερά Μονή της Εικοσιφοινίσσης μετά των σχετικών προς τα περί αυτής πόλεων και χωρών. Μελετη τοπογραφική και ιστορική*, Κωνσταντινούπολις 1896. Αγαθάγγελος Κωνσταντινίδης (Μητροπολίτης Δράμας), *Εικοσιφοίνισσα Παγγαίου Ανατολικής Μακεδονίας*, Δράμα 1915. Τα έργα αυτά εξαντλημένα από χρόνια επανεκδόθηκαν μαζί με τις ακολουθίες της Παναγίας της Εικοσιφοινίσσης και των κτητόρων της Μονής από την Ιερά Μητρόπολη Δράμας με μέριμνα του σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Δράμας κ.κ. Παύλου: Ιερά Μητρόπολις Δράμας, *Τα προσκυνητάρια και οι ακολουθίες της Ιεράς Μονής Εικοσιφοινίσσης*, τ. 1-2, Δράμα 2013.

¹²⁹ Αϊβαζόγλου-Δόβα, ό.π., σ. 54-55.

σταθεί στα πόδια της, οπότε και οι Βατοπεδινοί πατέρες επέστρεψαν στο Άγιον Όρος¹³⁰.

Την πρώτη αυτή περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή της Δράμας καλλιεργείται έντονα το βαμβάκι από το οποίο παράγονται τεντόπανα ενώ επίσης έχουμε την παραγωγή λιναριού από το οποίο υφαίνονται πουκάμισα που στέλνονται στην Κωνσταντινούπολη. Ταυτόχρονα στην περιοχή απαντούμε και πλήθος τεχνών. Σύμφωνα με τα οθωμανικά κατάστιχα στην περιοχή βρίσκουμε βυρσοδέψες, σαγματοποιούς, κατασκευαστές παντοφλών, ράπτες, πεταλωτές, ενώ επίσης κατασκευαστές κεριών και γναφείς (ιδιοκτήτες πλυντηρίων και λευκαντηρίων). Συν τοις άλλοις η πόλη φαίνεται να μετατρέπεται σε πόλο έλξης για την οθωμανική διοικητική ελίτ. Έτσι πολλοί ιδιοκτήτες τιμαρίων της Ανατολικής Μακεδονίας φαίνεται να εγκαθίστανται στην πόλη της Δράμας¹³¹.

Παρά το πλήθος των τεχνών που αναφέραμε η αργυροχοϊκή τέχνη και μάλιστα αυτή που αφορά την εκκλησιαστική αργυροχοΐα δεν φαίνεται να υπήρξε και να ασκήθηκε στην περιοχή κατά την πρώτη φάση της οθωμανοκρατίας. Η έλλειψη αντικειμένων, είτε ως υλικών καταλοίπων στους ναούς, είτε ως εκθεμάτων σε μουσειακές συλλογές σε μια δεύτερη ζωή από την περίοδο αυτή (15ος – 17ος αι.)¹³², αλλά και η σιγή των πηγών και της βιβλιογραφίας, μας οδηγούν, σε συνδυασμό με τα όσα αναφέραμε μέχρι τώρα, στο συμπέρασμα ότι ο δοκιμαζόμενος χριστιανικός πληθυσμός της περιοχής δεν είχε την πολυτέλεια να προσφέρει στους ναούς του ακόμα αργυρά, χρυσά ή πολύτιμα σκεύη για την τέλεση της λατρείας. Δεδομένων των συνθηκών οι Εκκλησίες και οι χριστιανοί προσπαθούν να επιβιώσουν και να προσαρμοστούν στην νέα κατάσταση που προέκυψε μετά την οθωμανική κατάκτηση της περιοχής.

Αν οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας για την πόλη της Δράμας κατά την περίοδο αυτή είναι περιορισμένες, η εικόνα για την επαρχία της Δράμας είναι ακόμα πιο θολή. Ο περιορισμένος αριθμός πληροφοριών που έχουμε στη διάθεσή μας για την περιοχή κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανοκρατίας (15ος-17ος αι.) οφείλεται σε

¹³⁰ Αγαθάγγελος Κωνσταντινίδης (Μητροπολίτης Δράμας), ό.π., σ. 273-278. Διονύσιος Κ. Κυράτσος (Μητροπολίτης Δράμας), *Ιστορία και θαύματα Παναγίας Εικοσιφοινίσσης*, Δράμα 1998, σ. 21-22.

¹³¹ Αϊβαζόγλου-Δόβα, ό.π., σ. 49.

¹³² Μόνη εξαίρεση αποτελούν μεμονωμένα εκκλησιαστικά κειμήλια της περιόδου αυτής που βρίσκονταν για αιώνες στη Μονή της Εικοσιφοινίσσης αλλά από το 1917 κ.ε. εκλάπησαν και κατακρατούνται παράνομα στη Σόφια. Βλ. Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, *Η λεηλασία της Εικοσιφοινίσσης. Εκατό χρόνια από την κλοπή (1917-2017)*, Δράμα 2017.

μεγάλο βαθμό στη σύληση των κωδίκων της Ιεράς Μονής της Εικοσιφοινίσσης από τα βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής το 1917. Η συνεχής και σχεδόν αδιάκοπη ιστορική πορεία της Μονής από τον 5ο αιώνα μέχρι σήμερα, όπως αυτή καταγράφονταν στους κώδικές της, θα ήταν σε θέση να μας δώσει σπουδαίες απαντήσεις για την ενδιαφέρουσα αυτή περίοδο της μετάβασης από την ρωμαϊκή στην οθωμανική αυτοκρατορία¹³³.

Παρ' όλα αυτά το πέρασμα διάφορων περιηγητών από την περιοχή έρχεται να βελτιώσει έστω και αποσπασματικά την εικόνα που έχουμε για την οθωμανοκρατούμενη Δράμα και τη γύρω από αυτήν περιοχή μετά τα μέσα του 17ου αιώνα¹³⁴.

Πρώτος μεταξύ αυτών που επισκέφτηκαν την περιοχή και έγραψαν γι' αυτήν ήταν ο Οθωμανός περιηγητής Εβλιά Τσελεμπή. Ο Εβλιά Τσελεμπή έφθασε στη Δράμα το 1663. Κατά τις περιγραφές του αναφέρει τις αρχές που εδρεύουν στη Δράμα, τον τρόπο ενδυμασίας των κατοίκων αλλά και τους χώρους αναψυχής. Η περιγραφή της Δράμας δείχνει μια ευημερούσα πόλη της οθωμανικής επαρχίας¹³⁵.

Μισό αιώνα περίπου μετά τον Τσελεμπή, γύρω στο 1700, θα βρεθεί στη Δράμα ο P. Lucas. Σύμφωνα με τον Lucas το κάστρο της πόλης είναι ερειπωμένο. Η πόλη έχει επτά τζαμιά και μία εκκλησία. Ταυτόχρονα εντοπίζει και αναφέρει πλήθος αρχαιοτήτων που βρίσκονται σε μια δεύτερη ζωή και εξυπηρετούν άλλες ανάγκες του πληθυσμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μια κεφαλή του Ηρακλή που λειτουργούσε ως βάση στο ξύλινο περιστύλιο της εκκλησίας της πόλης. Η Δράμα κατά τον Lucas είναι μία από τις πιο ευχάριστες και καλά εφοδιασμένες με τα αναγκαία πόλεις της εποχής εκείνης¹³⁶.

Οι ιδέες του διαφωτισμού που προοδευτικά κατά τον 18^ο αιώνα άρχισαν να διαδίδονταν από τη δυτική Ευρώπη προς διάφορες κατευθύνσεις δεν άργησαν να φθάσουν και στη μικρή Δράμα. Έτσι στα τέλη του 18ου αιώνα βρίσκουμε στην Ιερά Μονή της Εικοσιφοινίσσης τον λογιώτατο ιερομόναχο Χρύσανθο που δίδασκε στη σχολή της Μονής. Το επίπεδο των συγγραμμάτων του δεν αφήνει αμφιβολία ότι πρόκειται για

¹³³ Σχετικά με τους κλαπέντες πολιτιστικούς θησαυρούς και τα κειμήλια της Μονής της Εικοσιφοινίσσης από τα βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής και την εξέλιξη του ζητήματος διεκδίκησής τους μέχρι και σήμερα από τη Μητρόπολη Δράμας, βλ.: Παπάζογλου, ό.π.

¹³⁴ Γενικότερα για το περιηγητικό φαινόμενο βλ. ενδεικτικά: Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333-1500 μ.Χ.*, τ. 1-5, Αθήνα 2001.

¹³⁵ Αϊβαζόγλου – Δόβα, ό.π., σ. 36.

¹³⁶ Ό.π., σ. 36.

έναν από εκείνους τους διαφωτιστές κληρικούς, που έδρασαν κατά την περίοδο αυτή σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας φροντίζοντας για τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των υπόδουλων χριστιανών¹³⁷.

Στην περιοχή της Δράμας φαίνεται πως υπήρξε και δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας στο πλαίσιο προετοιμασίας για την Επανάσταση του 1821. Ο φιλικός Νικόλαος Μεξικός φαίνεται να βρέθηκε λίγα χρόνια πριν την έκρηξη της επανάστασης στη Μονή της Εικοσιφοινίσσης¹³⁸. Ωστόσο η μεγάλη πληθυσμιακή υπεροχή των μουσουλμάνων έναντι των χριστιανών στην περιοχή δεν ευνοούσε τη συμμετοχή του χριστιανικού πληθυσμού της περιοχής στην επανάσταση. Εξ άλλου άμεσα μετά την έκρηξη της επανάστασης στην Πελοπόννησο ο Πασάς της Δράμας Μαχμούτ Πασάς Δράμαλης έλαβε εντολή να εκστρατεύσει εναντίον των επαναστατημένων. Ο Δράμαλης φαίνεται πως, πριν την αναχώρησή του, προέβη σε ωμότητες εναντίον του χριστιανικού στοιχείου της πόλης με σκοπό να καλύψει τα νώτα του. Η μείωση του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης και η αρνητική στάση των μουσουλμάνων απέναντί του λόγω της επανάστασης, οδήγησε τον Μητροπολίτη Δράμας, Φιλίππων και Ζιχνών Νικόδημο να μεταφέρει την έδρα της Μητροπόλεως από τη Δράμα στην ακμάζουσα κωμόπολη του καζά Ζελιαχώβης Αλυστράτη Σερρών με τον σχεδόν αμιγώς χριστιανικό πληθυσμό το 1825¹³⁹.

¹³⁷ Η δραστηριότητα του ιερομονάχου Χρυσάνθου, Πρωτοσυγκέλλου Δράμας, είναι εν πολλοίς άγνωστη και δεν έχει μέχρι σήμερα ερευνηθεί επισταμένως. Η αναφορά στην προσωπικότητα και το έργο του έγινε με βάση αρχειακό υλικό που βρίσκεται στο Αρχείο του Μητροπολίτου Κορυτσάς Ευλογίου Κουρίλα στη Συλλογή Κουρίλα στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Βλ. σχετικά: Μαίρη Ζάγκλη – Μπόζιου, *Ευλόγιος Κουρίλας (1880-1961). Το Αρχείο του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, σ. 450.

¹³⁸ Βασίλειος Κ. Πασχαλίδης, *Δραμινά Ιστορικά. 67 μελέτες για τη Δράμα και την περιοχή της*, Δράμα 1992, σ. 42-44.

¹³⁹ Αθανασιάδης, ό.π., σ. 14. Ευάγγελος Γ. Καρσανίδης, *Η εκπαίδευση στις επαρχίες Δράμας και Ζιχνών κατά την Τουρκοκρατία (1840-1913)*, Δράμα 2016, σ. 334-336.

2. Η εποχή των μεταρρυθμίσεων. Το Τανζιμάτ.

Οι στρατιωτικές και διπλωματικές αποτυχίες της Υψηλής Πύλης καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα (συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699), συνθήκη Πασσάροβιτς (1718) κ.ά.) και η σταδιακή συρρίκνωση της Οθωμανικής επικράτειας από τις αρχές ακόμα του 19ου αιώνα (δημιουργία του αυτόνομου βασιλείου της Σερβίας, Ελληνική Επανάσταση (1821) και δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου (1832)) δημιούργησε στους αξιωματούχους της Υψηλής Πύλης την πεποίθηση ότι μια σειρά από μεταρρυθμίσεις ήταν απαραίτητες για να αποφευχθεί η περαιτέρω αποδυνάμωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ταυτόχρονα υπήρξε και μια τάση πολιτικής αμφισβήτησης του Σουλτάνου που εκφράστηκε από το σώμα των γενιτσάρων, το οποίο στασίασε εναντίον του. Η στάση κατεστάλη και το σώμα διαλύθηκε. Ωστόσο η Υψηλή Πύλη κατενόησε την ανάγκη για ανασυγκρότηση και μεταρρυθμίσεις εντός της Αυτοκρατορίας. Έτσι η περίοδος αυτή, κατά την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία προσπαθεί να αλλάξει τους θεσμούς και τη νοοτροπία της ερχόμενη πλησιέστερα στα κράτη της Δύσης, ονομάστηκε περίοδος των μεταρρυθμίσεων ή του Τανζιμάτ¹⁴⁰.

Οι μεταρρυθμίσεις ξεκινούν επισήμως το 1839 με το Χάτι Σερίφ και παγιώνονται με το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου το 1856 και το Χάτι Χουμαγιούν, ενώ ολοκληρώνονται το 1876 με την παραχώρηση συντάγματος από τον Σουλτάνο. Η διαδικασία φιλελευθεροποίησης και προσαρμογής της προνεωτερικής εν πολλοίς αυτοκρατορίας στο νεωτερικό πλαίσιο των κρατών της Δύσης θα σταματήσει με την άνοδο του απολυταρχικού σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ στο θρόνο της αυτοκρατορίας. Η αδιάλλακτη στάση του θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την εδραίωση του τουρκικού εθνικού κινήματος που θα εκδηλωθεί με τη στάση των Νεότουρκων το 1908. Η προσπάθεια ανανέωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προέβλεπε την εξισορρόπηση των δικαιωμάτων των μη μουσουλμάνων υπηκόων του σουλτάνου με

¹⁴⁰ Γενικότερα για την περίοδο του Τανζιμάτ και τα δεδομένα της, βλ.: Faroqhi Suraiya, Quataert Donald, McGowan Bruce, Pamuk Sevet, μετάφραση: Μαρίνα Δημητριάδου, επιμέλεια: Χαλίλ Ιναλτζίκ, Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1600-1914*, τ. 2, Αθήνα 2011. Ilber Ortaylı, μτφρ. Κατερίνα Στάθη, επιμέλεια: Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19ος αιώνας η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, Αθήνα 2004. Αθανάσιος Βερέμης, «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (τανζιμάτ)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 13 (1977), σ. 168-171.

αυτά των μουσουλμάνων υπηκόων του. Έτσι προοδευτικά παρατηρείται βελτίωση των συνθηκών ζωής των χριστιανών της αυτοκρατορίας.

Ήδη από τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) αλλά ολοένα και περισσότερο μετά την υπογραφή του Χάτι Σερίφ (1839) και του Χάτι Χουμαγιούν (1856) οι χριστιανοί υπήκοοι του Οθωμανού σουλτάνου βρίσκουν τρόπους, ώστε να αυξήσουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες, γεγονός που δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ευημερία τους εντός της μέχρι πρότινος αυτοκρατορίας των δύο ταχυτήτων, κατακτητών και κατακτημένων.

Παράλληλα με τις συνθήκες αυτές υπήρξαν και επιμέρους νομοθετικές πράξεις σύμφωνα με τις οποίες κατοχυρώνονταν επιπλέον ιδιαίτερα δικαιώματα για τις υπόλοιπες θρησκευτικές κοινότητες της αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερης σημασίας για την περαιτέρω εξέλιξη και την κατοχύρωση δικαιωμάτων του χριστιανικού μιλλέτ υπήρξε ο Γενικός Κανονισμός λειτουργίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου που παρεδόθη στη Μητέρα Εκκλησία από την Υψηλή Πύλη το 1862. Σύμφωνα με αυτό το Οικουμενικό Πατριαρχείο και οι υπ' αυτό Μητροπόλεις αποκτούσαν πλέον θεσμικά το δικαίωμα ίδρυσης και διαχείρισης ευαγών ιδρυμάτων (Εκκλησιών, εκπαιδευτηρίων, συλλόγων κ.λπ.) στο πλαίσιο λειτουργίας των χριστιανικών κοινοτήτων της αυτοκρατορίας. Έτσι οι χριστιανικές κοινότητες της αυτοκρατορίας μέσω της Εκκλησίας κατορθώνουν να αποκτήσουν για πρώτη φορά στα χρονικά της οθωμανικής αυτοκρατορίας θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας¹⁴¹.

Προοδευτικά από τη δεκαετία του 1860 και εξής παρατηρείται ένας οργασμός σύστασης νέων εκπαιδευτηρίων, κατασκευής νέων ναών, ίδρυσης σωματείων και συλλόγων ανά τις επαρχίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Οι δραστηριότητες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του χριστιανικού πληθυσμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας, τη βελτίωση της οικονομικής του κατάστασης έναντι των υπολοίπων θρησκευτικών κοινοτήτων, αλλά κι εν πολλοίς, την επικράτηση χριστιανών εμπόρων και βιοτεχνών σε όλους σχεδόν

¹⁴¹ Για το Γενικό Κανονισμό και τα όσα αυτός έφερε, βλ. Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης επιμέλεια, *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς: νομοθετικές πηγές, κανονισμοί Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1984. Ανδρέας Νανάκης (Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από το Γένος και την Εθναρχία στο Έθνος*, Θεσσαλονίκη 2013. Κώστας Κωστής, «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων*, 13 (1992), σ. 57-76.

τους παραγωγικούς κλάδους της αυτοκρατορίας. Η γενική αυτή ευμάρεια εκφράστηκε εντός των κοινοτήτων με την ευποιία, τις δωρεές χρημάτων και αντικειμένων ως αφιερωμάτων σε ναούς και μονές, την προσφορά ποσών για τη λειτουργία των σχολών, των ναών κ.ά.¹⁴².

Σε μια αυτοκρατορία που λειτουργούσε με βάση τις θρησκευτικές κοινότητες θα πρέπει να διακρίνουμε τη διάσταση μεταξύ των θρησκευτικά διαφορετικών και την τάση της κάθε θρησκευτικής κοινότητας να φαίνεται ως ανώτερη της άλλης. Η άτυπη αυτή διαμάχη μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπήρξε παραγωγική και δημιούργησε τις προϋποθέσεις της ανόδου και της αναγέννησης των γραμμάτων και των τεχνών. Την περίοδο αυτή εξ άλλου και παλαιότεροι λαογράφοι, μελετητές της λαϊκής τέχνης, την χαρακτήρισαν ως περίοδο αναγέννησης του Ελληνισμού¹⁴³.

Στην περιοχή της Δράμας τα μέτρα αυτά φαίνεται πως σύντομα άρχισαν να εφαρμόζονται¹⁴⁴. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι κάποιοι ναοί των υπό εξέταση κοινοτήτων ανοικοδομήθηκαν κατά την περίοδο αυτή του πρώιμου Τανζιμάτ. Ενδεικτικά ο ναός του Αγίου Γεωργίου Δράνοβας (σημ. Μοναστηράκι) το 1842, του Αγίου Προφήτη Ηλία Βώλακος το 1841, ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου Πλέβνης

¹⁴² Χαρακτηριστικά παραδείγματα της λειτουργίας των χριστιανικών κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των Μεταρρυθμίσεων: Στ. Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αιώνας – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα 1997, όπου και πλούσιοι πίνακες σχετικά με την εκκλησιαστική, εκπαιδευτική και άλλη δραστηριότητα των κοινοτήτων. Χάρης Εξερτζόγλου, *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία. Μια κοινωνική – πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19ου – αρχές 20ου αιώνα)*, Αθήνα 2010. Γεώργιος Δ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση: οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2012. Σε μικρή κλίμακα χαρακτηριστικό παράδειγμα της εφαρμογής όλων αυτών των μέτρων είναι και η Βάλια της Μικράς Ασίας, βλ. Κωνσταντίνος Αρ. Χλιάρης, «Μιλητουπόλεως Ιεροθέου λόγοι εκκλησιαστικοί. Διακονώντας το θείο λόγο στην Βάλια της Μικράς Ασίας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 35 (2016), σ. 405-436 και ιδιαίτερα σ. 408-410.

¹⁴³ Πόπη Ζώρα, *Ελληνική Τέχνη. Λαϊκή Τέχνη*, ό.π., σ. 13-14.

¹⁴⁴ Σχετικά με τη λειτουργία και την πολυκύμαντη δραστηριότητα των κοινοτήτων της Μητροπόλεως Δράμας βλ. ενδεικτικά: Διονύσιος Κ. Κυράτσος (Μητροπολίτης Δράμας), *Συμβολή στην ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας με βάση Πατριαρχικά έγγραφα (1608-1931)*, Δράμα 1998 όπου πλήθος εγγράφων σχετικά με τη δραστηριότητα των κοινοτήτων ιδίως κατά την περίοδο του Τανζιμάτ. Καρσανίδης, ό.π. Γ. Κ. Χατζόπουλος, *Ιστορικά ανέκδοτα της Εκκλησίας της Δράμας*, Θεσσαλονίκη 2012.

(σημ. Πετρούσα)¹⁴⁵. Την ίδια περίοδο ναοί που προϋπήρχαν κοσμούνται με νέες δεσποτικές εικόνες τέμπλου προφανέστατα υψηλότερης αξίας και τέχνης από τις προηγούμενες, όπως συνέβη χαρακτηριστικά στον Μητροπολιτικό Ναό Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας¹⁴⁶.

Την εποχή αυτή εντοπίζουμε και τα εκκλησιαστικά κειμήλια και ιδίως τα αργυρά που κάνουν πιο έντονη και συχνή την εμφάνισή τους στους ναούς της περιοχής μας. Οι χριστιανοί της αυτοκρατορίας, όπως και αυτοί της Δράμας, μαζί με την ευημερία που βιώνουν, επιθυμούν να προσφέρουν και να αφιερώσουν στους ναούς τους πολύτιμα λειτουργικά σκεύη για την επιτέλεση της λατρείας. Κάτι ανάλογο θα δούμε να συμβαίνει και σε εβραϊκές κοινότητες της αυτοκρατορίας, επίσης ως απόδειξη της ευμάρειας και της ουσιαστικής λειτουργίας των θρησκευτικών κοινοτήτων¹⁴⁷.

Η ύπαρξη αργυρών σκευών στους υπό εξέταση ναούς την περίοδο αυτή δεν σημαίνει υποχρεωτικά και την άσκηση της αργυροχοϊκής, και μάλιστα της εκκλησιαστικής αργυροχοϊκής τέχνης στη Δράμα ή την περιοχή της. Ωστόσο θα πρέπει να αναφέρουμε πως στην οθωμανική απογραφή του 1839¹⁴⁸, την οποία δημοσίευσε πρόσφατα η τουρκομαθής εκπαιδευτικός από τη Δράμα Δέσποινα Βασιλειάδου, αναφέρονται σε ολόκληρο τον καζά της Δράμας 3 χριστιανοί κουγιουμτζήδες, δηλαδή χρυσοί¹⁴⁹. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν αυτοί παρήγαγαν σε οργανωμένα εργαστήρια

¹⁴⁵ Διονύσιος Κ. Κυράτσος (Μητροπολίτης Δράμας), *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας*, ό.π., σ. 70-84.

¹⁴⁶ Ό.π., σ. 75.

¹⁴⁷ Είχαμε την ευκαιρία να εντοπίσουμε ανάλογα έργα εβραϊκής θρησκευτικής τέχνης στο Μουσείο Αργυροτεχνίας στα Ιωάννινα τον περασμένο χειμώνα στο πλαίσιο της έκθεσης «Όταν η τέχνη γίνεται ιερή. Εβραϊκά κειμήλια από τα Ιωάννινα». Η έκθεση διοργανώθηκε από το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και την Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων και διήρκεσε από τις 19 Σεπτεμβρίου 2017 έως τις 11 Ιανουαρίου 2018.

¹⁴⁸ Πρόκειται για την οθωμανική απογραφή πληθυσμού του 1839 που ανακοινώθηκε πριν λίγα χρόνια σε συνέδριο στη Δράμα από την τουρκομαθή εκπαιδευτικό Δέσποινα Βασιλειάδου που κατάγεται από τα Κοκκινόγεια. Η κ. Βασιλειάδου υπηρέτησε για χρόνια στα ελληνικά σχολεία της ρωμέικης κοινότητας της Πόλης και είχε τη δυνατότητα να ασχοληθεί με οθωμανικά αρχεία που αφορούν την περιοχή μας. Βλ. Δέσποινα Βασιλειάδου, «Ο καζάς της Δράμας στα κατάστιχα απογραφής πληθυσμού (Nufus Defterleri) του 1839», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 9ης Επιστημονικής Συνάντησης 'Η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας'*, επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης και Δήμητρα Πατρωνίδου, Δράμα 2017, σ. 43-61.

¹⁴⁹ Δέσποινα Βασιλειάδου, ό.π., σ. 58.

εκκλησιαστικά αργυρά σκεύη. Δεδομένου ότι οι λαϊκοί τεχνίτες αυτής της περιόδου παράγουν τόσο κοσμικά όσο και εκκλησιαστικά έργα τέχνης, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε κάτι τέτοιο.

Στην ίδια απογραφή, πέραν των μουσουλμάνων και των χριστιανών του καζά της Δράμας, αναφέρονται και πληθυσμοί που μετακινήθηκαν κατά το 1839 στην περιοχή αυτή για επαγγελματικούς λόγους. Μεταξύ αυτών των επαγγελματιών και τεχνιτών που μετακινήθηκαν στον καζά Δράμας βρίσκουμε και 6 ακόμη κουγιουμτζήδες. Οι 2 εξ αυτών μετοίκησαν στη Δράμα από τη Ζηλιάχοβα (σημ. Νέα Ζίχνη Σερρών), οι άλλοι 2 από το Δεμίρ Ισάαρ (σημ. Σιδηρόκαστρο Σερρών) και από ένας από το Μελένικο και το Νευροκόπι (σημ. Γκότσε Ντέλτσεφ της Βουλγαρίας)¹⁵⁰.

Οι κουγιουμτζήδες αυτοί σε μια περίοδο έντονης κινητικότητας της αυτοκρατορίας φαίνεται πως έφθασαν στην πόλη της Δράμας και τις γύρω περιοχές με σκοπό να καλύψουν το κενό που υπήρχε μέχρι τότε στην άσκηση της τέχνης τους. Το γεγονός ότι προέρχονται από πόλεις που ήταν έδρες επισκοπών και μητροπόλεων μας δίνει μια σημαντική ένδειξη, πως ασκούσαν και την εκκλησιαστική αργυροχρυσοχοΐα. Ειδικά η περίπτωση του Μελένικου είναι ενδεικτική. Η πόλη αυτή υπήρξε περιφερειακό κέντρο άνθησης των εκκλησιαστικών τεχνών κατά την ύστερη οθωμανοκρατία¹⁵¹. Ωστόσο δεν έχουν βρεθεί έργα αυτών των τεχνιτών που να μας αποδεικνύουν έμπρακτα την άσκηση της εκκλησιαστικής αργυροχρυσοχοΐας στην περιοχή. Ακόμα και αν αυτά υπήρξαν δεν κατέστη δυνατό να φθάσουν μέχρι τις μέρες μας. Δεδομένου όμως ότι στην περιοχή μας δεν υπήρξαν σημαντικά μεταλλεία την περίοδο εκείνη φαίνεται πως οι πρώτες ύλες έφθαναν στην περιοχή μας από τα μεγάλα αστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής, την Κωνσταντινούπολη, τη Φιλιππούπολη, τη Θεσσαλονίκη και άλλες. Εξ άλλου στα τέλη της δεκαετίας του 1830 η οικονομική κατάσταση των κοινοτήτων δεν έχει ακόμα βελτιωθεί τόσο όσο αργότερα, ώστε να ξεκινήσει η συστηματική ζήτηση αργυρών σκευών για τη λατρεία.

Στα όσα μέχρι τώρα αναφέραμε για τους κουγιουμτζήδες του καζά Δράμας θα πρέπει να προσθέσουμε, ότι οι εμπορικές συναλλαγές με τα μεγαλύτερα κέντρα ήταν δεδομένες και επιτακτικές. Θα πρέπει να κατανοήσουμε πώς μπορεί να λειτουργούσε η αγορά της εκτενούς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τα χρόνια εκείνα. Επί παραδείγματι

¹⁵⁰ Βασιλείαδου, ό.π., σ. 60.

¹⁵¹ Ενδεικτικά: Αντώνης Μ. Κολτσίδας, *Ιστορία του Μελένικου η διαχρονική πορεία του ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 2005.

εάν ο Μητροπολίτης Δράμας, Φιλίππων και Ζιχνών έφθανε στην Πόλη στα Πατριαρχεία είτε ως συνοδικός, είτε για τη διεκπεραίωση κάποιας άλλης υπόθεσης, δεν ήταν αδύνατο να παραγγείλει ή να αγοράσει κάποιο σκεύος για τη Μητρόπολή του από εκεί. Εξ άλλου οι μεγάλες συντεχνίες που άκμαζαν ήδη στα μισά του 19ου στα μεγάλα αυτά κέντρα της αυτοκρατορίας ήταν σε θέση να παρέχουν οπωσδήποτε ανώτερης ποιότητας σκεύη και σε ανταγωνιστικότερες τιμές από τους μεμονωμένους τεχνίτες της επαρχίας¹⁵². Ωστόσο τίποτα από όλα αυτά δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με στοιχεία¹⁵³. Θα πρέπει να δεχθούμε την υπόθεση πως ο μεγαλύτερος όγκος αυτών των σκευών, όταν άρχισαν να τα επιζητούν οι χριστιανικές κοινότητες της περιοχής, ήταν προϊόντα εισαγωγής από μεγαλύτερα κέντρα της αυτοκρατορίας όπως η Κωνσταντινούπολη, η Φιλιππούπολη, η Θεσσαλονίκη κ.ά.

Την ίδια περίοδο, στον απόηχο της εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων στο οθωμανικό κράτος, ξεκινά και η ίδρυση των πρώτων εκπαιδευτηρίων¹⁵⁴. Στην Τσατάλτζα (σημ. Χωριστή) το 1849 χτίζεται το πρώτο σχολείο με έρανο των κατοίκων¹⁵⁵. Ήδη το 1850 φαίνεται πως στην πόλη της Δράμας υπάρχει αξιόλογη σχολή¹⁵⁶, ενώ στην έδρα της Μητροπόλεως Δράμας Φιλίππων και Ζιχνών, Αλυστράτη λειτουργεί από τις αρχές του 19ου αιώνα σχολή υψηλού επιπέδου¹⁵⁷.

Τα μέσα του 19ου αιώνα και η θεσμική κατοχύρωση των κοινοτήτων υπό τις μητροπόλεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου αποτελεί ορόσημο και για τη μετάβαση των κοινοτήτων στη φάση της γραφειοκρατίας. Περισσότερο από κάθε άλλη φορά στο παρελθόν οι Μητροπόλεις και οι κοινότητες κρατούν συστηματικά αρχεία των δραστηριοτήτων τους, των δοσοληψιών τους, των αποφάσεών τους κ.ά. Έτσι σε κάθε κοινότητα υπάρχουν πλέον κώδικες, στους οποίους καταγράφονται όλες λίγο ή πολύ

¹⁵² Για τις συντεχνίες, βλ.: Γεώργιος Π. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1982. Κωνσταντίνος Γ. Σταλίδης, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1999.

¹⁵³ Μελλοντική δημοσίευση επιπλέον οθωμανικών αρχείων που αφορούν στην περιοχή μας ίσως διαφωτίσουν περισσότερο την κατάσταση γύρω από τις δραστηριότητες των κουγιουμτζήδων στην περιοχή της Δράμας. Σύμφωνα με τη Δέσποινα Βασιλειάδου υπάρχουν κι άλλες απογραφές που αφορούν στη Δράμα και την περιοχή της. Βλ. Βασιλειάδου, ό.π., σ. 43-46.

¹⁵⁴ Γενικά για την εκπαιδευτική δραστηριότητα στην περιοχή της Δράμας που ξεκινά από το 1840 και φθάνει μέχρι την απελευθέρωση της πόλης από τον Ελληνικό Στρατό, βλ. Καρσανίδης, ό.π.

¹⁵⁵ Ό.π., σ. 206.

¹⁵⁶ Κυράτσος, ό.π., σ. 14.

¹⁵⁷ Καρσανίδης, ό.π., σ. 337-368.

οι δραστηριότητές τους. Δυστυχώς το μεγαλύτερο μέρος αυτών των κωδίκων, και μάλιστα αυτοί της Μητροπόλεως Δράμας που ήταν προγενέστεροι, εκλάπησαν ή κατεστράφησαν κατά τις δύο πρώτες βουλγαρικές κατοχές της περιοχής μας. Σήμερα σώζεται ο κώδικας της κοινότητας Τσιατάλτζιας (σημ. Χωριστή Δράμας), και σπαράγματα του κώδικα Προσωτσιάνης και Βησσοτσιάνης (σημ. Ξηροπόταμος Δράμας). Οι κώδικες αυτοί ανέκδοτοι μέχρι σήμερα, με εξαίρεση αυτόν της Χωριστής όπως θα δούμε παρακάτω, δεν φαίνεται να περιέχουν κάτι σχετικό με όσα μας απασχολούν στη μελέτη μας¹⁵⁸

Στα μέσα του 19ου αιώνα η Δράμα αποτελεί έδρα σαντζακιού του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης. Στο σαντζάκι της Δράμας υπάγονται οι καζάδες Δράμας, Πραβίου (σημ. Ελευθερούπολη Καβάλας), Σαρησαμπάνης (σημ. Χρυσούπολη Καβάλας), Καβάλας και Θάσου¹⁵⁹.

Παρ' ότι στην πόλη της Δράμας μετά την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης παρατηρούμε μια συρρίκνωση του χριστιανικού πληθυσμού, στις γύρω περιοχές υπάρχουν ακμάζουσες χριστιανικές κοινότητες. Η εσωτερική μετανάστευση εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα οδηγήσει σύντομα μετά την υιοθέτηση των νέων μέτρων αρκετούς Ηπειρώτες και Δυτικομακεδόνες εμπόρους και τεχνίτες να αναζητήσουν μια καλύτερη τύχη σε μια πόλη που σταδιακά οδηγείται σε οικονομική άνθηση¹⁶⁰. Έτσι από το 1850 και προοδευτικά μέχρι και την απελευθέρωση της

¹⁵⁸ Οι κώδικες αυτοί δεν έχουν μέχρι σήμερα σχολιαστεί και εκδοθεί. Γενικά για το περιεχόμενό τους έχουν γραφτεί άρθρα στον τοπικό ημερήσιο και εβδομαδιαίο τύπο από τοπικούς λόγιους και ιστοριοδίφες. Από τα όσα γνωρίζουμε δεν υπάρχουν αναφορές για τα αργυρά σκεύη των ναών, την απόκτησή τους, την αξία τους κ.λπ. Ευχής έργον είναι οι κώδικες αυτοί, παρά το γεγονός ότι δύο εξ αυτών είναι αποσπασματικοί, να δημοσιευθούν ώστε να είμαστε σε θέση να αντλήσουμε περισσότερα στοιχεία.

¹⁵⁹ Για τη διοικητική διαίρεση της Οθ. Αυτοκρατορίας αυτή την περίοδο βλ. Ε. Κωφός, «Μακεδονία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 13 (1977), σ. 378-387. Ειδικότερα για την περιοχή της Δράμας: Ευάγγελος Γ. Καρσανίδης, «Η εκπαίδευση στον καζά Δράμας (1840-1899)», *Η Δράμα και η περιοχή της – Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 2ης επιστημονικής συνάντησης*, επιμέλεια Μ. Παρχαρίδου, Δράμα 1998, σ. 553-579.

¹⁶⁰ Η τάση αυτή έλευσης εσωτερικών μεταναστών από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας προς την περιοχή της Δράμας φαίνεται πως ξεκίνησε ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1830. Χαρακτηριστικά είναι τα στοιχεία από την απογραφή του 1839 για την οποία έγινε ήδη λόγος παραπάνω. Σύμφωνα με αυτή την απογραφή το 1839 μετακινήθηκαν στη Δράμα για επαγγελματικούς λόγους 297 μουσουλμάνοι και 445 χριστιανοί. Η πλειοψηφία των χριστιανών προέρχονταν από καζάδες της Ηπείρου και της

περιοχής από τον Ελληνικό Στρατό πλήθος χριστιανών από αυτές τις περιοχές θα ενισχύσουν τον χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής¹⁶¹.

Η περιοχή της Δράμας για μεγάλο χρονικό διάστημα αποτελούσε κατ' εξοχήν περιοχή παραγωγής βάμβακος. Από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής η παραγωγή αυτή θα περιοριστεί και θα αρχίσει να αντικαθίσταται από την παραγωγή δημητριακών και καπνού. Το λιμάνι της Καβάλας και οι διεθνείς καπνεμπορικές εταιρείες που σταδιακά θα δραστηριοποιούνται στην περιοχή θα οδηγήσουν μέχρι τα τέλη του αιώνα σχεδόν στην αποκλειστική καλλιέργεια του καπνού. Η διάδοση του καπνού της ποιότητας της Καβάλας θα επιφέρει σημαντικά κέρδη στους καπνοπαραγωγούς της υπαίθρου χώρας με αποτέλεσμα την οικονομική άνθηση όλων των κοινοτήτων της περιοχής, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω για κάθε κοινότητα ξεχωριστά¹⁶².

Ο εύφορος κάμπος γύρω από την πόλη της Δράμας την καθιστά το κατεξοχήν οικονομικό, διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο της περιοχής. Παρά την έλλειψη λιμανιού η εύνοια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για τις χερσαίες έναντι των θαλάσσιων δραστηριοτήτων θα ωφελήσει τη Δράμα και θα την καταστήσει για πολλές δεκαετίες το αδιαμφισβήτητο κέντρο της Ανατολικής Μακεδονίας.

Κατά την περίοδο αυτή τα στοιχεία σχετικά με τη Δράμα και την περιοχή της πολλαπλασιάζονται εν συγκρίσει με την περίοδο της πρώτης οθωμανοκρατίας (15ος – 17ος αι.). Πέραν των περιηγητών που και πάλι φθάνουν στην περιοχή αυτή της υπαίθρου του οθωμανικού κόσμου¹⁶³, έχουμε πλέον αναφορές από το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών του Βασιλείου της Ελλάδος (προξενικές εκθέσεις) αλλά και περισσότερα οθωμανικά έγγραφα¹⁶⁴.

Δυτικής Μακεδονίας. Ενδεικτικό είναι πως από τους 445 χριστιανούς οι 76 προέρχονταν από τον καζά Ιωαννίνων! Μεταξύ αυτών ήταν 21 μπακάληδες, 16 κουλουράδες, 7 ψωμάδες, 1 γιατρός, 1 δάσκαλος και 1 ιερέας. Βλ. Βασιλειάδου, ό.π., σ. 59-60.

¹⁶¹ Αϊβαζόγλου – Δόβα, ό.π., σ. 44 και 46.

¹⁶² Ό.π., σ.49-52.

¹⁶³ Την περίοδο αυτή φθάνουν στη Δράμα ο Γάλλος πρόξενος της Θεσσαλονίκης Cousinery (τέλη δεκ. 1820), ο F. Beaujour (τέλη δεκ. 1820), ο G. Perrot (1860) και οι L. Heuzey και H. Daumet (1862). Η εικόνα που δίνουν οι περιηγητές ταυτίζεται με όσα ήδη αναφέραμε παραπάνω. Βλ. Δέσποινα Αϊβαζόγλου – Δόβα, ό.π., σ. 36-37. Ενδεικτικά έργα περιηγητών και ξένων ταξιδιωτών που αναφέρονται και στην περιοχή της Δράμας βλ.: L. Hauzet – H. Daumet, *Mission archeologique de Macedoine*, Paris 1876. P. Perdritzet, *Voyage dans la Macedoine premiere*, Paris 1897.

¹⁶⁴ Παρ' ότι είναι απροσπέλαστο εμπόδιο για τους περισσότερους ερευνητές η προσέγγιση και ερμηνεία της οθωμανικής γραφής κατά το αραβικό αλφάβητο, το γεγονός ότι η περίοδος του Τανζιμάτ υπήρξε για

την Οθωμανική Αυτοκρατορία η κατ' εξοχήν περίοδος εισόδου της οθωμανικής διοίκησης στην έννοια της γραφειοκρατίας, υπάρχουν πλήθος ιδιωτικών αρχείων που αναζητούν τους επίδοξους ερευνητές τους.

3. Από το σχίσμα του 1870 και τις διαμάχες για τη Μακεδονία ως τους Βαλκανικούς πολέμους.

Η διάδοση των ιδεών του διαφωτισμού αλλά και του ρομαντισμού, στην περιοχή της Βαλκανικής δημιούργησε προοδευτικά από τα μισά του 19ου αιώνα και εξής εθνικά κινήματα. Οι μέχρι τότε αδιαίρετοι χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που συναποτελούσαν το μιλλέτ των Ρωμηών (Rum millet), παρά τις όποιες πολιτισμικές τους διαφορές, άρχισαν μέσω λόγιων κύκλων να επιδεικνύουν τις διαφορές τους έναντι των ομοιοτήτων τους και να επιδιώκουν κατά το παράδειγμα του ελληνικού βασιλείου την πολιτική και κρατική τους ανεξαρτησία από τον Οθωμανό Σουλτάνο. Η σύγχυση ήταν τέτοια, ώστε να δημιουργηθούν αντικρουόμενα συμφέροντα μεταξύ των χριστιανών υπηκόων του Σουλτάνου που τους ακολούθησαν και μετά την κήρυξη και τη θεσμοθέτηση της ανεξαρτησίας τους¹⁶⁵.

Στο πλαίσιο αυτό των εθνικών επιδιώξεων οι βαλκάνιοι εθνικιστές θεώρησαν πως προϋπόθεση για τη δημιουργία εθνών – κρατών ήταν η σταδιακή καλλιέργεια εθνικής παιδείας και γραμμάτων. Η λογική αυτή στρέφονταν αυτομάτως εναντίον του Οικουμενικού Πατριαρχείου που, παρά το σεβασμό του προς τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των χριστιανών του, είχε εν πολλοίς καθιερώσει την ελληνική γλώσσα στην υψηλή εκκλησιαστική ιεραρχία αλλά και στην κοσμική πνευματική ελίτ του

¹⁶⁵ Για τις απαρχές των εθνικισμών στα Βαλκάνια έως τη συγκρότηση των βαλκανικών εθνικών κρατών, βλ. S. K. Pavlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων 1804-1945*, Θεσσαλονίκη 2005. Λευτέρης Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια. Από το 1453 και μετά*, Θεσσαλονίκη 2007. Α. Γερολυμάτος, *Συγκρούσεις στα Βαλκάνια. Κατάκτηση, επανάσταση και αναδιανομή από την οθωμανική εποχή έως τον 21ο αιώνα*, μετάφραση: Σοφία Σκουλικάρη, Αθήνα 2008. Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία. Από την Οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (1354-1918)*, τ.1, Θεσσαλονίκη 2009. Θάνος Βερέμης, *Βαλκάνια. Από τον 19ο αιώνα ως τον 21ο αιώνα. Δόμηση και αποδόμηση κρατών*, Αθήνα 2010. Ο ίδιος, *Βαλκάνια: Ιστορία και κοινωνία. Ένα πολύχρωμο υπόδειγμα εθνικισμού*, Αθήνα 2016. Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, Αθήνα 2016.

Για την κατάσταση στη Μακεδονία πριν την έναρξη των αντιμαχόμενων αυτών επιδιώξεων, βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, «Συμβολή στην έρευνα για την εθνολογική κατάσταση της Μακεδονίας πριν από τους βαλκανικούς πολέμους», *Δωδώνη. Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 20 (1991), σ. 329-362.

Ειδικότερα για τη δραστηριότητα των Βουλγάρων στη Μακεδονία, βλ. Αντώνιος – Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, *Η εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων και η εμφάνιση βουλγαρικής εθνικής κινήσεως εν Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1986. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Το Μακεδονικό ζήτημα. Γένεση – Διαμόρφωση – Εξέλιξη – Λύση (1856-1912)*, Θεσσαλονίκη 1993.

γένους (Millet)¹⁶⁶. Έτσι οι εθνικιστές επεδίωξαν την άμεση εκκλησιαστική ανεξαρτησία τους στο δρόμο προς μια εθνική ολοκλήρωση¹⁶⁷.

Ακολουθώντας αυτή τη λογική πρώτο το Βασίλειο της Ελλάδος επέβαλε την ανεξαρτητοποίηση των εκκλησιαστικών επαρχιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου που βρίσκονταν εντός της επικράτειάς του με την αυτοανακήρυξη του Αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Η πράξη αυτή αναγνωρίστηκε μέσω διακανονισμού από το Οικουμενικό Πατριαρχείο μόλις το 1850¹⁶⁸.

Οι Βούλγαροι εθνικιστές στο πλαίσιο καλλιέργειας του βουλγαρισμού στις βόρειες επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας και κυρίως στα βιλαέτια Αδριανουπόλεως, Θεσσαλονίκης, Κοσσυφοπεδίου αλλά και στις περιοχές της Ανατολικής Ρωμυλίας κατάφεραν την εκκλησιαστική τους ανεξαρτητοποίηση με την ανακήρυξη της βουλγαρικής εξαρχίας το 1870¹⁶⁹. Η Υψηλή Πύλη πιστεύοντας πως η διαμάχη μεταξύ ομοδόξων την ευνοεί ενέκρινε την ανακήρυξη της βουλγαρικής εξαρχίας. Έτσι με νόμο του Οθωμανικού κράτους προβλέπονταν πως εάν ο πληθυσμός μια περιοχής προσχωρούσε κατά 2/3 στην εξαρχία τότε ο νόμιμος εκπρόσωπος στις αρχές θα είναι ο εξαρχικός και όχι ο διορισμένος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Μητροπολίτης¹⁷⁰. Οι διαμάχες μεταξύ των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο πλαίσιο των εθνικών κινημάτων επηρέασε τις μεταξύ τους σχέσεις. Οι μεταξύ τους συγκρούσεις γύρω από την κυριαρχία των ευρωπαϊκών κτήσεων του Οθωμανού Σουλτάνου που στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος καθίστατο ξεκάθαρο ότι ήταν θέμα χρόνου να τις

¹⁶⁶ Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση: προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003.

¹⁶⁷ Αντώνιος – Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, *Ιστορία των σλαβικών Ορθοδόξων Εκκλησιών*, Θεσσαλονίκη 1984. Δημήτριος Γόνης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Βουλγαρίας*, Αθήνα 1995. Ο ίδιος, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001. Μιχαήλ Γ. Τρίτος, *Ιστορία και σύγχρονος βίος των σλαβικών και λοιπών Ορθοδόξων Εκκλησιών*, Θεσσαλονίκη 2015.

¹⁶⁸ Εμμανουήλ Ι. Κωνσταντινίδης, *Η ανακήρυξις του αυτοκεφάλου της εν Ελλάδι Εκκλησίας (1850) και η θέσις των Μητροπόλεων των «Νέων Χωρών» (1928)*, Αθήνα 2008.

¹⁶⁹ Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2003. Μιχαήλ Σ. Χρυσανθόπουλος, *Το βουλγαρικό σχίσμα. Η απαρχή του μακεδονικού ζητήματος*, Θεσσαλονίκη 2014.

¹⁷⁰ Μ. Γεδεών, *Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του βουλγαρικού ζητήματος (1852-1873) εκδιδόμενα εulογία και κελεύσει του Παναγιωτάτου Οικουμενικού Πατριάρχου κ. Ιωακείμ Γ', του από Θεσσαλονίκης*, Κωνσταντινούπολις 1908.

απολέσει, θα λήξουν στο μεγαλύτερο βαθμό με το τέλος των Βαλκανικών πολέμων το 1913¹⁷¹.

Στην περιοχή της Δράμας μετά την ανακήρυξη της βουλγαρικής εξαρχίας υπήρξε μια συστηματική προσπάθεια από Βούλγαρους ατάκτους (κομιτατζήδες) οι οποίοι είτε μέσω εξαγορών είτε μέσω τρομοκρατίας, προσπαθούσαν να προσεταιριστούν χριστιανούς του Πατριαρχείου μεταγράφοντάς τους σε εξαρχικούς¹⁷². Η κατάσταση αυτή πήρε τρομερές διαστάσεις, καθώς πολλές κοινότητες κυρίως δίγλωσσες προσχώρησαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα μετά το 1870 στη βουλγαρική εξαρχία. Ωστόσο οι προσπάθειες των πατριαρχικών κανονικών μητροπολιτών της περιοχής επανέφερε τις κοινότητες αυτές στην εκκλησιαστική κανονικότητα¹⁷³.

Η εναλλαγή μεταξύ της πίστης στην Εξαρχία και στο Οικουμενικό Πατριαρχείο επέφερε και μια σειρά αλλαγών που αφορούν τα ζητήματα που τίγονται στην παρούσα μελέτη. Έτσι προσχώρηση στην Εξαρχία σήμαινε επί παραδείγματι καταστροφή των ελληνικών επιγραφών σε εικόνες και λατρευτικά σκεύη και συνακόλουθα αντικατάστασή τους από ανάλογες βουλγαρικές και το αντίστροφο. Το γεγονός ότι σωζόμενες επιγραφές της αμέσως προηγούμενης περιόδου (περ. από το 1850 και μέχρι την ανακήρυξη της εξαρχίας) είναι άλλοτε με μισούς ελληνικούς και άλλοτε με μισούς

¹⁷¹ Μαρία Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, *Το Μακεδονικό ζήτημα. Ιστορική θεώρηση του προβλήματος*, Θεσσαλονίκη 1993. Σπυρίδων Σφέτας, *Ελληνο-βουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908. Ανάμεσα στη ρητορική της διμερούς συνεργασίας και στην πρακτική των εθνικών ανταγωνισμών*, Αθήνα 2008.

¹⁷² Για μια σύντομη αλλά περιεκτική και πλούσια σε υποσημειώσεις και παραπομπές αφήγηση γύρω από τη δράση της εξαρχίας στην ευρύτερη περιοχή της Δράμας, βλ. Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, *Η λεηλασία της Εικοσιφοινίσσης. Εκατό χρόνια από την κλοπή (1917-2017)*, ό.π., σ. 51-69. Για τις ωμότητες των Βουλγάρων ατάκτων στην περιοχή βλ. και: Αγγελική Κιουρτσή – Μιχαλοπούλου, «Βουλγαρικές βιαιότητες και η ελληνική αντιμετώπισή τους στην περιοχή της Δράμας (1906-1908)», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 6ης Επιστημονικής Συνάντησης 'Η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας'*, επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης και Δήμητρα Πατρωνίδου, Δράμα 2017, σ. 63-77.

¹⁷³ Η μεταστροφή αυτή του πληθυσμού εκ νέου στο Οικουμενικό Πατριαρχείο οφείλεται κυρίως στη δραστηριότητα του Μητροπολίτη Δράμας, Φιλίππων και Ζιχνών Χρυσοστόμου Καλαφάτη (που αργότερα το 1922 έλαβε μαρτυρικό τέλος ως Μητροπολίτης Σμύρνης). Χαρακτηριστικό παράδειγμα η κοινότητα του Βόλακα ή της Κουμπάλιστας (σημ. Κοκκινόγεια Δράμας) όπου παρ' ότι αποσχίστηκαν από το Πατριαρχείο επανήλθαν σε αυτό με ενέργειες του Χρυσοστόμου μετά την ενθρόνισή του στη Δράμα. Για την πολυκύμαντη και πολυποικίλη δραστηριότητα του Χρυσοστόμου στη Δράμα, βλ. ενδεικτικά: Σπυρίδων Λοβέρδος, *Βίος και Πολιτεία Αγίου ενδόξου Ιερομάρτυρος Χρυσοστόμου Αρχιεπισκόπου Σμύρνης του από Δράμας*, Δράμα 2016, σ. 53-92.

σλαβικούς χαρακτήρες καταδεικνύουν ακριβώς την ενότητα των χριστιανών μεταξύ τους αλλά και τα χαμηλά επίπεδα εγγραμματοσύνης των πληθυσμών. Η πολυγλωσσία εξ άλλου μέχρι την καθιέρωση των εθνικών κρατών στην περιοχή είναι κάτι δεδομένο και διόλου αρνητικό¹⁷⁴.

Δημοσιευμένες οθωμανικές απογραφές που θα μπορούσαν να μας δώσουν στοιχεία σχετικά με τους κουγιουμτζήδες της περιοχής μας, τον αριθμό τους, την προέλευσή τους κ.λπ. δεν υπάρχουν γι' αυτή την συγκεκριμένη περίοδο. Ευελπιστούμε μελλοντικά να μεταφραστούν και να εκδοθούν¹⁷⁵. Η επικρατούσα κατάσταση στην περιοχή δεν φαίνεται να ήταν ευνοϊκή για τέτοιες δραστηριότητες.

Την περίοδο αυτή ιδρύονται πλήθος νέων σχολείων, άλλοτε ελληνικά κι άλλοτε βουλγαρικά, σύλλογοι, σωματεία, αδελφότητες που προσπαθούν να υπηρετήσουν τη μία ή την άλλη εθνική υπόθεση¹⁷⁶. Σταδιακά το Πατριαρχείο χωρίς να το επιδιώξει θα

¹⁷⁴ Προς επίρρωση αυτής της θέσης μας παραπέμπουμε σε πλήθος επιγραφών σε εκκλησιαστικά κειμήλια σε όλη την περιοχή της Μακεδονίας. Ενδεικτικό παράδειγμα η εικόνα της Αγίας νεομάρτυρος Χρυσής από το χωριό Χρυσή της Αλμωπίας όπου, ενώ η επιγραφή επί της φορητής εικόνας της προφέρεται στα σλάβικα γράφεται με ελληνικούς χαρακτήρες (ΣΦΕΤΗ ΖΛΑΤΑ), βλ. πρόχειρα το αφιερωμένο στην Αγία ημερολόγιο της τοπικής Εκκλησίας της Έδεσσας: Ιερά Μητρόπολις Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, *Ημερολόγιον 2018*, Έδεσσα 2018, σ. 32.

¹⁷⁵ Ωστόσο πρέπει να αναφέρουμε μια περίπτωση έλευσης μιας οικογένειας κουγιουμτζήδων από τη Νέβεσκα (σημ. Νυμφαίο Φλωρίνης). Πρόκειται για την οικογένεια Βασιλείου Νάκα από τη Νέβεσκα οι οποίοι στις αρχές του 20ου αιώνα μετοίκησαν στην Πλέβνα (σημ. Πετρούσα Δράμας). Η οικογένεια αυτή, βλάχικης καταγωγής όπως προκύπτει από το επώνυμό της και το γεγονός ότι η Νέβεσκα ήταν βλαχοχώρι, εγκαταστάθηκε στην Πλέβνα και εξακολούθησε να ασκεί την τέχνη του κουγιουμτζή. Μαζί τους έφεραν τα εργαλεία της τέχνης τους. Σύντομα όμως εγκατέλειψαν τη δραστηριότητα αυτή και επιδόθηκαν στην καλλιέργεια καπνού, την κατεργασία και την εμπορία του. Οι ντόπιοι της Πλέβνας τους ονόμασαν Κουγιουμτζήδες κι έτσι καθιερώθηκε το επώνυμό τους μέχρι και σήμερα. Το γεγονός ότι οι Κουγιουμτζήδες της Πλέβνας αμέσως μετά την απελευθέρωση εγκατέλειψαν την αργυροχρυσοχοϊκή τέχνη και επιδόθηκαν στην ακμάζουσα τότε καλλιέργεια και εμπορική προώθηση του καπνού καταδεικνύει τη δυσχερή θέση στην οποία βρέθηκαν οι αργυροχρυσοχόοι της περιοχής με τους συνεχείς πολέμους, τις κατοχές και την ανέχεια που προκάλεσαν στις κοινότητες οι συνεχείς διαμάχες γύρω από το μακεδονικό για 4 σχεδόν δεκαετίες. Ευχαριστώ θερμά για τις πληροφορίες αυτές τον απόγονο της οικογένειας Κουγιουμτζή, Θεόδωρο Β. Κουγιουμτζή, κάτοικο Δράμας. Αξίζει πάντως να σημειώσουμε πως το επίθετο αυτό απαντάται και σε άλλα χωριά της Δράμας όπως στην Αδριανή, στη Χωριστή και αλλού.

¹⁷⁶ Ενδεικτικό παράδειγμα η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας: Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, Αθήνα 2010. Στην περιοχή της Δράμας ιδρύθηκαν κυρίως σύλλογοι προσκεϊμένοι στο Πατριαρχείο όπως προβλεπόταν από

βρεθεί να ταυτιστεί με τις ελληνικές εθνικές επιδιώξεις. Η καταδίκη του εθνοφυλετισμού από τη σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου το 1872 με αφορμή το σχίσμα της βουλγαρικής Εκκλησίας δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης του οικουμενικού χαρακτήρα και της αποστολής της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας.

Στις περισσότερες κοινότητες που εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη την περίοδο αυτή λειτουργούν δύο εκκλησίες και δύο τουλάχιστον –αν όχι και περισσότερα λ.χ. παρθεναγωγείο, νηπιαγωγείο κ.ά.- σχολεία. Οι προξενικές εκθέσεις του ελληνικού υποπροξενείου της Καβάλας είναι χαρακτηριστικές για την επικρατούσα κατάσταση και τη διαίρεση του κόσμου¹⁷⁷.

Η κατάσταση αυτή θα εξακολουθήσει και θα ενταθεί προϊόντος του χρόνου¹⁷⁸. Ομάδες ατάκτων Βουλγάρων και Ελλήνων θα συγκρουσθούν στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο. Η ένοπλη αυτή αναμέτρηση με τη συμμετοχή πολλές φορές και των κυρίαρχων οθωμανικών στρατευμάτων θα ονομασθεί μακεδονικός αγώνας¹⁷⁹. Η δραστηριότητα των χριστιανικών βαλκανικών εθνικών κέντρων για την προσάρτηση της περιοχής αυτής θα λάβει ένοπλο και αιματηρό χαρακτήρα που θα ενταθεί με την αλλαγή του αιώνα. Η κατάσταση αυτή δεν θα αλλάξει ουσιαστικά μέχρι το κίνημα των Νεοτούρκων το 1908¹⁸⁰. Η διακήρυξη της ισότητας όλων των κατοίκων της αυτοκρατορίας θα σημάνει τη θεωρητική και προσωρινή λήξη του μακεδονικού αγώνα. Ωστόσο η άμεση διάψευση των διακηρύξεων των Νεοτούρκων θα οδηγήσει στους βαλκανικούς πολέμους.

τους Γενικούς Κανονισμούς. Βλ. Γιάννης Αθανασιάδης, «Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι και αδελφότητες στους καζάδες Δράμας, Ζίχνης και Νευροκοπίου», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 2ης επιστημονικής συνάντησης*, επιμέλεια: Μ. Παρχαρίδου, τ. 2β, Δράμα 1998, σ. 581-599.

¹⁷⁷ Λεπτομέρειες σχετικά με την εκπαίδευση στην περιοχή της Δράμας την περίοδο αυτή, βλ. Ευάγγελος Καρσανίδης, *Η εκπαίδευση στις επαρχίες Δράμας και Ζιχνών κατά την Τουρκοκρατία (1840-1913)*, ό.π.

¹⁷⁸ Ιωάννης Κολιόπουλος, «Η κατάσταση στη Μακεδονία από το 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 279-280.

¹⁷⁹ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ο μακεδονικός αγώνας. Η ένοπλη φάση 1904-1908*, Θεσσαλονίκη χ.χ. Douglas Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessaloniki 1993. Ιωάννης Κολιόπουλος, «Ο Μακεδονικός Αγώνας. Η θέση των Ελλήνων στη Μακεδονία από το 1881 ως το 1896», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 215-220. Ι. Κ. Μαζαράκης, *Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα 1992. Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του Αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, σ. 220-254.

¹⁸⁰ Αθανάσιος Βερέμης, «Το κίνημα των Νεοτούρκων και οι άμεσες συνέπειές του», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 254-257.

Τα χριστιανικά βαλκανικά κράτη παρά τις μεταξύ τους διαφορές θα συμμαχήσουν και αψηφώντας τις προειδοποιήσεις των μεγάλων δυνάμεων θα απαιτήσουν από τον Σουλτάνο ευνοϊκές ρυθμίσεις για τους Ορθοδόξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Σουλτάνος θα αρνηθεί κι έτσι τέλη Σεπτεμβρίου με αρχές Οκτωβρίου του 1912 η συμμαχία των χριστιανικών κρατών της Βαλκανικής (Ελλάδα, Σερβία, Μαυροβούνιο και Βουλγαρία) θα κηρύξουν διαδοχικά τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην περιοχή της Δράμας ήδη από τα τέλη Οκτωβρίου 1912 θα εγκατασταθούν βουλγαρικά στρατεύματα¹⁸¹. Οι Βούλγαροι ως κυρίαρχοι έστω και προσωρινά, αφού η έκβαση του πολέμου δεν είχε ακόμα κριθεί, θα εντατικοποιήσουν με κάθε τρόπο τις προσπάθειες επικράτησης και πολιτισμικής επικυριαρχίας τους στην περιοχή. Διώξεις, δολοφονίες θα αποτελούν σε συνδυασμό με την πείνα καθημερινά δεδομένα για τους κατοίκους της περιοχής της Δράμας¹⁸². Αποκορύφωμα των θηριωδιών θα υπάρξει η σφαγή στο Δοξάτο της Δράμας την 30ή Ιουνίου 1913¹⁸³. Την άνοιξη του 1913 και με τις πληγές μεταξύ των χριστιανικών κρατών ανοιχτές από την προηγούμενη περίοδο των αντικρουόμενων συμφερόντων στην περιοχή της Μακεδονίας, θα κηρυχθεί πόλεμος μεταξύ των πρώην συμμάχων. Έτσι Σέρβοι,

¹⁸¹ Για τον πρώτο βαλκανικό πόλεμο βλέπε γενικά: R. C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913. Prelude to the First World War*, London – New York 2000. Νικόλαος Οικονόμου, «Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 289-326. Γ. Μαργαρίτης, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμέλεια: Χ. Χατζηιωσήφ, τ. Α2, Αθήνα 1998, σ. 163-169.

¹⁸² Η περίοδος αυτή γνωστή ως η πρώτη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας θα διαρκέσει από τον Οκτώβριο του 1912 έως την 1η Ιουλίου 1913. Λεπτομέρειες για την καθημερινότητα και τη δραστηριότητα των βουλγαρικών στρατευμάτων μας δίνει ο Μητροπολίτης Δράμας Αγαθάγγελος Κωνσταντινίδης στο ημερολόγιό του το οποίο εκδόθηκε μετά το τέλος του πολέμου και επανεκδόθηκε το 2013 με αφορμή τη συμπλήρωση ενός αιώνα από την απελευθέρωση της πόλης από τον Ελληνικό Στρατό. Βλ. Αγαθάγγελος Κωνσταντινίδης (Μητροπολίτης Δράμας), *Αι δραματικά περιπέτειαι Δράμας μέχρι της απελευθέρωσής της – Από της 1 Ιουνίου μέχρι τις 1 Ιουλίου 1913*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Δράμα 2013, εκδ. β΄. Γενικότερα για τις βιαιότητες των βουλγαρικών στρατευμάτων, με μια πιθανή δόση υπερβολής λόγω των παθών της εποχής, βλ. *Βουλγαρική ωμότητα εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1914.

¹⁸³ Η σφαγή του Δοξάτου υπήρξε το αποκορύφωμα των βιαιοτήτων του βουλγαρικού στρατού στην περιοχή. Βλ.: Κωνσταντίνος Μιχόπουλος, *Δοξάτο. Ηρωϊκή και μαρτυρική πόλη. Οι σφαγές του 1913 και του 1941 από τον βουλγαρικό στρατό*, Δοξάτο 2007, όπου και πλήθος προφορικών μαρτυριών για τα γεγονότα. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού ζητήματος. Δοξάτο Δράμας 1912-1946*, Αθήνα 2014, σ. 81-130.

Έλληνες και Μαυροβούνιοι θα στραφούν ενάντια στον βουλγαρικό επεκτατισμό¹⁸⁴. Την 1η Ιουλίου 1913 ο Ελληνικός Στρατός θα μπει νικηφόρος στην πόλη της Δράμας, ενώ σύντομα θα ολοκληρωθεί η απομάκρυνση των βουλγαρικών στρατευμάτων από την ευρύτερη περιοχή. Λίγους μήνες αργότερα η συνθήκη του Βουκουρεστίου θα κατοχυρώσει τη Δράμα και την περιοχή εντεύθεν του Νέστου ποταμού στο Βασίλειο της Ελλάδος¹⁸⁵.

Το ελληνικό βασίλειο με την προσάρτηση των Νέων Χωρών θα επιδοθεί σε έναν αγώνα σύντομης ενσωμάτωσης των νέων επαρχιών. Στο πλαίσιο αυτό θα υπάρξει έντονη νομοθετική δραστηριότητα. Στόχος είναι οι νέες επαρχίες να αποκτήσουν όλους τους θεσμούς του νεωτερικού ελληνικού κράτους έναντι των προηγουμένων προνεωτερικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ταυτόχρονα θα υπάρξει για πρώτη φορά μετά από πολλούς αιώνες η συστηματική μετακίνηση πληθυσμών από το ένα κράτος στο άλλο. Έτσι δεν είναι λίγοι εκείνοι οι οποίοι θα ακολουθήσουν το βουλγαρικό στρατό και θα εγκατασταθούν πλέον στη Βουλγαρία που προέκυψε από τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, ενώ αντίστοιχα πολλοί κάτοικοι περιοχών που κατοχυρώθηκαν στη Βουλγαρία θα μετακινηθούν σε περιοχές του ελληνικού βασιλείου¹⁸⁶.

Η μετακίνηση αυτή θα επιφέρει και τη μετακίνηση εκκλησιαστικών κειμηλίων. Έτσι πολλά σκεύη –αν όχι όλα– από εξαρχικούς ναούς της επαρχίας της Δράμας θα μεταφερθούν μαζί με τους πληθυσμούς που έμειναν πιστοί στην Εξαρχία στη Βουλγαρία. Τα κειμήλια αυτά θεωρούμενα «δικά τους» που θα τα «μαγάριζαν» οι πατριαρχικοί αφαιρέθηκαν από τους ναούς και κλήθηκαν να λειτουργήσουν σε ένα δεύτερο βίο αποπλαισιωμένα από τα αρχικό χωροχρονικό πλαίσιο λειτουργίας τους. Δυστυχώς δεν έχουμε υπόψη μας βιβλιογραφία σχετικά με αυτά τα αντικείμενα και την ύπαρξή τους. Δεδομένου όμως πως αυτά δεν βρέθηκαν μετά το τέλος των πολέμων σε κανέναν από τους ναούς μας, εικάζουμε πως αυτά μεταφέρθηκαν στη γείτονα χώρα.

¹⁸⁴ Για τον δεύτερο βαλκανικό πόλεμο, βλ. γενικά: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 335-339. Βλ. και υποσημείωση 180.

¹⁸⁵ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η συνθήκη του Βουκουρεστίου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 352-354.

¹⁸⁶ Για τις μετακινήσεις πληθυσμών στην περιοχή της Δράμας που προέκυψαν μετά το τέλος των βαλκανικών πολέμων, βλ. Σάββας Π. Παπαδόπουλος, «Η εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών στο νομό Δράμας στην περίοδο 1913-1939», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Πρακτικά 2ης επιστημονικής συνάντησης*, επιμέλεια: Μ. Παρχαρίδου, τ. 2β, Δράμα 1998, σ. 699-715.

Παρά τη διάθεση μεγάλων ποσών από τα εθνικά κέντρα της βαλκανικής (Αθήνα – Σόφια) δεν φαίνεται να διατέθηκαν πολλά χρήματα για την αγορά εκκλησιαστικών σκευών. Παράλληλα στην περιοχή της Δράμας ακόμα και αυτή την περίοδο δεν βρέθηκαν καταγεγραμμένα εργαστήρια παραγωγής εκκλησιαστικών αργυρών σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα στοιχεία. Η υπόθεση αυτή παρέμεινε κυρίως προϊόν συναλλαγής και εισαγωγής των σκευών αυτών από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας.

4. Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος μέχρι την έλευση των προσφύγων (1922)

Με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913) η Οθωμανική Αυτοκρατορία απώλεσε το σύνολο σχεδόν των εδαφών της επί ευρωπαϊκού εδάφους υπέρ των συμμαχικών χριστιανικών κρατών της βαλκανικής. Η πόλη της Δράμας και το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής της κατοχυρώθηκαν υπέρ του Βασιλείου της Ελλάδος. Τα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας ορίστηκαν στον ποταμό Νέστο. Έτσι η Δράμα αποτέλεσε εξ αρχής με το τέλος του πολέμου παραμεθόριο περιοχή του ελληνικού κράτους¹⁸⁷.

Το τέλος του πολέμου θα επιφέρει μετακινήσεις πληθυσμών μεταξύ των δύο κρατών αφ' ενός, τη μετακίνηση κειμηλίων αφ' ετέρου αλλά και θα εντείνει τις προσπάθειες της Αθήνας για άμεση ενσωμάτωση των νέων επαρχιών στο σύστημα διοίκησης του ελληνικού κράτους. Η διαδικασία αυτή ωστόσο σύντομα θα διακοπεί.

Ο Μεγάλος Πόλεμος, ο οποίος ξέσπασε τον Αύγουστο του 1914 μόλις ένα χρόνο μετά την έλευση του Ελληνικού Στρατού στη Δράμα, θα οδηγήσει την ευρύτερη περιοχή σε νέες περιπέτειες. Η διχογνωμία των πολιτικών δυνάμεων στην Ελλάδα για τη στάση την οποία έπρεπε να τηρήσει η χώρα απέναντι στην εξέλιξη του νέου μεγάλου πολέμου θα οδηγήσει στην πόλωση και σταδιακά στον Εθνικό διχασμό. Ωστόσο οι λαθεμένες πολιτικές της Αθήνας θα δώσουν τη δυνατότητα στη Βουλγαρία, σύμμαχο κράτος των Κεντρικών Δυνάμεων από τα μέσα του 1916, να προβεί στην κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας. Η Δράμα και η περιοχή της θα γνωρίσουν δύο χρόνια σκληρής βουλγαρικής κατοχής¹⁸⁸.

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης βουλγαρικής κατοχής (1916-1918) τα βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής, επικουρούμενα από άτακτες ομάδες ενόπλων, θα προσπαθήσουν εκ νέου μέσω του εκφοβισμού, της τρομοκρατίας και των λεηλασιών να επιφέρουν τον από δεκαετίες πολυπόθητο εκβουλγαρισμό της περιοχής. Στο πλαίσιο αυτό οι Βούλγαροι θα εγκαينιάσουν μια νέα τακτική. Πρόκειται για την εκτόπιση ανδρών ως αιχμαλώτων σε καταναγκαστικά έργα στη Βουλγαρία. Οι αιχμάλωτοι αυτοί, τα λεγόμενα «ντουρντουβάκια» θα ζήσουν ακόμα σκληρότερες συνθήκες στα βουλγαρικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Πολλοί από αυτούς θα χάσουν τη ζωή τους. Η

¹⁸⁷ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η συνθήκη του Βουκουρεστίου», ό.π., σ. 352-354.

¹⁸⁸ Γεώργιος Λεονταρίτης, «Από το 1913 ως τη Μικρασιατική καταστροφή. Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του πρώτου παγκόσμιου πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 15 (1978), σ. 8-46.

καθημερινότητα των κατοίκων της Δράμας έγινε απελπιστικά δύσκολη κατά τη διετία αυτή¹⁸⁹.

Ταυτόχρονα με τον εκφοβισμό αυτό και την τρομοκρατία που υφίστατο ο πληθυσμός της περιοχής, οι βουλγαρικές αρχές κατοχής επιδόθηκαν και σε μια συστηματική αποψίλωση των κειμηλίων και των πολιτισμικών θησαυρών της περιοχής. Η προσπάθεια αυτή μπορεί να ερμηνευθεί μόνο στο πλαίσιο της επιδίωξης του πλήρους εκβουλγαρισμού της περιοχής σε όλα τα επίπεδα. Η αφαίρεση όλων αυτών των μνημείων του πολιτισμού, η καταστροφή ή η κλοπή κωδίκων και αρχείων ήθελε ουσιαστικά να εξαφανίσει κάθε ίχνος της παρουσίας της ελληνικής γλώσσας από την περιοχή. Αποκορύφωμα αυτής της πρακτικής υπήρξε η λεηλασία της Μονής της Εικοσιφοινίσσης από την οποία αφαιρέθηκαν κώδικες, λατρευτικά σκεύη, κειμήλια, λείψανα και άλλα¹⁹⁰. Παρόμοια περιστατικά σε μικρότερη κλίμακα παρατηρήθηκαν και σε πολλές Εκκλησίες της μητροπόλεως Δράμας¹⁹¹.

Με το τέλος του Α Παγκόσμιου Πολέμου και τη συνθήκη του Νεϊγύ η Ανατολική Μακεδονία θα δοθεί εκ νέου στην κυρίαρχο μέχρι τότε Ελλάδα. Η συνθήκη αυτή προέβλεπε τη μετακίνηση των Ελλήνων της Βουλγαρίας στην Ελλάδα και των Βουλγάρων της Ελλάδας στη Βουλγαρία. Οι μετακινήσεις αυτές επέφεραν σημαντικές αλλαγές στο μείγμα του πληθυσμού της περιοχής. Έτσι πολλοί εγκατέλειψαν τα χωριά της περιφέρειας της Δράμας εκποιώντας τις περιουσίες τους και εγκαταστάθηκαν εκ νέου σε πόλεις της βουλγαρικής επικράτειας¹⁹². Ταυτόχρονα η συνθήκη αυτή προέβλεπε την επιστροφή των κλαπέντων κειμηλίων και λοιπών πολιτισμικών θησαυρών της Εικοσιφοινίσσης πράγμα το οποίο δεν τηρήθηκε από το βουλγαρικό κράτος, καθώς αρνήθηκε πως κατείχε τα εν λόγω αντικείμενα¹⁹³.

¹⁸⁹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Δοξάτου το οποίο κατέγραψε ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου: Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 131-202. Επίσης για την περίπτωση της Χωριστής, βλ.: Δημήτρης Πασχαλίδης, *Η Χωριστή Δράμας κατά τη δεύτερη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας (1916-1918)*, Χωριστή 1998.

¹⁹⁰ Για την κλοπή των κειμηλίων της Εικοσιφοινίσσης το 1917, βλ. Παπάζογλου, ό.π.

¹⁹¹ Τέτοια φαινόμενα υπήρξαν αρκετά. Οστόσο λίγα έφθασαν να καταγραφούν επισήμως μετά το τέλος του πολέμου. Περισσότερα βλ.: Παπάζογλου, ό.π.

¹⁹² Για τις μετακινήσεις αυτές που προέκυψαν μετά το Νεϊγύ, βλ.: Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα 2003.

¹⁹³ Παπάζογλου, ό.π., σ. 179-209.

Οι μετακινήσεις αυτές λόγω του πολέμου επέφεραν σημαντικές αλλαγές στην εικόνα των Εκκλησιών της Δράμας όσον αφορά τα κειμήλια και δη τα αργυρά τα οποία λόγω της αξίας τους σε πολύτιμο μέταλλο, πέραν της καθαρά λατρευτικής τους λειτουργίας, έγιναν προϊόν κλοπής, μεταποίησης και εκποίησης. Όσα από αυτά δεν εκτίθενται σε μουσεία και συλλογές της γείτονος¹⁹⁴ και του εξωτερικού έχουν ολοκληρωτικά χαθεί. Οι μαρτυρίες αυτών των αντικειμένων, πολύτιμες για μια άλλη εποχή για την οποία οι συνθήκες, όπως τις περιγράψαμε, οδήγησαν στην σπανιότητα των πηγών σίγησαν για πάντα μαζί με την εξαφάνισή τους.

Τα αντικείμενα τα οποία παρουσιάζουμε και πραγματευόμαστε στο πλαίσιο αυτής της μελέτης είναι εκείνα τα οποία για διάφορους λόγους κατάφεραν να επιβιώσουν στις συνθήκες αυτές και να διατηρήσουν τον λειτουργικό τους χαρακτήρα εντός των ναών της επαρχίας της μητροπόλεως Δράμας.

Η καθ' όλα ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος πραγματοποιήθηκε κατ' ουσίαν μετά το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου. Η Δράμα με νόμο καθίσταται έδρα νομού στον οποίο περιλαμβάνονται εδάφη του άλλοτε σαντζακίου της Δράμας, δηλαδή οι σημερινοί νομοί Δράμας και Καβάλας. Λίγο αργότερα θα προστεθούν και περιοχές εκείθεν του Νέστου ποταμού, οι οποίες μέχρι το τέλος του πρώτου πολέμου βρίσκονταν στην κυριαρχία της Βουλγαρίας. Παρ' όλα αυτά θα είναι η κρίσιμη εκείνη περίοδος του Μεσοπολέμου, κατά την οποία θα καταφέρουν οι Νέες Χώρες στο σύνολό τους και κατ' επέκτασιν και η περιοχή της Δράμας να ενσωματωθούν πλήρως στα δεδομένα του νέου κράτους. Η Μικρασιατική εκστρατεία και η επερχόμενη μικρασιατική καταστροφή θα καθυστερήσουν κι άλλο τα πράγματα.

Η περιοχή ήδη από το 1914 θα δεχθεί τους πρώτους πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη. Με τη συνθήκη του Νειγύ Έλληνες της Βουλγαρίας, ιδίως της Ανατολικής Ρωμυλίας, θα καταφθάσουν στη Δράμα και τα χωριά της. Με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την Συνθήκη της Λωζάννης πλήθος μουσουλμάνων θα εγκαταλείψουν την περιοχή της Δράμας και θα φύγουν για περιοχές της Ανατολικής

¹⁹⁴ Τα κλαπέντα της Εικοσιφοινίσσης εκτίθενται στο Ίδρυμα Ivan Dujcev και στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Σόφιας. Για τα υπόλοιπα κειμήλια που προέρχονται από κοινότητες της περιοχής της Δράμας δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες.

Θράκης, ενώ χριστιανοί πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και κυρίως τον Πόντο θα εγκατασταθούν στην περιοχή της Δράμας¹⁹⁵.

Οι νέοι αυτοί πληθυσμοί που καταφθάνουν θα φέρουν μαζί τους πλήθος εκκλησιαστικών κειμηλίων από τις χαμένες αλλά αλησμόνητες πατρίδες τους. Τα περισσότερα από αυτά αφιερώθηκαν εκ νέου στους ναούς των προσφυγικών χωριών και εξακολουθούν εκεί σε μια δεύτερη ζωή να επιτελούν την αρχική τους λειτουργία¹⁹⁶. Η έλευση αυτών των κειμηλίων αλλά και η εγκατάσταση στην ευρύτερη περιοχή της Δράμας νέων τεχνιτών σε συνδυασμό με τον περιορισμό των συνόρων και την δυσκολία συναλλαγής με πόλεις, όπου παλαιότερα ανθούσαν οι εκκλησιαστικές τέχνες όπως η Κωνσταντινούπολη ή η Φιλιππούπολη, θα επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στη δημιουργία νέων λειτουργικών σκευών και αντικειμένων.

Η αυξημένη ζήτηση έργων εκκλησιαστικής τέχνης, ώστε να καλυφθούν οι λατρευτικές ανάγκες των νέων ενοριών που προέκυψαν στην περιοχή με τον ερχομό των προσφύγων, θα οδηγήσει σε έναν οργασμό των λαϊκών εκκλησιαστικών τεχνών¹⁹⁷. Ακόμα όμως και τότε δεν εντοπίζουμε στη Δράμα ή στην περιοχή της τεχνίτες ειδικούς που να είναι σε θέση να δουλέψουν τα πολύτιμα μέταλλα ώστε να δώσουν νέα εκκλησιαστικά αργυρά. Έτσι μέχρι και σήμερα στην περιοχή μας τα αργυρά εκκλησιαστικά σκεύη εισάγονται από άλλες περιοχές της Ελλάδας με κυρίαρχο κέντρο την πόλη των Ιωαννίνων, στην οποία επιβιώνει ακόμα η εκκλησιαστική αργυροχρυσοχοϊκή τέχνη.

¹⁹⁵ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα 2017. Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Η επανάσταση του 1922, η δίκη των εξ και η συνθήκη της Λωζάννης», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 15 (1978), σ. 248-259.

¹⁹⁶ Τα κειμήλια αυτά, εκτός από εκείνα τα οποία φυλάσσονται στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας, δεν έχουν ακόμα καταγραφεί πλήρως. Μια πρώτη εικόνα σε προσφυγικές ενορίες του κάμπου της Δράμας δείχνει πως πρόκειται για πολυπληθές και αξιόλογο υλικό το οποίο αναμένει τον επίδοξο ερευνητή του. Για τα καταγεγραμμένα κειμήλια του Μουσείου Εκκλησιαστικής Τέχνης της Μητροπόλεως Δράμας, βλ.: Μάγδα Παρχαρίδου – Αναγνώστου, «Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας: η καταγραφή και η μελέτη των εκτιθέμενων αντικειμένων», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, 22 (2008), σ. 521-528.

¹⁹⁷ Στη Δράμα του Μεσοπολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών θα δραστηριοποιηθούν πλήθος λαϊκών αγιογράφων ποικίλης ποιότητας. Η εμπέδωση από πλευράς Εκκλησίας και η ολοκληρωτική πρόσληψη του νεοβυζαντινού στιλ θα οδηγήσει τους αγιογράφους αυτούς σταδιακά στο περιθώριο. Μέχρι σήμερα δεν υπήρξε κάποια αξιόλογη έρευνα για τους λαϊκούς αυτούς εκκλησιαστικούς τεχνίτες του 20ου αιώνα στην περιοχή μας.

ΜΕΡΟΣ Γ – Τα αργυρά κειμήλια των Εκκλησιών της Μητροπόλεως Δράμας 19ος αιώνας – 1922.

1. Δράμα

Όπως ήδη έγινε ξεκάθαρο παραπάνω, η κατάληψη της περιοχής της Δράμας από τους Οθωμανούς επέφερε σημαντικές αλλαγές στην εθνολογική σύσταση του πληθυσμού της. Η Δράμα καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας χαρακτηριζόταν ως μια «τουρκόπολις» λόγω του εξαιρετικά μεγάλου μουσουλμανικού στοιχείου της πόλης εν συγκρίσει με το αντίστοιχο χριστιανικό. Ενδεικτικό αυτής της κατάστασης είναι το γεγονός ότι, ενώ υπήρχαν 21 μουσουλμανικά τεμένη¹⁹⁸ στην πόλη, υπήρχε μόνον μία χριστιανική ενορία, ο μητροπολιτικός ναός και το παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών¹⁹⁹.

Ο Μητροπολιτικός Ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας στην υφιστάμενη μορφή του αποτελεί μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με προεξέχουσα την πεντάπλευρη κόγχη του ιερού βήματος. Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες για τον ναό αυτό είναι το 1464-1465. Αργότερα το 1701 ο Φιλίππων και Δράμας Γρηγόριος Μαρίνος θα γράψει για τον ναό αυτό ότι είναι έτοιμος να πέσει. Οι δύο αυτές πολύτιμες αναφορές δείχνουν την παλαιότητα του ναού. Από τις περιόδους αυτές σώζονται μόνον κάποια σπαράγματα γλυπτών²⁰⁰.

¹⁹⁸ Για τα εναπομείναντα τεμένη της πόλης, βλ. Βασίλης Μεσσής, «Τα οθωμανικά τεμένη της Δράμας και η επόμενη τους μέρα», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 3ης Επιστημονικής Συνάντησης 'Η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας'*, επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης και Δήμητρα Πατρωνίδου, Δράμα 2017, σ. 351-371.

¹⁹⁹ Ο ναός των Ταξιαρχών είναι ένα βυζαντινό μνημείο παλαιολόγειας τέχνης. Στα χρόνια τα οποία εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη ο μονόχωρος αυτός ναός λειτουργούσε ως παρεκκλήσιο του Μητροπολιτικού Ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας. Σήμερα αποτελεί μετά το ναό της Αγίας Σοφίας τον δεύτερο αρχαιότερο ναό της πόλης. Για το ναό των Ταξιαρχών, βλ. Σταυρούλα Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών Δράμας», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Πρακτικά 2ης επιστημονικής συνάντησης*, επιμέλεια: Μ. Παρχαρίδου, τ. 2α, Δράμα 1998, σ. 287-293.

²⁰⁰ Μάγδα Παρχαρίδου – Αναγνώστου, Μιχάλης Καραβελίδης, Ιωάννης Ματσίνης, Αχιλλέας Τσάλας, «Παλαιά Μητρόπολη Δράμας: οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου κατά το 2007», *ΑΜΕΘ*, 21 (2007), σ. 383.

Η ιστορία του ναού γίνεται πιο γνωστή μετά το 18ο αιώνα, όταν πληθαίνουν οι πληροφορίες γι' αυτόν. Από την περίοδο αυτή προέρχεται μια χειρόγραφη Θεία Λειτουργία του 1736, σειρά γλυπτών, εικόνων και σκευών που βρίσκονται είτε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Δράμας είτε στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας. Ο μεγάλος σεισμός του 1829 φαίνεται πως επέφερε σημαντικές ζημιές στο μητροπολιτικό ναό, οπότε τη δεκαετία του 1830, σύμφωνα με επιγραφές του ναού, ανεγέρθη εκ νέου, οπωσδήποτε όμως όχι εκ βάθρων²⁰¹.

Στις δεκαετίες του Τανζιμάτ πολλά νέα στοιχεία προστέθηκαν στο ναό, όπως εικόνες, ξυλόγλυπτα, σκεύη και άλλα. Προοδευτικά μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα ο ναός είχε λάβει τα περισσότερα από τα στοιχεία που έχει και σήμερα²⁰². Τη δεκαετία του 1930 έγινε αλλαγή των εικόνων του τέμπλου του ναού οι οποίες μεταφέρθηκαν αργότερα στην Ιερά Μονή Αναλήψεως του Σωτήρος Σίψας Δράμας. Οι νέες εικόνες κατά το ναζαρηνό στιλ είναι αυτές που υπάρχουν μέχρι και σήμερα στο τέμπλο του Παλαιού Μητροπολιτικού Ναού²⁰³.

Το 1960 ξεκίνησε η ανέγερση του νέου μητροπολιτικού ναού πλησίον του παλαιού. Το 1974 εγκαινιάστηκε ο νέος μητροπολιτικός ναός από το Μητροπολίτη Δράμας Διονύσιο. Ο παλαιός ναός έπαψε να λειτουργεί²⁰⁴. Τον Αύγουστο – Σεπτέμβριο του 1975 ο τότε Δράμας Διονύσιος, παρά τις αντιδράσεις, κατεδάφισε το μισό σχεδόν παλαιό Μητροπολιτικό Ναό θέλοντας να αναδείξει τον νέο, του οποίου η πρόσοψη καλύπτονταν από την Είσοδο της παλαιάς τρίκλιτης βασιλικής. Έκτοτε ο παλαιός Μητροπολιτικός Ναός της Δράμας παρέμεινε σε αχρησία²⁰⁵.

Το 2007 ο νυν Μητροπολίτης Δράμας Παύλος ξεκίνησε τις εργασίες αποκατάστασης του ναού, ώστε να έλθει κατά το δυνατόν πιο κοντά στη μορφή της δεκαετίας του 1830. Με την ολοκλήρωση των εργασιών ο ναός εγκαινιάστηκε εκ νέου την 1η Ιουλίου 2013 απ' αφορμή των 100 χρόνων από την απελευθέρωση της πόλης. Σήμερα λειτουργεί

²⁰¹ Ό.π.

²⁰² Ό.π., σ. 384-387.

²⁰³ Πληροφορία που μας έδωσε ο Πρωτοσύγκελλος της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας, Πανοσιολογιώτατος Αρχιμανδρίτης του Οικουμενικού Θρόνου π. Γεώργιος Τσακίρογλου (1936-), ο οποίος είναι εφημέριος στο Μητροπολιτικό Ναό της Δράμας συνεχόμενα από το 1965.

²⁰⁴ Πληροφορία που μας έδωσε ο Πρωτοσύγκελλος της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας, ό.π.

²⁰⁵ Μάγδα Παρχαρίδου – Αναγνώστου, Μιχάλης Καραβελίδης, Ιωάννης Ματσίνης, Αχιλλέας Τσάλτας, «Παλαιά Μητρόπολη Δράμας: οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου κατά το 2007», ό.π., σ. 385-386.

κανονικά επικουρώντας τον νέο Μητροπολιτικό Ναό, του οποίου το μέγεθος δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στις λατρευτικές ανάγκες του κόσμου²⁰⁶.

Η Δράμα ως έδρα σαντζακιού, όπως αναλύθηκε παραπάνω, και συνάμα ως έδρα μητροπόλεως, υπήρξε αδιαμφισβήτητο το κατ' εξοχήν διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την ύστερη οθωμανοκρατία. Η προοδευτικά αυξανόμενη στα χρόνια του Τανζιμάτ οικονομική άνθηση και άνοδος του πληθυσμού, οι σχέσεις της πόλης με τα κέντρα της εποχής αλλά και η έλευση χριστιανών από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας αντικατοπτρίζεται στα σκεύη και στην ιστορική εξέλιξη της Παλαιάς Μητρόπολης. Χαρακτηριστικά στο σολέα του Παλαιού Μητροπολιτικού Ναού υπάρχουν δύο μανουάλια ορειχάλκινα, τα οποία σύμφωνα με επιγραφή που βρίσκεται ανάγλυφη επ' αυτών είναι δωρεά της οικογένειας Κωνσταντίνου Αριστείδη καπνεμπόρου εκ Δράμας και φέρει ημερομηνία 7 Μαρτίου 1858.

Η ίδια αυτή κατάσταση αντικατοπτρίζεται και στα αργυρά εκκλησιαστικά σκεύη του συγκεκριμένου ναού. Κατά την επιτόπια έρευνα και καταγραφή εντοπίστηκαν στο ναό δύο μόνον αργυρά κειμήλια. Ένα πολυκάνδηλο (ΜΔ-1) κι ένα αρτοφόριο (ΜΔ-2).

Το αργυρό πολυκάνδηλο κατά τη διάτρητη φουσκωτή τεχνική. Το σύνολο αυτό αποτελείται από μία κεντρική καντήλα (1 m) και 6 μικρότερες καντήλες περίξ αυτής (40 cm). Τόσο στην κεντρική όσο και στις μικρότερες καντήλες κυριαρχούν ανθικά μοτίβα που δημιουργούνται με το φαινόμενο της διάτρησης. Στις ενώσεις των κανδηλών με τις αλυσίδες υπάρχουν κεφαλές αγγέλων, ενώ στην κεντρική καντήλα υπάρχουν στα κενά μεταξύ των ενώσεων με τις άλλες, 6 μεγάλα ένθετα ασημένια άνθη. Το συγκεκριμένο σκεύος βρίσκεται ακόμα εν χρήσει στον Παλαιό Μητροπολιτικό Ναό. Αφού συντηρήθηκε έπαψε να καίει με λάδι και αντικαταστάθηκε με σύγχρονους λαμπτήρες ρεύματος²⁰⁷.

Το αρτοφόριο είναι σφαιρικού σχήματος από ασήμι πιθανότατα με τη σφυρήλατη τεχνική επί του οποίου υπάρχουν διακοσμητικές πέτρες. Στην κεφαλή της σφαίρας υπάρχει σταυρός. Το σύνολο του ύψους μαζί με την αλυσίδα φθάνει τα 60cm. Στην κάτω πλευρά της σφαίρας βρίσκεται μικρή μεταλλική βάση, επί της οποίας κρέμονται 6 μικρές αλυσίδες που καταλήγουν σε ασημένια δάκρυα. Το αρτοφόριο αυτό βρίσκεται εν χρήσει στον Παλαιό Μητροπολιτικό Ναό και κρέμεται στο κιβώριο της Αγίας

²⁰⁶ Ιερά Μητρόπολις Δράμας, κείμενα – επιμέλεια, *Ο Παλαιός Μητροπολιτικός Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας. Εκατονταετηρίς Ελευθερίων 1913-2013*, Δράμα 2013.

²⁰⁷ Βλ. Παράρτημα II, σ. xvi-xviii.

Τράπεζας. Η θέση του συγκεκριμένου αντικειμένου και το γεγονός ότι εντός του περιέχεται Θεία Κοινωνία δεν μας επέτρεψε να έχουμε μια καταγραφή εκ του σύνεγγυς²⁰⁸.

Σύμφωνα με μαρτυρία του προϊσταμένου του Μητροπολιτικού Ναού Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας π. Κωνσταντίνου Σταμπουλή, την οποία μας επιβεβαίωσε ο σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Δράμας κ. Παύλος, οι παλαιές αργυρές καντήλες του Παλαιού Μητροπολιτικού Ναού έχουν αφαιρεθεί από το τέμπλο και έχουν σταλεί προς συντήρηση. Πρόκειται σύμφωνα με τις περιγραφές τους για λιτές ακόσμητες αργυρές καντήλες κατά την χυτή ή κατά τη σφυρήλατη τεχνική. Το γεγονός ότι οι καντήλες αυτές απουσιάζουν από τη Δράμα δεν μας επέτρεψε τη λεπτομερή καταγραφή τους.

Στο σύνολο των αργυρών σκευών που καταγράψαμε δεν βρέθηκαν επιγραφές επ' αυτών, ώστε να μας διευκολύνουν στην χωροχρονική τους τοποθέτηση και προέλευση. Δεδομένου όμως ότι και τα δύο, τόσο το πολυκάνδηλο όσο και το αρτοφόριο, είναι έργα επιμελημένα και καλαίσθητα, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι εισήχθησαν στη Δράμα από κάποιο κέντρο στο οποίο η ασημουργία ανθούσε εκείνα τα χρόνια.

Δεν θα πρέπει να δημιουργεί αίσθηση το γεγονός, ότι στον Παλαιό Μητροπολιτικό Ναό σώζονται μόνον τόσα αργυρά εκκλησιαστικά σκεύη. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο ναός αυτός, μαζί με τα γραφεία της κοινότητας και το επισκοπείο τα οποία βρίσκονταν στη θέση που είναι σήμερα χτισμένος ο νέος μητροπολιτικός ναός, λεηλατήθηκαν κατ' εξακολούθηση κατά τις τρεις βουλγαρικές κατοχές της περιοχής μας. Έτσι κώδικες του ναού αλλά και της Μητροπόλεως, σκεύη και βιβλία αγνοούνται μέχρι σήμερα.

Μια εικόνα για τα σκεύη του ναού πριν τις δηώσεις αυτές δίνει ο αρχαιολόγος Γ. Λαμπάκης, ο οποίος βρέθηκε στο πλαίσιο καταγραφών χριστιανικών μνημείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Δράμα το καλοκαίρι του 1902²⁰⁹.

Πιο συγκεκριμένα ο Λαμπάκης αναφέρεται στο Μητροπολιτικό Ναό Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας τον μόνο ενοριακό ναό της πόλης και στο παρεκκλήσιο του Ταξιάρχου²¹⁰. Στην καταγραφή του αυτή αναφέρει το σύνολο των επιγραφών που εντόπισε τόσο στο ναό όσο και στο επισκοπείο που βρίσκονταν δίπλα σε αυτόν, σπαράγματα από αρχαία γλυπτά και τάφους, παλαιά χειρόγραφα βιβλία με τις

²⁰⁸ Βλ. Παράρτημα II, σ. xix-xx.

²⁰⁹ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις ημών κατά το έτος 1902», *ΔΧΑΕ*, 5 (1905), σ. 8-10.

²¹⁰ Γ. Λαμπάκης, «Δράμα», *ΔΧΑΕ*, 5 (1905), σ. 84.

ενθυμήσεις τους αλλά και εικόνες και σκεύη του ναού. Όσον αφορά τα σκεύη, ο Λαμπάκης αναφέρεται στις τέσσερις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου της δεκαετίας του 1820 αλλά και στο γεγονός, ότι στα αγιοπότηρα αντί δισκαρίου χρησιμοποιείται μεταλλικό κάλυμμα χωρίς δυστυχώς να μας δώσει πληροφορία για το αν αυτό ήταν αργυρό. Επίσης αναφέρεται και στο δωδεκάφωτο της Μεγάλης Πέμπτης, το οποίο βρίσκονταν σε χρήση εντός του αγίου βήματος, χωρίς ωστόσο και πάλι να δώσει πληροφορία για το υλικό απ' το οποίο ήταν κατασκευασμένο. Εξ άλλου η αγάπη του για σκεύη πριν τον 19ο αιώνα τον έκανε πολλές φορές να χαρακτηρίζει τα υπόλοιπα σκεύη ως «*συγχρόνου συνήθους τέχνης*» και να μη τα συμπεριλαμβάνει στις καταγραφές του²¹¹.

²¹¹ Ο.π., σ. 84-88.

2. Προσοτσάνη

Η Προσοτσάνη υπήρξε καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα μια κωμόπολη στα δυτικά της Δράμας²¹². Η συστηματική ενασχόληση των κατοίκων με τον καπνό από τα μέσα του 19ου και εξής, σε συνδυασμό με την εμπορική διαχείριση της καπνικής παραγωγής από τοπικούς και εξωτερικούς εμπόρους, ανέδειξε την κωμόπολη αυτή σε οικονομικό κέντρο της περιοχής²¹³. Η Προσοτσάνη δέχθηκε αθρόα την προσέλευση νέων κατοίκων από περιοχές της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας οι οποίοι ασκούσαν τέχνες ή ασχολούνταν με το εμπόριο²¹⁴. Αργότερα το 1913 εγκαταστάθηκαν και Γραμμουστιάνοι Βλάχοι, οι οποίοι συνέβαλαν ιδιαιτέρως στον πρωτογενή τομέα της παραγωγής²¹⁵. Οι πληθυσμοί αυτοί σε συνδυασμό με τους γηγενείς κατοίκους έδωσαν στην κωμόπολη έναν αυξημένο αριθμητικά πληθυσμό, ο οποίος δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την οικονομική της ανάδειξη σε κέντρο της περιοχής.

Παρ' ότι ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης πρέπει να υστερούσε σε σχέση με τον αντίστοιχο μουσουλμανικό, οι χριστιανοί είχαν φροντίσει ήδη από τη δεκαετία του 1820 να οικοδομήσουν ναό αφιερωμένο στα Εισόδια της Θεοτόκου. Ο ναός αυτός σύμφωνα με τις περιγραφές ηλικιωμένων ιερέων ήταν μια χαμηλή τρίκλιτη βασιλική μικρού μεγέθους, η οποία βρίσκονταν στην αυλή του σημερινού 1ου Δημοτικού Σχολείου της κωμόπολης. Ο ναός αυτός επικουρείτο από το παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών που βρίσκονταν σε σχετικά μικρή απόσταση. Στην αυλή της Εκκλησίας των Εισοδίων βρίσκονταν και τα χριστιανικά κοιμητήρια. Αντίστοιχα οι μουσουλμάνοι της Προσοτσάνης είχαν 3 τεμένη για να προσεύχονται. Η αριθμητική υπεροχή έναντι των

²¹² Ο Μητροπολίτης Δράμας, Φιλίππων και Ζιχνών Αγαθάγγελος Κωνσταντινίδης θα γράψει στο ημερολόγιό του για την Προσοτσάνη: *«Κωμόπολις κεντρική και πάντοτε φιλογενής και φιλότιμος»*. Αγαθάγγελος Κωνσταντινίδης (Μητροπολίτης Δράμας), *Αι δραματικά περιπέτειες Δράμας μέχρι της Απελευθερώσεως αυτής*, Δράμα 2013, σ. 204-205.

²¹³ Για την οικονομική αυτή ανάπτυξη της Προσοτσάνης σε αυτά τα χρόνια μαρτυρεί και το πλήθος των καπνομάγαζων που λειτουργούσαν σε αυτή, πολλά από τα οποία σώζονται μέχρι τις μέρες μας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το κτίριο όπου λειτουργεί σήμερα η Δημοτική Βιβλιοθήκη και το Λαογραφικό Μουσείο της Προσοτσάνης.

²¹⁴ Βλ. παραπάνω σ. 52-53.

²¹⁵ Σάββας Π. Παπαδόπουλος, «Η εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών στο νομό Δράμας στην περίοδο 1913-1939», ό.π., σ. 699-715.

χριστιανών φαίνεται χαρακτηριστικά σε αυτό²¹⁶. Ωστόσο οι μετοικεσίες Ηπειρωτών και Δυτικομακεδόνων στην περιοχή ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1830 δημιούργησαν μια εξομάλυνση σε αυτή την κατάσταση, ώστε στα χρόνια της απελευθέρωσης ο πληθυσμός να φαίνεται μοιρασμένος στη μέση²¹⁷.

Η οικονομική ευμάρεια της κοινότητας αντικατοπτρίζεται και στην εκπαίδευση. Σύμφωνα με σποραδικές αναφορές το πρώτο μικρό σχολείο της κοινότητας ιδρύθηκε το 1820 στα χρόνια που περίπου χτίστηκε και ο ναός των Εισοδίων. Ωστόσο συστηματικά εκπαιδευτήρια ανηγέρθησαν εκ βάθρων στο τελευταίο τέταρτο του 19ου και την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα²¹⁸. Στην κωμόπολη της Προσοτσάνης λειτουργούσε δημοτικό και Ελληνικό σχολείο, οικοτροφείο θηλέων²¹⁹ και επιπλέον δρούσε μια φιλεκπαιδευτική αδελφότητα υπό την επωνυμία «Ηώς»²²⁰.

Οι διενέξεις μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων χριστιανών μετά την ανακήρυξη της Εξαρχείας το 1870 δημιούργησαν πολλά προβλήματα στην κοινότητα. Έτσι οι σχισματικοί εξαρχικοί έχτισαν δική τους Εκκλησία και δικά τους σχολεία, στα οποία διδάσκονταν η βουλγαρική. Οι Μητροπολίτες Δράμας που πέρασαν σε αυτά τα χρόνια από εδώ προσπάθησαν να επαναφέρουν στην εκκλησιαστική κανονικότητα τους σχισματικούς. Στα χρόνια του Χρυσοστόμου Καλαφάτη υπήρξε μια μεταστροφή και πολλοί επανήλθαν σε αυτή²²¹.

Αποσπασματικές πληροφορίες σχετικά με την κωμόπολη αυτή και ειδικότερα γύρω από την Εκκλησία και τα κοινοτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα λαμβάνουμε από το απόσπασμα του Κώδικα της Ελληνορθοδόξου Κοινότητας Προσοτσάνης. Ο Κώδικας αυτός, παρ' ότι δεν σώθηκε ολόκληρος, δίνει σημαντικές πληροφορίες για την περιοχή που αφορούν τη χρονική περίοδο 16 Ιουλίου 1890 έως 31 Αυγούστου 1908²²². Σύμφωνα λοιπόν με πληροφορίες του κώδικα υπάρχει ένδειξη ότι ο Παλαιός Ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου είχε ανακαινισθεί με δαπάνες των χριστιανών κατοίκων το

²¹⁶ Βλ. Παράρτημα Ι, σ. iii-v, όπου συνέντευξη του Προσοτσανιώτη Πρωτοπρεσβυτέρου π. Παναγιώτη Παπαδόπουλου.

²¹⁷ Ευάγγελος Γ. Καρσανίδης, *Η εκπαίδευση στις επαρχίες Δράμας και Ζιχνών κατά την Τουρκοκρατία (1840-1913)*, ό.π., σ. 243. Βλ. επίσης, Βασιλειάδου, ό.π., σ. 52-53 και 57-61.

²¹⁸ Καρσανίδης, ό.π., σ. 240-241.

²¹⁹ Ό.π., σ. 276-281.

²²⁰ Ό.π., σ. 267-275.

²²¹ Ό.π., σ. 245.

²²² Ό.π., σ. 282-287.

1892 ή 1893²²³. Δυστυχώς στον κώδικα, ο οποίος είναι μέχρι σήμερα ανέκδοτος, δεν φαίνεται να περιέχεται κάποια ιδιαίτερη πληροφορία σχετικά με τα σκεύη του ναού.

Ο πλούτος αυτός της κοινότητας που προέκυψε κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και κυρίως στο τελευταίο τέταρτο αυτού και την πρώτη δεκαετία του 20ου, οπωσδήποτε θα αντικατοπτρίζονταν στα σκεύη της Εκκλησίας των Εισοδίων της Θεοτόκου της Προσοτσάνης. Ωστόσο η Εκκλησία κάηκε το 1949 με αποτέλεσμα τίποτα σχεδόν να μη σωθεί από αυτήν. Τα μόνα που σώθηκαν ήταν ένα αργυρό αγιοπότηρο, ένας σταυρός ευλογίας και δύο εικόνες που βρίσκονται στο παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών. Μετά την πυρκαγιά και μέχρι την ανοικοδόμηση της νέας μεγαλοπρεπούς Εκκλησίας των Εισοδίων το παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών χρησιμοποιήθηκε ως ενοριακός ναός. Αργότερα το παλαιό παρεκκλήσιο κατεδαφίστηκε και χτίστηκε στη θέση του άλλο μικρότερο²²⁴.

Κατά την επιτόπια έρευνα και καταγραφή των αργυρών εκκλησιαστικών κειμηλίων του ναού εντόπισα 2 σκεύη. Ένα αργυρό σταυρό ευλογίας (ΕΠ-1) και ένα αργυρό αγιοπότηρο (ΕΠ-2).

Ο ασημένιος σταυρός ευλογίας έχει 9,5cm ύψος. Φέρει επάνω του εγχάρακτες παραστάσεις μόνον από τη μία πλευρά. Επί της διακοσμημένης πλευράς βρίσκεται στο κέντρο ο Εσταυρωμένος, δεξιά του η Θεοτόκος και αριστερά του Άγγελος Κυρίου. Πρόκειται για τη συνήθη απεικόνιση των λυπηρών που συναντούμε και σε εικόνες και ξυλόγλυπτα. Στην επάνω απόληξη του σταυρού υπάρχει απεικόνιση του τριγώνου εντός φωτός, συνήθης πρακτική απεικόνισης της Αγίας Τριάδος. Στην επάνω απόληξη του σταυρού, εκεί όπου βρίσκεται η απεικόνιση του τριγώνου εντός φωτός, υπάρχουν τρία γράμματα στο κυριλλικό αλφάβητο б Γ Δ, ακρωνύμιο της λέξης Θεός στις σλαβικές γλώσσες. Ωστόσο στη Θεοτόκο συναντούμε κανονικά τα ακρωνύμια ΜΡ ΘΥ δεξιά και αριστερά της απεικόνισής της. Ο σταυρός αυτός πρόσφατα συντηρήθηκε με ενέργειες του π. Χριστοδούλου Μετεντζίδη, Προϊσταμένου του ναού και χρησιμοποιείται στις ακολουθίες στο νέο ναό των Εισοδίων²²⁵.

Το ασημένιο αγιοπότηρο του ναού έχει ύψος 10,5cm. Φέρει λιτή διακόσμηση με τη φουσκωτή τεχνική. Στη βάση του ποτηρίου απεικονίζονται εντός μεταλλίων οι 4 Ευαγγελιστές, ενώ πέριξ αυτών και στο ποτήριο συναντούμε ανθικές παραστάσεις. Το

²²³ Ο.π., σ. 283.

²²⁴ Βλ. Παράρτημα Ι, ό.π.

²²⁵ Βλ. Παράρτημα ΙΙ, σ. xxi-xxii.

αγιοπότηρο αυτό συντηρήθηκε όπως και ο σταυρός ευλογίας και χρησιμοποιείται κανονικά στη λατρεία²²⁶.

Η καταστροφή του παλαιού ναού της Προσοτσάνης δεν αφήνει περιθώρια να αναζητήσουμε κάπου αλλού την αιτία για την έλλειψη περισσότερων αργυρών σκευών σε αυτή την κοινότητα. Ακόμα και αν κάποια εκλάπησαν κατά τις βουλγαρικές κατοχές, δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε, ούτε όμως και να το υποθέτουμε όπως σε άλλες περιπτώσεις κοινοτήτων της επαρχίας μας.

²²⁶ Βλ. Παράρτημα II, σ. xxiii-xxiv.

3. Εδέρνετζικ (Αδριανή)

Το Εδέρνετζικ, σημερινή Αδριανή Δράμας, βρίσκεται στα ανατολικά της Δράμας και μαζί με την Τσατάλτζα (σημ. Χωριστή) και το Δοξάτο αποτελούν μια προέκταση τόσο της πόλης προς τα νότια και ανατολικά όσο και της πολιτισμικής ενότητας των Παγγαιοχωρίων προς βορρά²²⁷. Το Εδέρνετζικ καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα κατοικούνταν από χριστιανούς και μουσουλμάνους με τους δεύτερους να υπερτερούν πληθυσμιακά οριακά των πρώτων²²⁸.

Το χωριό αποτελούσαν δύο μεγάλες συνοικίες. Η μία η χριστιανική, τα λεγόμενα μέχρι σήμερα «ντόπια», εκτείνονταν από το κέντρο της κοινότητας και προς την κατεύθυνση του Δοξάτου, ενώ η δεύτερη, η μουσουλμανική, εκτείνονταν από το κέντρο και προς την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση. Στην άκρη του χωριού επί της οδού Αδριανής – Δοξάτου βρίσκονταν και βρίσκεται μέχρι και σήμερα η Εκκλησία και το χριστιανικό κοιμητήριο, ενώ αντίστοιχα ερείπια του παλιού τεμένους βρίσκουμε στο μέσον της συνοικίας των μουσουλμάνων. Το μουσουλμανικό κοιμητήριο βρίσκεται απέναντι από το χωριό προς νότο πέρα από τον ξεροχείμαρο, το λεγόμενο «τσάι».

Το Εδέρνετζικ όπως και τα περισσότερα χωριά του καζά της Δράμας γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση μετά το 1850 λόγω της συστηματικής καλλιέργειας, της επεξεργασίας και της εμπορίας του καπνού. Η ευμάρεια αυτή των χριστιανών φαίνεται στα νεοκλασικά σπίτια που συναντούμε στο δρόμο προς την Εκκλησία, τη σημερινή οδό Αδριανής – Δοξάτου. Επίσης σώζονται και οικίες κατά τη μακεδονική αρχιτεκτονική με κλειστές αυλές και σαχνισιά. Για τη μουσουλμανική συνοικία δεν μπορούμε να έχουμε εικόνα λόγω της εγκατάστασης μετά την ανταλλαγή προσφύγων και την καταστροφή συν τω χρόνω των τούρκικων σπιτιών.

Ήδη το 1876 βρίσκουμε πληροφορίες ότι στην Αδριανή λειτουργούσε εξατάξιο αρρεναγωγείο και τετρατάξιο παρθεναγωγείο. Πότε ξεκίνησε η λειτουργία του σχολείου δεν είναι γνωστό. Επίσης το 1909 μνημονεύεται στην Αδριανή η λειτουργία Φιλοπτώχου Αδελφότητας Κυριών. Θα μπορούσαμε να πούμε πως το μεγάλο αυτό χωριό μιμείται τους αστικούς τρόπους της Δράμας, του Δοξάτου και της Χωριστής²²⁹.

²²⁷ Για την ενότητα των Παγγαιοχωρίων, βλ. Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 53-58. Βλέπε επίσης για τις σχέσεις της Αδριανής με τις γειτονικές κοινότητες: Καρσανίδης, ό.π., σ. 237-238.

²²⁸ Ό.π., σ. 237.

²²⁹ Ό.π., σ. 237-239.

Η μόνη Εκκλησία της κοινότητας εκείνα τα χρόνια ήταν ο ναός του Αγίου Νικολάου. Ο Άγιος Νικόλαος της Αδριανής σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή που βρίσκεται εντοιχισμένη επάνω από την κεντρική είσοδο του ναού αναφέρει πως αυτός χτίστηκε το 1884 επί Μητροπολίτου Δράμας Γερμανού Μιχαηλίδη. Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική με μικρό τρούλο. Το τέμπλο του ναού είναι ψηλό κατά τη ρωσική τεχνοτροπία της εποχής, ενώ οι εικόνες του είναι όλες ιστορημένες από το 1884 και εξής από τοπικούς τεχνίτες. Οι επιρροές από τις γειτονικές κοινότητες είναι εμφανείς. Ο ναός έχει εξωνάρθηκα, στις άκρες του οποίου βρίσκονται τα δύο κωδωνοστάσια που χτίστηκαν κατά πάσα πιθανότητα το 1905. Άξια λόγου είναι επίσης το ξυλόγλυπτο κιβώριο της Αγίας τραπέζης, ο ξυλόγλυπτος δεσποτικός θρόνος και το προσκυνητάρι όπου βρίσκεται η εικόνα του Αγίου Νικολάου.

Στο σολέα βρίσκουμε δύο ορειχάλκινα μανουάλια με ανάγλυφη επιγραφή που αναφέρει τη χρονολογία 1899 και τους επιτρόπους Ι. Στογιάννη και Ι. Βάσιο επί των ημερών των οποίων τα προμηθεύτηκε ο ναός.

Στο ναό υπάρχουν πολλά παλαιά σκεύη. Ωστόσο τα περισσότερα είναι από κράματα χαλκού ή ορείχαλκου. Σύμφωνα με πληροφορίες του ιερέα της Εκκλησίας π. Κωνσταντίνου Μπογατίνη παλαιότερα, υπάρχει πιθανότητα κάποια από τα παλαιά σκεύη του ναού να μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Μητροπόλεως Δράμας.

Κατά την επιτόπια έρευνά μας εκεί καταγράψαμε μόνον ένα σύνολο αργυρών εξαπτερύγων (ANA-1 έως ANA-3).

Πρόκειται για ένα ενιαίο σύνολο με δύο εξαπτέρυγα και έναν σταυρό. Ο σταυρός με διαστάσεις 40x35cm φέρει διακόσμηση με την φουσκωτή τεχνική. Στο κέντρο είναι ιστορημένος ο Εσταυρωμένος και στις τέσσερις άκρες του σταυρού εντός μεταλλίων απεικονίζονται τέσσερις προφήτες, των οποίων παρατίθενται χαραγμένα τα αρχικά γράμματα. Την παράσταση ολοκληρώνουν ανθικές παραστάσεις, ενώ στις απολήξεις του σταυρού υπάρχουν αργυρές ακτίνες²³⁰.

Τα δύο εξαπτέρυγα φέρουν στο κέντρο τη Θεοτόκο σε όρθια στάση βρεφοκρατούσα. Πέριξ αυτής εντός μεταλλίων υπάρχουν τέσσερις προφήτες, των οποίων αναφέρονται χαραγμένα τα αρχικά γράμματα. Τις παραστάσεις ολοκληρώνουν ανθικά μοτίβα και στις άκρες υπάρχουν ακτίνες που προεξέχουν²³¹.

²³⁰ Βλ. Παράρτημα II, σ. xxix-xxx.

²³¹ Βλ. Παράρτημα II, σ. xxv-xxviii.

Τα τρία αυτά σκεύη βρίσκονται εντός ξύλινου κιβωτίου με τζάμι επί του οποίου υπάρχει σκαλισμένη η επιγραφή «ΚΕΙΜΗΛΙΟΘΗΚΗ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΞΑΠΤΕΡΥΓΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΔΕΡΝΕΤΖΙΚ». Η ξύλινη αυτή θήκη βρίσκεται καθηλωμένη στο νότιο κλίτος του ναού. Ως εκ τούτου δεν ήταν δυνατή η εξαγωγή από την κειμηλιοθήκη ώστε να φωτογραφηθούν και από τις δύο όψεις.

Το σύνολο αυτό των εξαπτέρυγων έχει πάψει να έχει λειτουργική χρήση. Ωστόσο χωρίς αυτό να αποπλαισιωθεί από το φυσικό του χώρο, το ναό στον οποίο πρωταρχικά λειτούργησαν, επιτελούν μια δεύτερη λειτουργία ιστορική και συμβολική ως κειμήλια. Συγκριτικά τα εξαπτέρυγα αυτά ομοιάζουν με άλλα άλλων κοινοτήτων της επαρχίας μας όπως της Πλέβνας (σημ. Πετρούσας), και του Δοξάτου, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση ότι πιθανότατα έφθασαν στη Δράμα από την ίδια περιοχή. Η καλλιτεχνία τους δεν επιτρέπει να τα αποδώσουμε σε τοπικά εργαστήρια τα οποία εξ άλλου δεν φημίζονταν για τα εκκλησιαστικά αργυρά σκεύη.

Το γεγονός ότι σώζονται παλαιά σκεύη του ναού, αλλά όχι αργυρά, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτά ήσαν λίγα και δεν είναι απίθανο να μεταφέρθηκαν κατά τη μαρτυρία του π. Κωνσταντίνου Μπογατίνη στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Μητροπόλεως Δράμας στην πόλη. Ωστόσο η μη έγκαιρη καταγραφή των σκευών κατά τη συλλογή τους από τον μακαριστό Δράμας Διονύσιο δεν επιτρέπει καμία απολύτως συσχέτιση κάποιου σκεύους με τον τόπο προέλευσής του, με εξαίρεση ίσως κάποιες εικόνες που φέρουν επιγραφές και μπορούμε να τις ταυτίσουμε.

Η όλη εικόνα του ναού σε συνδυασμό με τα ευρισκόμενα σε αυτόν αργυρά σκεύη οδηγεί στο συμπέρασμα πως η κατάσταση της Εκκλησίας του Εδέρνετζικ ανταποκρίνονταν πλήρως με την ευρύτερη κατάσταση της φιλοπροόδου αυτής κοινότητας.

4. Δοξάτο

Το Δοξάτο αποτελούσε καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα μαζί με την Προσοτσάνη τις δύο σπουδαιότερες κωμοπόλεις του καζά της Δράμας μετά την ίδια την πόλη της Δράμας. Ο πληθυσμός της κωμόπολης του Δοξάτου ήταν μοιρασμένος μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών με τους μουσουλμάνους να υπερτερούν οριακά των χριστιανών. Σύμφωνα με στοιχεία της απογραφής του 1839 ο χριστιανικός πληθυσμός δείχνει περιορισμένος²³². Ωστόσο τα στοιχεία που έχουμε το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα μας οδηγούν στο συμπέρασμα, πως ο χριστιανικός πληθυσμός υπερτερούσε αριθμητικά των μουσουλμάνων σημαντικά. Λίγο πριν τη σφαγή του 1913 η κωμόπολη φαίνεται να έχει περί τους 3000 κατοίκους, εκ των οποίων οι 1500 χριστιανοί και οι 1400 μουσουλμάνοι²³³.

Πηγή πλούτου και ακμής για την κοινότητα του Δοξάτου υπήρξε και εδώ η καλλιέργεια, η επεξεργασία και η εμπορία του καπνού. Το γεγονός ότι το Δοξάτο βρίσκονταν επί της αμαξωτής οδού Δράμας – Καβάλας έδινε στην κωμόπολη αυτή την ευκαιρία να μετατραπεί και σε μεταπρατικό εμπορικό κέντρο καπνού. Αυτό μαρτυρούν και το πλήθος των παλαιών καπνομάγαζων τα οποία σώζονται εντός της κωμόπολης²³⁴. Η ευμάρεια και η οικονομική άνοδος που γνώρισε η κωμόπολη του Δοξάτου κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα μέχρι και τη σφαγή του 1913 υπήρξε χαρακτηριστική. Καμία άλλη κωμόπολη της επαρχίας της Δράμας δεν γνώρισε τέτοια ακμή σε αυτά τα χρόνια. Το Δοξάτο σε πολλές περιπτώσεις θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως όχι απλώς συναγωνίζονταν αλλά υπερτερούσε της Δράμας στην καλλιέργεια των γραμμάτων και του πολιτισμού. Ο πλουτισμός αυτός και η οικονομική άνοδος των κατοίκων του Δοξάτου οδήγησε σε μια πρόωπη αστικοποίηση που διακρίνεται μέχρι και σήμερα σε στοιχεία της αρχιτεκτονικής, της ενδυμασίας, της παιδείας αλλά και του τρόπου ζωής και διασκέδασης των κατοίκων της²³⁵.

Στο Δοξάτο των γραμμάτων και των τεχνών φαίνεται πως ήδη το 1869 λειτουργούσε αλληλοδιδασκτική σχολή στο νάρθηκα του ναού του Αγίου Αθανασίου. Έως τα τέλη

²³² Βασιλειάδου, ό.π., σ. 50.

²³³ Καρσανίδης, ό.π., σ. 222.

²³⁴ Μαρία Στυλίδου, «Η οικονομία του Δοξάτου στις αρχές του 20ού αιώνα», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Πρακτικά 4ης επιστημονικής συνάντησης*, επιμέλεια: Ν. Θ. Γεωργιάδης, Δράμα 2006, σ. 463-492.

²³⁵ Ό.π., σ. 463.

του 19ου αιώνα στην κωμόπολη λειτουργούν αρρεναγωγείο, παρθεναγωγείο και νηπιαγωγείο. Το 1874 ιδρύεται η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Δοξάτου «Οι Φίλιπποι». Η αδελφότητα αυτή φρόντισε για την οργάνωση αναγνωστηρίου, φιλαρμονικής και μαντολινάτας. Ταυτόχρονα η αδελφότητα φρόντισε για την συλλογή γλωσσικού και λαογραφικού υλικού που στέλνονταν στην Αθήνα στο περιοδικό Παρνασσός. Την ίδια περίοδο φαίνεται να δραστηριοποιούνταν στο Δοξάτο και μια Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών με αξιόλογη φιλανθρωπική δράση²³⁶.

Το 1908 ξεκινά η ανέγερση των νέων εκπαιδευτηρίων της Ορθοδόξου κοινότητας Δοξάτου. Τα σχέδια αναλαμβάνει ο γνωστός τότε στην περιοχή αρχιτέκοντας Konrad von Villas. Τα εκπαιδευτήρια θα ολοκληρωθούν το 1910. Για την ολοκλήρωσή τους η κοινότητα αποφάσισε τη φορολογία των κατοίκων σε δέματα καπνού²³⁷. Την ίδια περίοδο στο Δοξάτο διοργανώνονταν και σχολικοί γυμναστικοί αγώνες. Αξιόλογο είναι επίσης το γεγονός, πως κάποιοι μαθητές των σχολείων της κωμόπολης εξακολουθούσαν τις σπουδές τους σε σχολεία και σχολές της Θεσσαλονίκης, ενδεικτικό της οικονομικής επιφάνειας σημαντικού μέρους των χριστιανών του Δοξάτου²³⁸.

Οι οικονομικές αυτές δραστηριότητες των κατοίκων του Δοξάτου, οι επαφές τους με μεγαλύτερα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας όπως η Θεσσαλονίκη και η Κωνσταντινούπολη, αλλά ακόμα και με πόλεις του εξωτερικού είναι εμφανείς σε πολλά στοιχεία του κοινοτικού βίου. Η οικονομική και πολιτιστική άνοδος των κατοίκων δεν τους επέτρεψε να μείνουν αδιάφοροι και απέναντι στην Εκκλησία. Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στο Δοξάτο αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα των όσων μέχρι τώρα αναφέραμε γενικότερα γι' αυτήν την κωμόπολη.

Ο Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου Δοξάτου στη σημερινή του μορφή είναι ένα κτίσμα του 1869. Οι εργασίες ανοικοδόμησης ξεκίνησαν σύμφωνα με τις μαρτυρίες το 1864 και ολοκληρώθηκαν το 1868. Έτσι το 1869 έγιναν τα εγκαίνια του ναού, όπως δηλώνει εντοιχισμένη επιγραφή στη νότια όψη του. Η τελευταία παρέμβαση στο ναό έγινε το 1893 οπότε και έκλεισαν τα περιστύλια του ναού, μετέφεραν την είσοδο στο πλάι και επέκτειναν το γυναικωνίτη. Την ίδια χρονιά ανεγέρθηκε και το κωδωνοστάσιο του ναού. Το γεγονός ότι στο ναό αυτό σώζονται παλαιότερα σκεύη και εικόνες δείχνει πως

²³⁶ Καρσανίδης, ό.π., σ. 223-231.

²³⁷ Ό.π., σ. 227-233.

²³⁸ Ό.π., σ. 227-236.

προϋπήρχε ναός στο Δοξάτο. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του προϊσταμένου του ναού ιεροδιδασκάλου π. Ιωάννου Αγγέλου, ο παλαιότερος ναός του Αγίου Αθανασίου βρίσκονταν κατά πάσα πιθανότητα στο κοιμητήριο της κοινότητας²³⁹.

Στο ναό υπάρχουν πολλά αξιόλογα σκεύη και κειμήλια. Ενδεικτικά πρέπει να αναφέρουμε το ξυλόγλυπτο τέμπλο, το δεσποτικό θρόνο και το προσκυνητάρι του Αγίου Αθανασίου που φαίνεται να είναι έργο του ίδιου τεχνίτη ή της ίδιας ομάδας τεχνιτών. Ταυτόχρονα στο ναό υπάρχουν κρυστάλλινοι πολυέλαιοι της εποχής που σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, ενώ οι γυάλινες φυσητές καντήλες που κοσμούν το βόρειο και νότιο κλίτος του ναού προέρχονται από τη Βιέννη. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ακριβώς τις επαφές των κατοίκων του Δοξάτου με το εξωτερικό λόγω των εμπορικών τους δραστηριοτήτων²⁴⁰. Στο ναό του Αγίου Αθανασίου Δοξάτου κατά την επιτόπια έρευνα και καταγραφή των αργυρών κειμηλίων καταγράψαμε 17 αργυρά σκεύη.

Εξ αυτών υπάρχουν δύο σύνολα εξαπτερύγων (ΑΘΔ-1 έως ΑΘΔ-6), ένα αγιοπότηρο (ΑΘΔ-7), ένα αρτοφόριο (ΑΘΔ-8), ένα ζέο (ΑΘΔ-9), ένα θυμιατό κατζίο (ΑΘΔ-10), ένας σταυρός αγιασμού (ΑΘΔ-11), δύο ευαγγέλια με αργυρές λεπτομέρειες στα καλύμματά τους (ΑΘΔ-12 και ΑΘΔ-13) και τέσσερις αργυρές καντήλες (ΑΘΔ-14 έως ΑΘΔ-17).

Το πρώτο ενιαίο σύνολο αποτελείται από δύο εξαπτέρυγα και έναν σταυρό (ΑΘΔ-1 έως ΑΘΔ-3). Ο σταυρός (ΑΘΔ-1) είναι επαργυρωμένος και δουλεμένος με την φουσκωτή τεχνική. Έχει ύψος 60cm. Στη μία όψη του απεικονίζεται ο Χριστός αναστάς κρατώντας λάβαρο. Πέριξ του εντός μεταλλίων εικονίζονται οι 4 ευαγγελιστές. Απ' την άλλη όψη εικονίζεται στο κέντρο ο εσταυρωμένος και πέριξ αυτού εντός μεταλλίων 4 προφήτες. Στις άκρες έχει απολήξεις σε σχήμα ακτίνων²⁴¹.

Τα δύο εξαπτέρυγα (ΑΘΔ-2 και ΑΘΔ-3) είναι επάργυρα και επιχρυσωμένα. Φέρουν απεικόνιση και στις δύο πλευρές. Στη μία βρίσκεται στο κέντρο ο ΙΣ ΧΣ ευλογών και πέριξ αυτού εντός μεταλλίων οι 4 ευαγγελιστές με χαραγμένα τα αρχικά τους. Απ' την άλλη πλευρά απεικονίζεται στο κέντρο ο Άγιος Αθανάσιος και εντός μεταλλίων 4 προφήτες με χαραγμένα τα αρχικά τους. Επάνω από τον Άγιο Αθανάσιο απεικονίζεται εντός δόξης ο Θεός ως δίκης οφθαλμός. Και στις δυο πλευρές το μετάλλιο πάνω από

²³⁹ Βλ. Παράρτημα Ι, σ. vi-x.

²⁴⁰ Ο.π.

²⁴¹ Βλ. Παράρτημα ΙΙ, σ. xxxi-xxxii.

την κεντρική παράσταση το βαστούν άγγελοι. Τις παραστάσεις συμπληρώνουν ανθικά μοτίβα. Στις απολήξεις του εξαπτερύγου υπάρχουν ακτίνες²⁴².

Το δεύτερο ενιαίο σύνολο εξαπτερύγων (ΑΘΔ-4 έως ΑΘΔ-6) αποτελείται επίσης από έναν σταυρό και δύο εξαπτερύγα. Ο σταυρός επάργυρος είναι δουλεμένος με τη φουσκωτή τεχνική και έχει ύψος 65cm. Φέρει απεικονίσεις και στις δυο πλευρές. Στη μία πλευρά απεικονίζεται ο Εσταυρωμένος με 4 ευαγγελιστές στις άκρες του σταυρού. Στην άλλη πλευρά απεικονίζεται ο Χριστός αναστάς με 4 προφήτες. Στις απολήξεις του σταυρού υπάρχουν μικρές ανθικές λεπτομέρειες. Γενικά η διακόσμησή του είναι λιτή²⁴³.

Τα δύο εξαπτερύγα του συνόλου (ΑΘΔ-5 και ΑΘΔ-6) είναι επίσης επάργυρα δουλεμένα με τη φουσκωτή τεχνική, φέρουν διακόσμηση και στις δύο όψεις, ενώ έχουν ύψος 55cm. Στη μια όψη, στο κέντρο εντός μεγάλου μεταλλίου απεικονίζεται εξαπτερύγος άγγελος περίξ νεφών. Γύρω του υπάρχει πλούσια διακόσμηση με ανθικά μοτίβα και κεφαλές αγγέλων. Στην άλλη όψη εντός μεγάλου μεταλλίου στο κέντρο απεικονίζεται το σπήλαιο της Αποκάλυψης με τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο να υπαγορεύει στον μαθητή του Άγιο Πρόχορο το βιβλίο της Αποκάλυψης. Πέριξ του κεντρικού αυτού μεταλλίου υπάρχουν οι ίδιες παραστάσεις με την άλλη πλευρά. Επί της κορυφής του εξαπτερύγου υπάρχει μικρός σταυρός και πέριξ του εξαπτερύγου υπάρχει διάτρητη διακόσμηση με ανθικά μοτίβα²⁴⁴.

Το αργυρό αγιοπότηρο του ναού (ΑΘΔ-7) είναι σφυρήλατο. Έχει ύψος 32cm. Δεν φέρει άλλη διακόσμηση. Στη βάση φέρει χαραγμένη την επιγραφή: 1848:ΕΠΙΤΡΟΠ:ΕΚΛΙΣΗΑ:ΔΟΞΑΤ:ΣΤΕΦΑΝΥ²⁴⁵. Όπως προκύπτει από την επιγραφή το αγιοπότηρο αυτό προέρχεται από τον παλαιότερο ναό του Αγίου Αθανασίου και μεταφέρθηκε πιθανότατα μετά τα εγκαίνια του νέου το 1869.

Καταγράφηκε επίσης ένα αργυρό αρτοφόριο μικρών διαστάσεων, το οποίο σύμφωνα με τον π. Ιωάννη χρησιμοποιούνταν για τη μετάληψη εκτός ναού πιστών²⁴⁶. Το αργυρό αυτό αρτοφόριο (ΑΘΔ-8), με διαστάσεις 8cm πλάτος και 6cm ύψος, είναι δουλεμένο με τη φουσκωτή και εγχάρακτη τεχνική. Πρόκειται για ένα εξαγωνικό φορητό

²⁴² Βλ. Παράρτημα II, σ. xxxiii-xxxviii.

²⁴³ Ο.π., σ. xxxix-xli.

²⁴⁴ Ο.π., σ. xlii-xlvii.

²⁴⁵ Ο.π., σ. xlviii-xlix.

²⁴⁶ Στην αρχή υπέθεσα πως πρόκειται για αρτοφόριο προηγιασμένης. Ωστόσο οι μικρές του διαστάσεις με έκαναν να δεχθώ ανεπιφύλακτα τη μαρτυρία του π. Ιωάννη.

αρτοφόριο με καπάκι από πάνω σε σχήμα τρούλου και σταυρό στην κορυφή. Σε κάθε μία από τις 6 πλευρές του εξαγώνου παριστάνεται ένας εξαπτέρυγος άγγελος ή ένας σταυρός εναλλάξ εντός ψευτοκαμάρας. Στην κορυφή φέρει την επιγραφή: +ΑΡΤΟΦΡ:ΤΗΣΕΚΛΑΔΟΞΑΤΥΔΗΕΞΟΔΗΣ ΜΕΓΙΥ:ΣΤΕΡΓΙΑΝΗ: ΕΤΥΣ 1845²⁴⁷. Σύμφωνα με την επιγραφή το αρτοφόριο αυτό είναι της Εκκλησίας Δοξάτου και κατασκευάστηκε δι' εξόδων Μέγιου Στεργιάνη. Έγινε δε η αφιέρωσή του στο ναό κατά το έτος 1845. Συνεπώς πρόκειται για ακόμα ένα σκεύος που μεταφέρθηκε από τον παλαιότερο στο σημερινό παλαιό ναό του Αγίου Αθανασίου.

Βρήκα επίσης στον ναό ένα δοχείο για τη μεταφορά ζέου ρωσικής τεχνοτροπίας (ΑΘΔ-9). Το ζέον, από ασήμι, είναι δουλεμένο με την εγχάρακτη τεχνική. Ο δίσκος έχει διάμετρο 15cm και το δοχείο διάμετρο 14cm και ύψος 4cm. Επί του δίσκου απεικονίζεται η πλατυτέρα και στη χειρολαβή του δοχείου απεικονίζεται σταυρός. Και στα δύο σκεύη, που αναμφίβολα αποτελούν ένα και ενιαίο σύνολο, υπάρχουν επιγραφές σε κυριλλική γραφή. Πιθανότατα, αν κρίνω από άλλα σκεύη τέτοιας τεχνοτροπίας, οι επιγραφές αυτές είναι χωρία από τη θεία λατρεία²⁴⁸.

Το επιχρυσωμένο αργυρό κατζίο θυμιατό (ΑΘΔ-10) έχει 22cm ύψος και είναι δουλεμένο με την εγχάρακτη και τη φουσκωτή τεχνική. Η διακόσμησή του είναι λιτή. Φέρει αναπαραστάσεις φυτικών μοτίβων στις λεπτομέρειες. Κάτω από τη βάση υπάρχει κουδουνάκι²⁴⁹.

Ο αργυρός σταυρός αγιασμού (ΑΘΔ-11) έχει ύψος 48cm. Είναι με τη φουσκωτή τεχνική. Φέρει παραστάσεις και στις δύο όψεις. Στηρίζεται σε 5 ασημένιες ακόσμητες βαθμίδες. Απ' τη μία όψη εικονίζεται ο Εσταυρωμένος με 3 προφήτες, επάνω από αυτόν βρίσκεται ο Θεός ως δίκης οφθαλμός. Απ' την άλλη όψη απεικονίζεται στο κέντρο η βάπτισμα του Χριστού, δύο άγγελοι απ' τη μία και την άλλη μεριά, ενώ επάνω υπάρχει ο ων και η περιστέρα. Στην κάτω άκρη του σταυρού απεικονίζεται ο Άγιος Αθανάσιος. Στις δύο όψεις του σταυρού παρατηρούνται και διακοσμητικές πέτρες. Στην όψη που απεικονίζεται η βάπτισμα του Χριστού υπάρχει χαραγμένη η χρονολογία 1905²⁵⁰.

²⁴⁷ Βλ. Παράρτημα II, σ. I-li.

²⁴⁸ Ο.π., σ. lii-liii.

²⁴⁹ Ο.π., σ. liv-lv.

²⁵⁰ Ο.π., σ. lvi-lviii.

Το ασημένιο ευαγγέλιο (ΑΘΔ-12) με διαστάσεις 33x25cm φέρει αργυρές λεπτομέρειες επεξεργασμένες με τη φουσκωτή τεχνική. Πρόκειται για ευαγγέλιο της έκδοσης της Βενετίας του 1759 το οποίο πάνω στη σκούρα μπλε βελούδινη στάχωση του φέρει λεπτομέρειες από ασήμι. Στη μια όψη απεικονίζεται στο κέντρο ο Εσταυρωμένος και γύρω του οι 4 ευαγγελιστές, στην άλλη όψη ο αναστημένος Χριστός με τους 4 ευαγγελιστές στις άκρες. Το ευαγγέλιο αυτό είναι το αρχαιότερο σωζόμενο κειμήλιο του ναού. Ωστόσο, όπως πιστεύει και ο π. Ιωάννης, η στάχωση είναι μεταγενέστερη της έκδοσης και αντικατέστησε την παλαιότερη²⁵¹.

Το άλλο ευαγγέλιο του ναού (ΑΘΔ-13) παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα. Παρ' ότι η στάχωση του είναι παλαιά, η έκδοσή του που φέρει εντός του είναι μεταγενέστερη κατά πολύ. Με διαστάσεις 35x26cm έχει πάνω στα βελούδινα καλύμματα ασημένια παράσταση του αναστάσαντος Χριστού και στις άκρες απεικονίζονται οι 4 ευαγγελιστές. Η άλλη όψη του είναι μεταγενέστερη και μιμείται τα μοτίβα και τα σχέδια της παλαιάς όψης. Όπως διαβεβαίωσε ο π. Ιωάννης, η αλλαγή αυτή έγινε επί των ημερών του και αυτός φρόντισε στη διαδικασία της συντήρησης των σκευών να αποκαταστήσει την κενή όψη με παρόμοιες απεικονίσεις και να ανανεώσει την έκδοση του ευαγγελίου που είχε υποστεί πολλές φθορές²⁵².

Τα υπόλοιπα τέσσερα καταγεγραμμένα σκεύη από τον Άγιο Αθανάσιο του Δοξάτου είναι καντήλες (ΑΘΔ-14 έως ΑΘΔ-17).

Η πρώτη (ΑΘΔ-14) έχει ύψος μαζί με την αλυσίδα 45cm. Είναι δουλεμένη με τη φουσκωτή τεχνική. Γενικώς έχει λιτή διακόσμηση με φυτικές παραστάσεις στις λεπτομέρειες και σχέδια με διάτρηση²⁵³.

Η δεύτερη (ΑΘΔ-15) έχει ύψος μαζί με την αλυσίδα 60cm. Είναι δουλεμένη με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Φέρει φυτικά εγχάρακτα και διάτρητα σχέδια. Στο στεφάνι της υποδοχής του ποτηριού της καντήλας υπάρχει δυσανάγνωστη επιγραφή που πιθανώς αναφέρει το όνομα του δωρητή ή το όνομα για το οποίο δέεται ο δωρητής²⁵⁴.

²⁵¹ Ο.π., σ. lix-lxi.

²⁵² Ο.π., σ. lxii-lxiii.

²⁵³ Ο.π., σ. lixv-lxv.

²⁵⁴ Ο.π., σ. lxvi-lxvii.

Η τρίτη (ΑΘΔ-16) έχει ύψος μαζί με την αλυσίδα 60cm. Είναι επεξεργασμένη με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Έχει διακόσμηση με φυτικά σχέδια εγχάρακτα ή διάτρητα²⁵⁵.

Η τέταρτη και τελευταία καντήλα (ΑΘΔ-17) έχει ύψος μαζί με την αλυσίδα 60cm. Είναι δουλεμένη κι αυτή με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική και φέρει διακόσμηση με φυτικά σχέδια εγχάρακτα ή διάτρητα. Παρά τις ομοιότητες που μπορεί να εντοπίσει κανείς στις περιγραφές, οι καντήλες διαφέρουν μεταξύ τους. Καθεμιά από αυτές είναι διαφορετική όπως προκύπτει και από το φωτογραφικό υλικό που παρατίθεται στα δελτία καταγραφής των σκευών στο παράρτημα.

Το σύνολο των αργυρών σκευών μαζί με άλλα σκεύη του ναού, πολύτιμα και μη, χάρη στις άοκνες προσπάθειες του π. Ιωάννη έχουν συντηρηθεί και εκτίθενται εντός προθηκών σε μια έκθεση στο γυναικωνίτη του παλαιού ναού του Αγίου Αθανασίου. Στην έκθεση αυτή συμπεριλαμβάνονται άμφια, εικόνες, αντιμήνσια, σκεύη κ.ά. Τα σκεύη αυτά, παρ' ότι βρίσκονται σε μια δεύτερη ζωή, δεν έχουν απομακρυνθεί από το φυσικό τους χώρο και επιτελούν μια νέα μουσειακή λειτουργία ως κειμήλια της λατρεύουσας κοινότητας, από την οποία χρησιμοποιήθηκαν. Ταυτόχρονα υπάρχουν σκεύη που εξακολουθούν να επιτελούν την καθαυτό λειτουργία τους εντός του παλαιού ναού, που ωστόσο φέρουν και αυτή την κειμηλιακή χρήση, εφ' όσον ο νέος ναός της κοινότητας είναι ακριβώς δίπλα. Πλησίον του παλαιού ναού, τη δεκαετία του '80 ξεκίνησε η ανοικοδόμηση του νέου μεγάλου περικαλλούς ναού του Αγίου Αθανασίου. Κατά τους χειμερινούς μήνες ωστόσο η Θεία Λειτουργία τελείται στον παλαιό ναό. Ο παλαιός ναός του Αγίου Αθανασίου έχει συντηρηθεί σχεδόν στο σύνολό του. Είναι ένα κόσμημα για την κοινότητα του Δοξάτου.

Η όλη εικόνα που μας δίνει ο ναός του Αγίου Αθανασίου δηλώνει πως δεν υστερούσε σε τίποτα από άλλους ορθόδοξους ναούς της εποχής του, όσοι βρίσκονταν αντίστοιχα σε αστικές ή ημι-αστικές περιοχές της αυτοκρατορίας που γνώρισαν οικονομική άνθηση και ανάπτυξη. Ως εκ τούτου θα πρέπει να δεχθούμε την προφορική μαρτυρία που μας έδωσε ο π. Ιωάννης Αγγέλου, η οποία εκφράζει το σύνολο της κοινότητας –ο ιερέας είναι από το χωριό και μεγάλωσε σε αυτό το ναό με ακούσματα και βιώματα των παλαιότερων Δοξατιανών- ότι ο ναός κατά τα γεγονότα της σφαγής του Ιουνίου του 1913 λεηλατήθηκε. Εξ άλλου και οι δύο ιερείς της κοινότητας εσφάγησαν μαζί με

²⁵⁵ Ο.π., σ. lxviii-lxix.

πλήθος ακόμα προκρίτων και κατοίκων²⁵⁶. Δυστυχώς πληροφορίες που θα προέκυπταν από τον κώδικα της κοινότητας Δοξάτου δεν είναι στη διάθεσή μας καθώς ο κώδικας αυτός μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί²⁵⁷.

Το Δοξάτο στο πλαίσιο της έρευνάς μας υπήρξε η κοινότητα που προσέφερε το μεγαλύτερο όγκο υλικού. Δεδομένων των ιστορικών συνθηκών της περιοχής μας αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα για τον πλούτο των αργυρών σκευών που έφθασαν στις Ορθόδοξες Εκκλησίες της Δράμας στα χρόνια του Τανζιμάτ. Οι λεηλασίες και οι καταστροφές μάς στέρησαν πλούσιο υλικό και πλήθος ιστορικών και λαογραφικών πληροφοριών για τη Δράμα, τις κωμοπόλεις και τα χωριά της.

²⁵⁶ Βλ. Παράρτημα Ι, ό.π.

²⁵⁷ Ό.π.

5. Βησοτσάνη (Ξηροπόταμος)

Η Βησοτσάνη (σημερινός Ξηροπόταμος), 8 μόλις χιλιόμετρα στα δυτικά της Δράμας, υπήρξε στα χρόνια τα οποία εξετάζουμε κόμη με ικανό πληθυσμό. Το 1839 βρίσκουμε στη Βησοτσάνη 65 χριστιανικές οικογένειες και 164 άνδρες²⁵⁸. Σύμφωνα με απογραφή του 1885 αριθμούσε 1350 κατοίκους εκ των οποίων οι 450 ήταν μουσουλμάνοι και οι υπόλοιποι 900 χριστιανοί σλαβόφωνοι. Σε άλλη απογραφή του 1906 στη Βησοτσάνη βρίσκουμε 741 Έλληνες, 221 σχισματικούς Βουλγάρους και 183 Τούρκους²⁵⁹.

Οι διαμάχες μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας για την επικράτηση στην περιοχή της Μακεδονίας μέσω της θρησκευτικής διαίρεσης των κατοίκων μεταξύ αυτών που υπάγονται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, και αυτών που υπάγονται στην Εξαρχεία, δημιούργησε προβλήματα στη χριστιανική κοινότητα της Βησοτσάνης. Το 1905 για πρώτη φορά ο πληθυσμός διαιρείται. Οι Οθωμανικές αρχές, για να αποφύγουν τις εντάσεις και τις διενέξεις μεταξύ των χριστιανών, κλείνουν την Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Με ενέργειες του τότε Μητροπολίτη Δράμας Χρυσοστόμου η Εκκλησία επαναλειτουργεί το χειμώνα του 1906 και οι σχισματικοί επανέρχονται στην κανονικότητα²⁶⁰.

Παρ' ότι δεν γνωρίζουμε πότε άρχισε να λειτουργεί σχολείο στη Βησοτσάνη, είμαστε βέβαιοι πως το 1885 λειτουργούσε στο χωριό σχολείο με 30 μαθητές. Την περίοδο 1894-1895 στο χωριό λειτουργεί σχολείο με 1 δάσκαλο και 55 μαθητές και μαθήτριες. Το χαμηλό επίπεδο των δασκάλων που δίδασκαν στο σχολείο σύμφωνα με εκθέσεις της εποχής αιτιολογεί κατά κάποιο τρόπο γιατί οι γονείς απέφευγαν να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο. Το Φεβρουάριο του 1906 και αφού έχουν επιλυθεί τα ζητήματα της Εκκλησίας, ο Χρυσόστομος ορίζει επιτροπή στο χωριό που θα συγκέντρωνε φόρο από τα καπνά των κατοίκων, ώστε να δαπανηθεί ένα ποσό για την επισκευή του σχολείου²⁶¹. Έτσι σύμφωνα με τον κώδικα του Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Βησοτσάνης το σχολικό έτος 1910-1911 στη Βησοτσάνη υπάρχουν: *α) Οικίες Ορθοδόξων 120, οικογένειες 136, ψυχές 675. Σχολή αρρένων τετρατάξιο και θηλέων τριτάξιο, στις οποίες διδάσκονται 56 μαθητές από 1 διδάσκαλο, 45 μαθήτριες*

²⁵⁸ Βασιλειάδου, ό.π., σ. 50.

²⁵⁹ Καρσανίδης, ό.π., σ. 295-296.

²⁶⁰ Ό.π., σ. 295-300

²⁶¹ Ό.π.

από 1 διδασκάλισσα, ιερέα δε 1. β) τουρκικές οικογένειες 58, ψυχές 346. γ) σχισματικές οικογένειες 70, ψυχές 346. Γλώσσα που ομιλείται είναι η ελληνική και η βουλγαρική²⁶².

Κύρια ασχολία των κατοίκων ήταν η καπνοπαραγωγή και η κτηνοτροφία. Ωστόσο δεν φαίνεται να υπήρξε η οικονομική ανάπτυξη που συναντούμε σε άλλες κοινότητες. Εξ άλλου ας μην λησμονούμε και τις εσωτερικές διενέξεις μεταξύ των χριστιανών εξαιτίας του σχίσματος.

Στη Βησοτσάνη υπάρχουν δύο ναοί. Ο πρώτος ναός της κοινότητας βρίσκεται σήμερα εντός του παλαιού κοιμητηρίου του χωριού. Είναι μια τρίκλιτη βασιλική που φέρει εντοιχισμένη επιγραφή στο νότιο εξωτερικό τοίχο της με ημερομηνία 1815. Ο ναός αυτός βρίσκεται σε άσχημη κατάσταση. Είναι αφιερωμένος στον Άγιο Θεόδωρο το Βυζάντιο πολιούχο της Μυτιλήνης. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιερέα του χωριού π. Αθανασίου Χαρίσκου, ο παλαιός αυτός ναός ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο. Όταν όμως οικοδομήθηκε ο νυν ναός του Αγίου Γεωργίου τη δεκαετία του 1840 ο παλαιός ναός αφιερώθηκε από τον τότε Δράμας στον πολιούχο της ιδιαίτερης πατρίδας του Άγιο Θεόδωρο το Βυζάντιο.

Ο παλαιός αυτός ναός του Αγίου Θεοδώρου του Βυζαντίου έχει τέμπλο με λαϊκότροπα ανθικά μοτίβα και γλάστρες επιζωγραφισμένα, ένα παλαιό δεσποτικό θρόνο με λεπτομέρειες από άλλα υλικά, παρόμοιο αναλόγιο και πολλά παλαιά αντικείμενα. Στο ναό αυτό οι εικόνες του τέμπλου είναι μεταξύ 1815-1817. Όλες είναι με επιγραφές σε πολύ καλά ελληνικά για την εποχή. Ο ναός αυτός παρά τις προσπάθειες της Μητρόπολης να συντηρηθεί μένει ετοιμόρροπος εξαιτίας της αδιαφορίας της αρχαιολογικής υπηρεσίας.

Ο σημερινός ναός του Αγίου Γεωργίου είναι μεταγενέστερος του πρώτου και κατά πάσα πιθανότητα οικοδομήθηκε μετά το 1840. Δυστυχώς δεν υπάρχει κάποια επιγραφή ώστε να μας δώσει μαρτυρία για το χρόνο ανέγερσης του ναού. Είναι επίσης τρίκλιτη βασιλική με μεγαλύτερες ωστόσο διαστάσεις. Έχει τέμπλο του 1900 με εικόνες της ίδιας περιόδου. Τα τελευταία χρόνια χάρη στις προσπάθειες του π. Αθανασίου αναπαλαιώθηκε στο σύνολό του και συντηρήθηκε. Τα παλαιά σκεύη του ναού είναι ωστόσο ελάχιστα.

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου κατά την επιτόπια έρευνά μας καταγράψαμε ένα μόνον επάργυρο κειμήλιο (ΑΓΞ-1).

²⁶² Ο.π., σ. 300.

Πρόκειται για μια επάργυρη σταυροθήκη με διαστάσεις 20x15cm. Είναι δουλεμένη με τη φουσκωτή τεχνική. Στην εμπρόσθια πλευρά απεικονίζεται στο κέντρο του σταυρού ο εσταυρωμένος. Στην επάνω του απόληξη εντός μεταλλίου απεικονίζεται ο ΩΝ. Αριστερά του εσταυρωμένου απεικονίζεται η Θεοτόκος ενώ δεξιά ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και πάλι εντός μεταλλίων. Κάτω από τον εσταυρωμένο απεικονίζεται ο θάνατος ως νεκροκεφαλή με δύο οστά χιαστί εντός μεταλλίου. Στην οπίσθια πλευρά της σταυροθήκης στις τέσσερις απολήξεις του σταυρού συναντούμε κυκλικά μετάλλια εντός των οποίων είναι χαραγμένες γραμμές που δημιουργούν ένα είδος χιαστού σταυρού. Πάνω από τον Εσταυρωμένο βρίσκουμε την επιγραφή: ΑΓΙΥ ΘΕΟΔΟΥ και κάτω δυσανάγνωστη από τη φθορά επιγραφή. Όπως προκύπτει από την επιγραφή η σταυροθήκη αυτή μεταφέρθηκε από τον παλαιό ναό του Αγίου Θεοδώρου στο ναό του Αγίου Γεωργίου²⁶³.

Ο παλαιός ναός του 1815 δεν φαίνεται να στερούνταν τίποτα σε σχέση με την εποχή του. Όλα δείχνουν μια περιποιημένη Εκκλησία για την κατασκευή και επάνδρωση της οποίας δαπανήθηκαν ικανά κεφάλαια. Δεν μπορούμε να πιστέψουμε πως στο ναό αυτό δεν υπήρξαν αργυρά σκεύη. Ωστόσο οι διενέξεις μεταξύ των χριστιανών της κοινότητας στο πλαίσιο των αναδυόμενων εθνικισμών, οι πόλεμοι, οι κατοχές ίσως οδήγησαν στην αποψίλωση των υπολοίπων αργυρών σκευών από τους δύο αυτούς ναούς της Βησοτσάνης.

²⁶³ Βλ. Παράρτημα II, σ. lxxii-lxxv.

6. Βοβλίτς (Πύργοι)

Το Βοβλίτς ή Μπουμπλίτς (σημερινοί Πύργοι) είναι κοινότητα στα βορειοδυτικά της Δράμας. Το Βοβλίτς υπήρξε ένα μικρό χωριό μεταξύ Βώλακα και Πλέβνας (σημ. Πετρούσας). Στην απογραφή του 1839 βρίσκουμε στην κοινότητα αυτή 19 οικογένειες χριστιανών και 43 άνδρες χριστιανούς²⁶⁴. Το 1885 αναφέρεται πως στην κοινότητα αυτή ζούσαν 225 κάτοικοι εκ των οποίων 125 Οθωμανοί και 100 σλαβόφωνοι χριστιανοί²⁶⁵.

Σύμφωνα με την προφορική παράδοση των κατοίκων του χωριού εκεί ζούσε κάποιος μπέης στου οποίου τη δούλεψη ήταν τόσο χριστιανοί όσο και μουσουλμάνοι. Το χωριό δε ήταν διεσπαρμένο στα γύρω υψίπεδα από το σημερινό χωριό σε συνοικίες (μαχαλάδες). Το άγονο της περιοχής δεν επέτρεπε όπως σε άλλες περιπτώσεις πλούσιες καλλιέργειες. Οι κάτοικοι ασχολούνταν κυρίως με την κτηνοτροφία.

Στο Βοβλίτς φαίνεται να λειτουργούσε μικρό σχολείο σε κάποιο οικίσκο. Για κάποια χρόνια δίδασκαν οι ιερείς της κοινότητας Παπαστέφανος και Παπαχρήστος. Το 1906 βρίσκουμε το σχολείο να λειτουργεί σε ιδιωτικό δωμάτιο αφού δεν υπήρχε κοινοτικό διδακτήριο. Αργότερα πρέπει να οικοδομήθηκε μικρό σχολείο που λειτουργούσε ως μικτό τετρατάξιο με νηπιαγωγείο. Το σχολικό έτος 1910-1911 φοιτούσαν σε αυτό 12 μαθητές, 14 μαθήτριες και νήπια με 1 διδασκάλισσα²⁶⁶.

Στο χωριό υπήρχε παλαιά μικρή Εκκλησία. Είναι άγνωστο πότε αυτή είχε κτισθεί. Εάν πάντως κρίνουμε από τα σωζόμενα βημόθυρα του παλαιότερου αυτού ναού τότε ο ναός πρέπει να είχε οικοδομηθεί μεταξύ 1770 και 1800. Τον μικρό αυτό ναό βρήκε τη δεκαετία του 1900 ο Μητροπολίτης Δράμας Χρυσόστομος και ξεκίνησε αγώνα για την ανέγερση νέου ναού. Ο νέος ναός σύμφωνα με επιστολή του Δράμας Χρυσοστόμου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη οικοδομήθηκε στο οικόπεδο επί του παλαιού ναού καθώς ήταν ιδιοκτησία της Εκκλησίας και θα είχε διαστάσεις 18 πήχεις μήκος, 12 πήχεις πλάτος και 8 πήχεις ύψος. Η ονομασία του παρέμεινε στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος²⁶⁷.

Ο νέος ναός οικοδομήθηκε από τους κατοίκους που συγκέντρωσαν τόσο χρήματα όσο και υλικά. Πιθανότατα να χτίστηκε από προσωπική εργασία όλων των ανδρών της

²⁶⁴ Βασιλειάδου, ό.π., σ. 50.

²⁶⁵ Καρσανίδης, ό.π., σ. 314.

²⁶⁶ Ό.π., σ. 316-317.

²⁶⁷ Ό.π., σ. 314-315.

κοινότητας. Τα εγκαίνια έγιναν από το Δράμας Χρυσόστομο τον Οκτώβριο του 1905. Στο ναό σώζονται από εκείνη την περίοδο το τέμπλο με τις εικόνες του που φθάνουν μέχρι την δεκαετία του 1910, και ο άμβωνας. Οι παλαιές εικόνες και τα παλαιά σκεύη είναι ελάχιστα. Ο ιερέας π. Αθανάσιος Τσάννης φρόντισε ώστε να συντηρηθούν τα βημόθυρα του παλαιού ναού ενώ αναπαλαίωσε τον εν χρήσει ναό του 1905 αφαιρώντας το επίχρισμα απ' αυτόν αναδεικνύοντας την πέτρα που είχε όταν πρωτοχτίστηκε.

Στο ναό αυτό κατά την επιτόπια ερευνά μας καταγράψαμε μόνον 2 σκεύη. Πρόκειται για έναν αργυρό σταυρό αγιασμού (ΜΠ-1) για ένα επάργυρο αγιοπότηρο (ΜΠ-2).

Ο αργυρός σταυρός αγιασμού (ΜΠ-1) έχει ύψος 15cm. Είναι δουλεμένος με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Φέρει απεικονίσεις και στις δύο όψεις. Τόσο στη μία όσο και στην άλλη όψη εικονίζεται ο εσταυρωμένος και στις άκρες του σταυρού υπάρχουν ένθετοι μικροί αστερίσκοι. Στη βάση του σταυρού υπάρχουν εγχάρακτα γεωμετρικά σχέδια. Με γνώμονα το γεγονός ότι η απεικόνιση του εσταυρωμένου είναι αρκετά σχηματοποιημένη αλλά και τις φθορές που φέρει το αντικείμενο εικάζουμε πως πρόκειται για σκεύος που διασώθηκε και αυτό από τον παλαιότερο ναό του χωριού. Η χρονολόγησή του πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ 1780 και 1830²⁶⁸.

Το επάργυρο αγιοπότηρο (ΜΠ-2) με ύψος 24cm είναι δουλεμένο με τη χυτή ή με τη σφυρήλατη τεχνική. Το αγιοπότηρο είναι ακόσμητο ενώ φέρει περιμετρικά της βάσης γεωμετρικά σχέδια. Σε κάποια σημεία φαίνονται οι φθορές από την επαργύρωση η οποία ήταν μάλλον με χαμηλό ποσοστό αργύρου²⁶⁹.

Τα δύο αυτά σκεύη φυλάσσονται εκτός ναού. Λειτουργούν αποκλειστικά ως κειμήλια και έχουν παύσει να χρησιμοποιούνται στη λατρεία. Το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν άλλα σκεύη στο ναό αυτό είναι συνυφασμένο με τον πληθυσμό της κοινότητας και τις οικονομικές της δραστηριότητες. Ωστόσο τα σωζόμενα αυτά σκεύη, όπως και τα βημόθυρα του παλαιότερου ναού αποτελούν σπουδαίες μαρτυρίες για την απώτερη ιστορία της κοινότητας για την οποία κανένα άλλο στοιχείο δεν σώζεται.

²⁶⁸ Βλ. Παράρτημα II, σ. lxxvi-lxxvii.

²⁶⁹ Ο.π., σ. lxxviii-lxxix.

7. Πλέβνα (Πετρούσα)

Η Πλέβνα (σημερινή Πετρούσα) βρίσκεται βορειοδυτικά της πόλης της Δράμας. Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης υπήρξε μια ακμάζουσα κωμόπολη με ικανό πληθυσμό. Ο πληθυσμός της φαίνεται να ήταν σχεδόν καθ' ολοκληρία χριστιανικός. Ήδη το 1839 βρίσκουμε στην Πλέβνα 249 χριστιανικές οικογένειες με 669 άνδρες²⁷⁰

Η κοινότητα αυτή παρ' ότι παρουσιάζει θρησκευτική ομοιογένεια από το 1870 και εξής φαίνεται να ταράσσεται από τις ενδοκοινοτικές διενέξεις μεταξύ πατριαρχικών και εξαρχικών. Οι εξαρχικοί σύμφωνα με τις σωζόμενες απογραφές και τις πληροφορίες από έγγραφα της περιόδου φαίνεται να υπερτερούσαν κατά πολύ των πατριαρχικών²⁷¹. Στην Πλέβνα συναντούμε πέραν των σλαβοφώνων πλήθος Ηπειρωτών και Δυτικομακεδόνων που εγκαταστάθηκαν σε αυτή προοδευτικά από το 1850 και εξής. Μάλιστα οι έποικοι αυτοί ομογενείς διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στα κοινοτικά πράγματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η οικογένεια Βαλαβάνη από την Ήπειρο, η οικογένεια Κουγιουμτζή από τη Νέβεσκα και άλλες²⁷².

Σύμφωνα με τη σωζόμενη προφορική παράδοση των κατοίκων του χωριού η Πλέβνα υπήρξε ένα χωριό με κάποια προνόμια. Εξ άλλου σε αυτό συναποφαινεται και η ολική έλλειψη τεμένους στην κοινότητα σε συνδυασμό με τον χαμηλό αριθμό μουσουλμάνων που συναντούμε μόνον στην οθωμανική απογραφή του 1906²⁷³. Κύρια ενασχόληση των κατοίκων ήταν η γεωργία, η κτηνοτροφία ενώ πολλοί Πλεβνιώτες ήσαν τεχνίτες. Από το 1850 και μετά η καλλιέργεια του καπνού μονοπώλησε τις δραστηριότητες των κατοίκων. Ωστόσο η Πλέβνα δεν υπήρξε όπως η Προσοτσάνη και το Δοξάτο ενδιάμεσο κέντρο εμπορίας καπνού. Σε αυτήν συναντούμε την παραγωγή και την κατ' οίκον επεξεργασία των καπνών τα οποία κυρίως μέσω της Προσοτσάνης αλλά και της Δράμας προωθούνταν στις αγορές.

Η ύπαρξη παλαιών οικιών κατά τη μακεδονική αρχιτεκτονική και αργότερα νεοκλασικών είναι χαρακτηριστικό δείγμα της ευπορίας που δημιούργησαν τα καπνά στην Πλέβνα όπως και σε άλλες κωμοπόλεις και χωριά της επαρχίας Δράμας. Τα

²⁷⁰ Βασιλειάδου, ό.π., σ. 50.

²⁷¹ Καρσανίδης, ό.π., σ. 288.

²⁷² Μια μελέτη σχετικά με την έλευση των Ηπειρωτών στην περιοχή δεν υπάρχει. Οι πληροφορίες αυτές βασίζονται στην προφορική παράδοση των κατοίκων του χωριού και των οικογενειών που αναφέρονται.

²⁷³ Καρσανίδης, ό.π.

κατάλοιπά τους που σώζονται μέχρι σήμερα δείχνουν μια κοινότητα με έντονη κινητικότητα και δραστηριότητες.

Στην Πλέβνα λειτουργούσε τόσο ελληνικό όσο και βουλγαρικό σχολείο για πολλά χρόνια. Οι διενέξεις μεταξύ πατριαρχικών και εξαρχικών δημιουργούσαν πολλά προβλήματα στην κοινότητα και στις δραστηριότητές της. Οι Οθωμανοί ευνοούσαν αυτές τις ενδοκοινοτικές διαμάχες. Η κατάσταση φαίνεται να εξομαλύνθηκε κάπως μετά την έλευση στη Δράμα ως Μητροπολίτη του Χρυσοστόμου Καλαφάτη, ωστόσο στην Πλέβνα τα πράγματα άρχισαν να εξομαλύνονται πλήρως μετά την απελευθέρωση²⁷⁴.

Η Εκκλησία της Πλέβνας, που ήταν αφιερωμένη στα Εισόδια της Θεοτόκου, φαίνεται πως οικοδομήθηκε μεταξύ του 1843 και 1851 επί Μητροπολίτου Δράμας Αθανασίου Καϊρη που κατάγονταν από την Άνδρο. Στα χρόνια της αρχιερατείας του Δράμας, Φιλίππων και Ζιχνών Γερμανού Μιχαηλίδη (1879-1896), ο ναός περιήλθε στην κατοχή των εξαρχικών κατοίκων του χωριού²⁷⁵ όπως και αρκετά από τα κοινοτικά κτίσματα της Πλέβνας²⁷⁶. Οι πιστοί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο χριστιανοί μαζί με τους ιερείς τους απομακρύνθηκαν από την Εκκλησία και χρησιμοποιούσαν μικρό ναό που βρίσκονταν στα παλαιά κοιμητήρια της κοινότητας. Ο ναός αυτός συν τω χρόνω ανακατασκευάστηκε, επεκτέθηκε και είναι ο σημερινός εν χρήσει ναός της Πετρούσας που τιμάται στον Άγιο Αθανάσιο.

Ο ναός της Παναγίας κατεστράφη τον Οκτώβριο του 1912 από τα αποχωρούντα οθωμανικά στρατεύματα. Άτακτοι στρατιώτες από την Πλέβνα με αρχηγό τον αρχικομιτατζή Πανίτσα τους επιτέθηκαν. Τα οθωμανικά στρατεύματα βομβάρδισαν με πυροβόλα το χωριό με αποτέλεσμα να καεί ο ναός της Παναγίας. Αργότερα τη δεκαετία του 50 κατεστράφη και το κωδωνοστάσιο του παλαιού ναού. Έκτοτε κεντρικός ναός της κοινότητας είναι ο ναός του Αγίου Αθανασίου²⁷⁷.

²⁷⁴ Καρσανίδης, ό.π., σ. 289-294.

²⁷⁵ Παύλος (Μητροπολίτης Δράμας), «Η περίπτωση του ιερού ναού της Παναγίας στην Πετρούσα», *Από τον Μακεδονικό Αγώνα στην απελευθέρωση της Δράμας*, επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης και Β. Ριτζαλέος, Δράμα 2018, σ. 29.

²⁷⁶ Καρσανίδης, ό.π., σ. 289.

²⁷⁷ Η Μητρόπολη Δράμας έχει ξεκινήσει έναν αγώνα για την επαναφορά του ιστορικού ναού της Παναγίας στον προτεραιότητα κατάστασή του. Ως εκ τούτου βρίσκεται σε δικαστική διαμάχη με το Δήμο Προσοτσάνης για την κυριότητα του οικοπέδου και του κτιρίου. Βλ. περισσότερα: Παύλος (Μητροπολίτης Δράμας), ό.π., σ. 29-36.

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου οικοδομήθηκε την πρώτη δεκαετία του 1900. Μαρτυρούν γι' αυτό οι εικόνες του τέμπλου που φέρουν αντίστοιχες ημερομηνίες αλλά και μαρμάρινη ανάγλυφη παράσταση στο δάπεδο του ναού με ημερομηνία 1908. Η καταστροφή του παλαιού ναού το 1912 δεν επέτρεψε να σωθούν παλαιότερα κειμήλια από το ναό της Παναγίας εκτός από αυτά που μετέφεραν οι πατριαρχικοί ιερείς στο ναό του Αγίου Αθανασίου. Επίσης σύμφωνα με μαρτυρία του εφημερίου του ναού π. Παντελεήμονος Παπαδόπουλου κάποια σκεύη υπάρχει πιθανότητα να μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Μητροπόλεως Δράμας στη Δράμα²⁷⁸.

Κατά την επιτόπια έρευνα που κάναμε στο ναό του Αγίου Αθανασίου καταγράψαμε συνολικά 13 αργυρά και επάργυρα κειμήλια.

Πρόκειται για ένα ευαγγέλιο με αργυρές λεπτομέρειες στα καλύμματα (ΑΘΠ-1), ένα αρτοφόριο για προηγιασμένη θεία λειτουργία (ΑΘΠ-2), ένα αγιοπότηρο (ΑΘΠ-3), ένα ποτήριο γάμου (ΑΘΠ-4), ένα σύνολο στεφάνων γάμου (ΑΘΠ-5), δύο δισκάρια με αστερίσκους (ΑΘΠ-6 και ΑΘΠ-7), δύο λαβίδες θείας μετάληψης (ΑΘΠ-8 και ΑΘΠ-9), μία λόγχη (ΑΘΠ-10) και ένα ενιαίο σύνολο εξαπτερύγων με σταυρό (ΑΘΠ-11 έως ΑΘΠ-13).

Το Ευαγγέλιο (ΑΘΠ-1) με διαστάσεις 30x25cm φέρει αργυρές λεπτομέρειες στα μπλε βελούδινα εξώφυλλα. Στη μια πλευρά εικονίζεται ο εσταυρωμένος και στις τέσσερις άκρες εντός τεσσάρων μεταλλίων τέσσερις προφίτες. Οι παραστάσεις εντός των μεταλλίων αυτής της πλευράς είναι από σαβάτι. Από την άλλη πλευρά στο κέντρο βρίσκεται η Ανάσταση του Χριστού ενώ εντός μεταλλίων οι 4 ευαγγελιστές, έργα της φουσκωτής τεχνικής. Τις παραστάσεις ολοκληρώνουν απεικονίσεις της αμπέλου και στις δυο πλευρές φτιαγμένες με την φουσκωτή και κοκκιδωτή τεχνική. Η έντυπη έκδοση του Ευαγγελίου που περιέχεται είναι μεταγενέστερη²⁷⁹.

²⁷⁸ Σύμφωνα με την καταγραφή των σκευών του Μουσείου Εκκλησιαστικής Τέχνης της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας βρίσκονται εκεί από την Πετρούσα ένα αγιοπότηρο από το ναό του Αγίου Αθανασίου. Το αγιοπότηρο αυτό, με ημερομηνία χαραγμένη 1908 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του ανταγωνισμού μεταξύ των χριστιανών στη συγκεκριμένη κοινότητα. Το αγιοπότηρο αυτό σύμφωνα με τη Μάγδα Παρχαρίδου – Αναγνώστου συντηρήθηκε το 1938 από τον ιερέα της Πετρούσας π. Κωνσταντίνο Βαλαβάνη. Η ερευνήτρια αποδίδει την αρχική αγορά του ποτηρίου αυτού σε κάποιο μέλος της προυχοντικής οικογένειας Βαλαβάνη. Βλ. Μάγδα Παρχαρίδου – Αναγνώστου, «Λειτουργικά σκεύη από το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας», *Δίοδος* 66/100, 7 (2014), σ. 110-112 και σ. 121, όπου φωτογραφία του σκεύους.

²⁷⁹ Βλ. Παράρτημα II, σ. lxxx-lxxxii.

Το αργυρό αρτοφόριο προηγιασμένης (ΑΘΠ-2) έχει 24cm συνολικό ύψος, διαστάσεις βάσης 12x14cm και 9,5cm ύψος, ενώ ύψος τρούλου επίστεψης 15cm. Είναι δουλεμένο με την φουσκωτή τεχνική. Πρόκειται σκεύος με τετράποδη βάση και επίστεψη σε σχήμα τρούλου. Πέριξ της βάσης υπάρχουν ανθικά μοτίβα σε δύο ζώνες. Στον τρούλο υπάρχει διακόσμηση χωρισμένη σε 3 ζώνες. Στην πρώτη ζώνη εικονίζονται δέντρα εναλλάξ με μικρότερους τρούλους/εκκλησίες. Στη δεύτερη ζώνη εικονίζονται φυτά εναλλάξ με ψευδομετάλλια. Στην τρίτη ζώνη υπάρχουν 4 εξαπτέρυγοι άγγελοι. Στην κορυφή υπάρχει σταυρός με απεικόνιση του εσταυρωμένου. Εντός του σκεύους υπάρχει απεικόνιση του Χριστού ευλογούντα που βαστά στα χέρια του τον κόσμο ως σφαίρα εντός μεταλλίου και πέριξ αυτού ανθικές λεπτομέρειες²⁸⁰.

Το αγιοπότηρο (ΑΘΠ-3) είναι επάργυρο και έχει 25cm ύψος. Είναι σφυρήλατο. Γενικώς είναι ακόσμητο. Ωστόσο στο σημείο ένωσης της βάσης με τον κορμό του υπάρχει μικρό εγχάρακτο φυτικό σχέδιο. Στο εσωτερικό μέρος της βάσης του υπάρχει η ακόλουθη επιγραφή χαραγμένη: «ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ ΒΑΛΑΝΗΣ 1937 ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ». Γνωρίζοντας ότι ο π. Κωνσταντίνος Βαλαβάνης διετέλεσε ιερέας της Πετρούσας για σχεδόν μισό αιώνα και έχοντας υπ' όψιν μας από τη βιβλιογραφία κι άλλη επιχρύσωση αγιοπότηρου επί των ημερών του το οποίο φυλάσσεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας πιστεύουμε ότι και αυτό το αγιοπότηρο είναι παλαιότερο το οποίο ο ιερέας εκείνος επαργύρωσε εκ νέου τη δεκαετία του 1930. Παρ' όλα αυτά η φθορά του καταδεικνύει πως η επαργύρωση που έγινε ήταν κακής ποιότητας²⁸¹.

Το αργυρό ποτήριο γάμου (ΑΘΠ-4) έχει ύψος 25cm. Είναι δουλεμένο με την χυτή ή τη σφυρήλατη τεχνική και φέρει εγχάρακτα σχέδια. Η διακόσμησή του είναι από ψευδομετάλλια και ανθικές παραστάσεις²⁸².

Τα αργυρά στέφανα γάμου (ΑΘΠ-5) είναι δουλεμένα με τη φουσκωτή τεχνική και έχουν διαστάσεις 19cm διάμετρο και 19cm ύψος. Είναι διακοσμημένα με ανθικές παραστάσεις ενώ στην επίστεψή του υπάρχει σταυρός²⁸³.

²⁸⁰ Ο.π., σ. lxxxiii-lxxxv.

²⁸¹ Ο.π., σ. lxxxvi-lxxxviii. Βλ. και παραπάνω σ. 92 σχετικά με τη συντήρηση άλλου αγιοπότηρου της κοινότητας από τον ίδιο ιερέα.

²⁸² Ο.π., σ. lxxxix-xc.

²⁸³ Ο.π., σ. xci-xcii.

Τα δύο σύνολα δισκαρίων με αστερίσκο (ΑΘΠ-6 και ΑΘΠ-7) είναι επάργυρα. Είναι δουλεμένα με τη χυτή ή τη σφυρήλατη τεχνική. Δεν φέρουν περαιτέρω διακόσμηση. Το πρώτο (ΑΘΠ-6) έχει διαστάσεις 17cm διάμετρο δισκαρίου και 8cm ύψος αστερίσκου, ενώ το δεύτερο (ΑΘΠ-7) έχει 9cm διάμετρο δισκαρίου και 6cm ύψος αστερίσκου²⁸⁴.

Οι δυο ασημένιες ή επάργυρες λαβίδες (ΑΘΠ-8 και ΑΘΠ-9) είναι δουλεμένες με τη χυτή και την εγχάρακτη τεχνική. Η πρώτη (ΑΘΠ-8) έχει μήκος 19cm και είναι δουλεμένη με την εγχάρακτη τεχνική. Φέρει διακόσμηση από ανθικές παραστάσεις ενώ στην άκρη της υπάρχει σταυρός. Η δεύτερη (ΑΘΠ-9) έχει μήκος 6,5cm και είναι ακόσμητη²⁸⁵.

Η επάργυρη λόγχη (ΑΘΠ-10) είναι δουλεμένη με τη χυτή τεχνική. Είναι ακόσμητη και έχει 13,5cm μήκος. Στην απόληξή της σχηματίζεται σταυρός²⁸⁶.

Το ενιαίο σύνολο εξαπτερύγων (ΑΘΠ-11 έως ΑΘΠ-13) αποτελείται από έναν σταυρό (ΑΘΠ-11) και δύο εξαπτέρυγα (ΑΘΠ-12 και ΑΘΠ-13).

Ο σταυρός (ΑΘΠ-11) είναι αργυρός και έχει ύψος 65cm. Ο σταυρός φέρει παραστάσεις και στις δύο όψεις. Στη μία στο κέντρο βρίσκεται ο εσταυρωμένος ενώ στις τέσσερις άκρες του σταυρού εντός μεταλλίων εικονίζονται τέσσερις προφίτες. Στην άλλη όψη εικονίζονται στο κέντρο του σταυρού ο αναστημένος Χριστός. Ακριβώς κάτω από την αναστημένο Χριστό υπάρχει αναπαράσταση των μυροφόρων στον τάφο. Στις τέσσερις άκρες του σταυρού εντός τεσσάρων μεταλλίων απεικονίζονται οι τέσσερις ευαγγελιστές²⁸⁷.

Το ασημένιο εξαπτέρυγο (ΑΘΠ-12) έχει διαστάσεις 55cm ύψος και 34cm διάμετρο. Φέρει παραστάσεις και στις δύο όψεις. Στη μία όψη στο κέντρο υπάρχει απεικόνιση της Βάπτισης του Χριστού. Πέριξ της κεντρικής αυτής παράστασης υπάρχουν έξι μέταλλα. Στα τέσσερα που βρίσκονται ένθεν κακείθεν της παράστασης απεικονίζονται τέσσερις προφίτες. Στο μέταλλο επάνω από την παράσταση της Βάπτισης απεικονίζεται η περιστερά ενώ στο κάτω από την παράσταση ο Άγιος Νικόλαος. Στην ετέρα όψη του σκεύους στο κέντρο υπάρχει απεικόνιση του μυστικού δείπνου. Πέριξ αυτής της παράστασης υπάρχουν και πάλι έξι μέταλλα. Στα τέσσερα που βρίσκονται

²⁸⁴ Ό.π., σ. xciii-xcvi.

²⁸⁵ Ό.π., σ. xcvi-c.

²⁸⁶ Ό.π., σ. ci-cii.

²⁸⁷ Ό.π., σ. ciii-cvi.

στα πλευρά απεικονίζονται οι τέσσερις ευαγγελιστές. Στο μετάλλιο πάνω από την παράσταση του Δείπνου συναντούμε τον Θεό ως Δίκης οφθαλμό ενώ ακριβώς κάτω από την παράσταση τον Απόστολο Πέτρο. Ο πλούτος των ανθικών μοτίβων περίξ αυτών των παραστάσεων μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο τεχνίτης επηρεάστηκε από μπαρόκ πρότυπα. Στις απολήξεις του υπάρχουν ακτίνες²⁸⁸.

Το έτερο ασημένιο εξαπτέρυγο του συνόλου (ΑΘΠ-13) έχει ίδιες διαστάσεις με το προηγούμενο. Παρατηρούμε ωστόσο διαφορές στις παραστάσεις τους. Στη μία όψη στο κέντρο εικονίζεται ο Άγιος Αθανάσιος. Πέριξ της κεντρικής αυτής παράστασης υπάρχουν έξι μετάλλια. Στα τέσσερα που βρίσκονται ένθεν κακείθεν της παράστασης απεικονίζονται 4 προφήτες. Στο μετάλλιο επάνω από τον Άγιο Αθανάσιο απεικονίζεται η περιστερά ενώ στο κάτω από την παράσταση ο Άγιος Νικόλαος. Στην ετέρα όψη του σκεύους στο κέντρο εικονίζεται ο Χριστός ευλογών. Πέριξ αυτής της παράστασης υπάρχουν και πάλι έξι μετάλλια. Στα τέσσερα που βρίσκονται στα πλευρά απεικονίζονται οι 4 ευαγγελιστές. Στο μετάλλιο πάνω από την παράσταση του Χριστού συναντούμε τον Θεό ως Δίκης οφθαλμό ενώ ακριβώς κάτω από τον Χριστό την Αγία Παρασκευή. Ο πλούτος των ανθικών μοτίβων περίξ αυτών των παραστάσεων μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο τεχνίτης επηρεάστηκε από μπαρόκ πρότυπα. Στις απολήξεις του υπάρχουν ακτίνες²⁸⁹.

Το ενιαίο αυτό σύνολο των εξαπτέρυγων είναι εν χρήσει μέχρι και σήμερα πίσω από την Αγία Τράπεζα του ναού του Αγίου Αθανασίου. Αντίθετα τα υπόλοιπα αργυρά σκεύη του ναού τα οποία αναφέραμε αναλυτικά παραπάνω, είτε συντηρήθηκαν είτε όχι, φυλάσσονται σε ειδική προθήκη εντός του Αγίου Βήματος του ναού και έχουν πλέον μια καθαρά κειμηλιακή χρήση.

Τα σκεύη που παρουσιάσαμε παραπάνω είναι ενδεικτικά του πλούτου και της κινητικότητας των κατοίκων της Πλέβνας στην περίοδο την οποία εξετάζουμε. Ωστόσο οι διενέξεις μεταξύ των χριστιανών, η καταστροφή του ναού της Παναγίας, οι τρεις κατοχές που γνώρισε η περιοχή και όξυνε τα πάθη στην συγκεκριμένη κοινότητα και τις τρεις φορές δεν επέτρεψαν ώστε να διασωθούν περισσότερα αργυρά κειμήλια στην Πετρούσα.

Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να κάνουμε στο Ευαγγέλιο που σώζεται στον ναό του Αγίου Αθανασίου (ΑΘΠ-1). Το Ευαγγέλιο αυτό, όπως προκύπτει από την έρευνά μας

²⁸⁸ Ο.π., σ. cvii-cix.

²⁸⁹ Ο.π., σ. cx.

και στις 14 υπό εξέταση Εκκλησίες της επαρχίας Δράμας, είναι το μόνο που έχει δουλευθεί με την κοκκιδωτή τεχνική και με σαβάτι. Ως εκ τούτου πιστεύουμε πως αποτελεί προϊόν εισαγωγής από κάποιο μεγαλύτερο κέντρο της αυτοκρατορίας στο οποίο ασκούσαν συστηματικά η αργυροχρυσοχοΐα. Δεδομένου ότι στην Πλέβνα της εποχής εκείνης ζούσαν αρκετές οικογένειες Ηπειρωτών αφήνουμε ανοιχτό το ενδεχόμενο το Ευαγγέλιο αυτό να παρήχθη σε κάποιο εργαστήριο της πόλης των Ιωαννίνων. Παρ' όλα αυτά η τοποθέτησή μας αυτή δεν μπορεί να αποτελέσει παρά μόνον μια επιστημονική υπόθεση, μια υπόθεση εργασίας καθώς τα στοιχεία που προκύπτουν από το ίδιο το σκεύος δεν μας επιτρέπουν οποιαδήποτε ακριβή ταύτισή του με κάποια πόλη ή κάποιο εργαστήριο.

8. Τσατάλτζα (Χωριστή)

Η Χωριστή, ακμάζουσα κωμόπολη στα νοτιοανατολικά της Δράμας, όπως και οι γειτονικές προς αυτήν κοινότητες Δοξάτου και Εδερνετζικίου (σημ. Αδριανής) υπήρξαν οι νοητές επεκτάσεις της Δράμας προς ανατολή και νότο. Όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω όταν έγινε λόγος για τις αντίστοιχες κοινότητες, αυτές διαφέρουν σημαντικά από τις υπόλοιπες κωμοπόλεις και τα χωριά της επαρχίας Δράμας, παρουσιάζουν αξιόλογη πνευματική κίνηση, ιδιαίτερη οικονομική άνοδο λόγω της καλλιέργειας, επεξεργασίας αλλά και εμπορίας του καπνού ενώ παράλληλα μιμούνται εν πολλοίς τους αστικούς τρόπους της εποχής που προτάσσει η αναδυόμενη τότε αστική τάξη ακολουθώντας τα δυτικά πρότυπα της εποχής.

Η Τσατάλτζα είναι ένα χωριό με αξιόλογο πληθυσμό. Το χριστιανικό στοιχείο υπερτερεί κατά πολύ του μουσουλμανικού. Ενδεικτικά το 1877 βρίσκουμε στην Τσατάλτζα 1500 κατοίκους, όλοι χριστιανοί, το 1885 1600 χριστιανούς και 250 μουσουλμάνους ενώ στην οθωμανική απογραφή του 1906 υπάρχουν 3500 χριστιανοί έναντι 298 μουσουλμάνων²⁹⁰.

Η Τσατάλτζα είναι μια ξεχωριστή περίπτωση μεταξύ των υπολοίπων υπό μελέτη Εκκλησιών – κοινοτήτων. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι σώζεται ο κώδικας της Εκκλησίας της ο οποίος πρόσφατα εκδόθηκε²⁹¹. Έτσι οι πληροφορίες που έχουμε για την κοινότητα αυτή, τις δράσεις των κατοίκων και της Εκκλησίας είναι εμφανώς πολυπληθέστερες σε σχέση με άλλες κοινότητες στις οποίες δεν σώθηκε σχεδόν καμία έγγραφη μαρτυρία για αυτές.

Σύμφωνα λοιπόν με τα στοιχεία αυτά γνωρίζουμε ότι στην Τσατάλτζα λειτούργησε σχολείο ήδη από το 1843. Το 1849 με έξοδα της Ορθοδόξου Κοινότητος Χωριστής ιδρύεται το πρώτο διδακτήριο στο προαύλιο της Εκκλησίας σε νέο κτίριο. Αργότερα με τη συλλογή συνδρομών θα οικοδομηθεί και παρθενγωγείο. Οι δαπάνες γύρω από την κάλυψη των αναγκών της εκπαίδευσης για τους νέους και τις νέες της κοινότητας είναι ενδεικτική της μέριμνας που επιδείκνυε η ίδια η κοινότητα μέσω της Εκκλησίας για την παροχή μόρφωσης στους νέους. Οι δαπάνες για την περάτωση αυτών των έργων προέρχονταν από το εκκλησιαστικό ταμείο, τις εισφορές των εύπορων χριστιανών της

²⁹⁰ Καρσανίδης, ό.π., σ. 205.

²⁹¹ Δημήτρης Α. Πασχαλίδης, Χρίστος Π. Φαράκλας, *Κώδικας Τσατάλτζας (Χωριστής Δράμας) 1842-1916. Εισαγωγή – διπλωματική εμταγραφή – υπομνηματισμός*, Δράμα 2018.

κοινότητας αλλά και από καθολική φορολογία σε όλους τους κατοίκους για κάθε δέμα καπνού που θα πωλούσαν. Προοδευτικά τα κτίρια αυτά θα βελτιωθούν και θα οικοδομηθούν και άλλα όπως το αναγνωστήριο με την βιβλιοθήκη της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας Τσατάλτζας²⁹².

Στις αρχές του 20ου αιώνα, κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του Χρυσοστόμου Καλαφάτη, θα ξεκινήσει στην Τσατάλτζα η ανέγερση του νέου ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου. Ο μεγαλοπρεπής αυτός ναός, σε σχέδια του αρχιτέκτονα Konrad von Villas θα ξεκινήσει το 1903 και θα ολοκληρωθεί το 1906 οπότε και θα εγκαινιαστεί από τον Χρυσόστομο²⁹³. Ο παλαιότερος ναός της Τσατάλτζας βρίσκονταν εκεί που βρίσκεται και ο σημερινός και ενσωματώθηκε ολόκληρος ή μέρος του όπως φαίνεται στο κτίσμα του υπάρχοντος ναού. Στην αψίδα της Εκκλησίας συναντούμε την επιγραφή «1834 Μαρτίου 9», γεγονός που δείχνει πως μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 1829 οι Τσαταλτσανοί έχτισαν εκ νέου την Εκκλησία. Στο νέο ναό των Εισοδίων σώζονται αρκετά σκεύη που χρονολογούνται πριν το 1906, οπότε και πιστεύουμε πως μεταφέρθηκαν στο νέο ναό από τον παλαιό. Ενδεικτικά πρόκειται για εικόνες, βιβλία και σκεύη. Ταυτόχρονα πολλά νέα αξιόλογα σκεύη βρέθηκαν στο ναό και μετά την κατασκευή του²⁹⁴.

Κατά την επιτόπια έρευνά μας στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου Χωριστής καταγράψαμε συνολικά 7 αργυρά κειμήλια.

Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για ένα ζέο (EX-1), έναν σταυρό εξαπτερύγων (EX-2) χωρίς τα αντίστοιχα εξαπτέρυγα, δύο ευαγγέλια (EX-3 και EX-4), ένα δισκάριο (EX-5), έναν δίσκο (EX-6) και έναν σταυρό ευλογία (EX-7).

Το αργυρό δοχείο με το ζέο με το δίσκο του (EX-1) είναι ρωσικής τεχνοτροπίας. Ο δίσκος έχει διάμετρο 10cm ενώ το δοχείο για το ζέο έχει διάμετρο 6cm και ύψος 2cm. Τόσο ο δίσκος όσο και το ζέο είναι δουλεμένα με την εγχάρακτη τεχνική. Στο κέντρο

²⁹² Ό.π., σ. 204-221.

²⁹³ Ό.π., σ. 209-210.

²⁹⁴ Για δύο τέτοιες εικόνες του παλαιότερου ναού που βρέθηκαν στο νέο, βλ. Μάγδα Παρχαρίδου – Αναγνώστου, «Δύο εικόνες του Ιακώβου Γιακουμή Νικολάου από το Μελένικο στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή Δράμας», *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, 2 (2013), σ. 259-278. Βλ. επίσης για τα κειμήλια του ναού γενικά: Μάγδα Παρχαρίδου – Αναγνώστου, «Τα κειμήλια του Ιερού Ναού Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή Δράμας», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης 'Η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας'*, επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης και Δήμητρα Πατρωνίδου, Δράμα 2017, σ. 373-391.

του δίσκου υπάρχει απεικόνιση σταυρού με λόγχη και σπόγγο. Πέριξ του δίσκου υπάρχει ρωσική επιγραφή. Επί του κυπέλλου υπάρχει ρωσική επιγραφή ενώ στη χειρολαβή του υπάρχει σταυρός. Στο κάτω μέρος του κυπέλλου συναντούμε χαραγμένο το ακόλουθο: 844 ΠΑΗ. Εικάζουμε ότι αφορά την αξία του μετάλλου όπως συνέβαινε και στη χώρα μας από τις αρχές περίπου του 20ου αιώνα και εντεύθεν. Ως εκ τούτου το κειμήλιο αυτό δεν πρέπει να είναι παλαιότερο του 1900²⁹⁵.

Ο σταυρός εξαπτερύγων (EX-2) είναι αργυρός ή επάργυρος και έχει ύψος 54cm. Είναι δουλεμένος με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Φέρει παραστάσεις και στις δύο όψεις. Στη μία όψη στο κέντρο βρίσκεται ο Χριστός εσταυρωμένος. Στις τέσσερις άκρες του σταυρού υπάρχουν τέσσερα μετάλλια. Στην επάνω άκρη απεικονίζεται ο Ων, δεξιά του εσταυρωμένου η Θεοτόκος, αριστερά του ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, ενώ στο κάτω μετάλλιο υπάρχει νεκροκεφαλή με οστά και αναπαράσταση ενός πολισίματος. Στην άλλη πλευρά στο κέντρο απεικονίζεται άγγελος. Και πάλι στις τέσσερις άκρες του σταυρού υπάρχουν τέσσερα μετάλλια. Επάνω του αγγέλου εικονίζεται ο Χριστός προσευχόμενος, δεξιά απεικονίζεται η φραγγέλωση του Χριστού, αριστερά η πορεία προς το Γολγοθά με το Χριστό να κουβαλάει το σταυρό του ενώ κάτω απεικονίζεται ο Χριστός σε άκρα ταπείνωση. Στην πρώτη περίπτωση ο σταυρός είναι διακοσμημένος κατά την φουσκωτή τεχνική ενώ στη δεύτερη κατά την εγχάρακτη τεχνική²⁹⁶.

Το ευαγγέλιο (EX-3) με τις αργυρές λεπτομέρειες και διαστάσεις 32x25cm είναι διακοσμημένο με τη φουσκωτή τεχνική. Τα εξώφυλλά του είναι από πράσινο ή λαδί βελούδο και φέρει παραστάσεις και στις δύο όψεις. Στη μία όψη εικονίζεται η Σταύρωση του Χριστού (ο Εσταυρωμένος με τα λυπηρά) και στην άλλη η Ανάσταση του Χριστού. Η έντυπη έκδοση του Ευαγγελίου που έχει μέσα είναι από το Τυπογραφείο του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας του 1872²⁹⁷.

Το έτερο Ευαγγέλιο (EX-4) είναι από πράσινο βελούδο και φέρει αργυρές λεπτομέρειες επί της στάχωσής του. Έχει διαστάσεις 34x26cm και είναι δουλεμένο με τη φουσκωτή τεχνική. Στη μία όψη εικονίζεται η Σταύρωση και στην άλλη η Ανάσταση του Χριστού. Στην όψη που εικονίζεται η Σταύρωση, στο κάτω μέρος συναντούμε τα αρχικά Β.Π. καλλιγραφημένα. Πρόκειται πιθανότατα ή για τον δωρητή ή για τον τεχνίτη που κατασκεύασε τις αργυρές λεπτομέρειες του συγκεκριμένου ευαγγελίου. Στην όψη που

²⁹⁵ Βλ. Παράρτημα II, σ. cxi-cxiv.

²⁹⁶ Ο.π., σ. cxv-cxvii.

²⁹⁷ Ο.π., σ. cxviii-cxx.

εικονίζεται η Ανάσταση του Χριστού υπάρχει η εξής επιγραφή στο κάτω μέρος της αργυρής παράστασης: «1873 ΕΓΕΝΕΤΟ ΕΠΗ ΤΟΝ ΗΜΕ/ΡΟΝ ΤΥ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΦΗΛΥ/ ΚΑΕ ΠΑΠΑ:ΠΑΝΑΓΙΟΥΤΥ ΚΑΕ/ ΗΣ ΜΝΙΜΟΣΗΝΟΝ/ Γ: Α: ΒΙΤΟΔΙΣΙΟΣ». Η έντυπη έκδοση του Ευαγγελίου που περιλαμβάνει είναι από το Τυπογραφείο του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας με χρονολογία 1866²⁹⁸. Το ευαγγέλιο αυτό παρ' ότι περιλαμβάνει παλαιότερη έκδοση ευαγγελικού κειμένου (1866) φαίνεται να διακοσμήθηκε εξωτερικά σύμφωνα με την επιγραφή το 1873. Αντίθετα το προηγούμενο ευαγγέλιο παρ' ότι είναι έκδοση του 1872 είναι περισσότερο φθαρμένο από αυτό. Δεν είναι απίθανο οι ιερείς για κάποιο λόγο να άλλαξαν τις σταχώσεις με τα κείμενα, έτσι η παλαιότερη στάχωση να πήγε σε νεώτερο κείμενο και τ' ανάπαλιν.

Το δισκάριο (EX-5) είναι ασημένιο ή επάργυρο. Έχει διάμετρο 17cm. Είναι ρωσικής τεχνοτροπίας, πιθανότατα σε σχέση με ζέο που αναφέραμε παραπάνω (EX-1). Στο κέντρο του δίσκου εικονίζεται ο Χριστός ως βρέφος ενώ επάνω του βρίσκεται Άγγελος Κυρίου που βαστά το σταυρό²⁹⁹.

Ο ασημένιος ή επάργυρος δίσκος (EX-6), έχει διάμετρο 37cm. Είναι δουλεμένος με τη σφυρήλατη, την εγχάρακτη και τη φουσκωτή τεχνική. Το μέγεθός του υποδηλώνει και τη χρήση του. Σε πολλές περιπτώσεις τέτοιοι δίσκοι χρησιμοποιούνταν και εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται κατά την ακολουθία της προσκομιδής οπότε και οι ιερείς εξάγουν τις μερίδες από τα πρόσφορα, τις λειτουργίες. Στο κέντρο εντός μεταλλίου που προεξέχει εικονίζεται ο Χριστός ευλογών. Πέριξ του κεντρικού αυτού μεταλλίου υπάρχουν ανθικά μοτίβα. Πέριξ του κεντρικού μεταλλίου υπάρχει η ακόλουθη επιγραφή: «+ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΙΣΟΔΙΩΝ ΤΖΑΤΑΛΤΖΑΣ ΑΠΡΗΛΙΟΥ 23 1888 ΔΙΑ ΧΕΙΡ. ΣΙΜΕΩΝ ΚΑΙ ΜΙΧΑΗΛ»³⁰⁰. Ο δίσκος αυτός είναι ένα από τα ελάχιστα σκεύη από όσα παρουσιάζονται σε αυτή τη μελέτη στο οποίο γίνεται ξεκάθαρα λόγος για τους τεχνίτες που τον έφτιαξαν.

Ο αργυρός σταυρός ευλογίας (EX-7) έχει ύψος 22cm. Είναι δουλεμένος με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Φέρει απεικόνιση του Εσταυρωμένου και στις δύο όψεις. Οι δύο όψεις είναι μεταξύ τους παρόμοιες. Πιθανότατα η μία έγινε από τον μάστορα και η άλλη από μαθητή. Άλλη μια υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε για να δικαιολογήσουμε την κακότροπη απεικόνιση της μιας πλευράς είναι ότι ενώ ο σταυρός

²⁹⁸ Ο.π., σ. cxxi-cxxiii.

²⁹⁹ Ο.π., σ. cxxiv.

³⁰⁰ Ο.π., σ. cxxv-cxxvii.

ήλθε από κάποια άλλη περιοχή με παράδοση στην αργυροχρυσοχοΐα η ετέρα όψη έγινε από κάποιον τοπικό τεχνίτη που υστερούσε. Δεν μπορούμε ωστόσο να εξάγουν ασφαλή συμπεράσματα για το συγκεκριμένο σκεύος ελλείψει περισσοτέρων στοιχείων³⁰¹.

Τα κειμήλια αυτά που παρουσιάσαμε είναι τα μόνα που εντοπίσαμε στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή. Σαφώς και ο αριθμός τους δεν ανταποκρίνεται σε έναν τέτοιο ναό μιας κοινότητας που γνώρισε χαρακτηριστική ευμάρεια σε σχέση με τις υπόλοιπες κοινότητες της περιοχής. Στο ναό όπως προκύπτει και από τον κώδικα της Εκκλησίας υπήρχαν κατά καιρούς και άλλα σκεύη τα οποία δεν σώζονται μέχρι σήμερα³⁰². Χαρακτηριστικά στον κώδικα που καλύπτει την περίοδο 1848-1916, υπάρχουν δύο καταγραφές των σκευών του εν λόγω ναού. Η μία έγινε το 1842 επί Μητροπολίτη Νεοφύτου Γ΄ Βεγλερή ή Ψαρούδη³⁰³ ενώ η δεύτερη επί αρχιερατείας Γερμανού Γ΄ Μιχαλίδη το 1881³⁰⁴.

Στην πρώτη απογραφή των σκευών του ναού καταγράφονται ένα ευαγγέλιο αργυρό, ένα αγιοπότηρο με δισκάριο, αστερίσκο, λαβίδα και λοιπά επίσης αργυρά, δύο στεφάνια (υποθέτουμε αργυρά στέφανα γάμου), και δύο χέρια και ένα πόδι αργυρά από εικόνες. Επίσης καταγράφονται τέσσερις αργυρές καντήλες των οποίων αναφέρεται η αξία σε δράμια αργύρου, μία διπλή πόρπη ασημένια «καθαρότερον», οπότε εννοούμε ότι η αξία της ήταν μεγαλύτερη σε δράμια αργύρου εν συγκρίσει με τις αμέσως προαναφερθείσες καντήλες. Ακόμα τέσσερις πόρπες κατώτερες, πιθανότατα επάργυρες ή και από άλλο μη πολύτιμο μέταλλο, και κάποια νομίσματα παλαιότερα με αξία σε άργυρο. Αναφέρονται επίσης επτά ομφαλοί και ένα σκουλαρήκι ως αφιερώματα καθώς και ένα αργυρό θυμιατό³⁰⁵. Από τα σκεύη αυτά που αναφέρονται σε αυτή την πρώιμη καταγραφή της 25ης Ιανουαρίου 1842 δεν μπορεί κανένα να ταυτιστεί με αυτά που σώζονται μέχρι σήμερα στο ναό της Χωριστής.

Η δεύτερη απογραφή των σκευών του ναού που βρίσκουμε στον κώδικα της Εκκλησίας της Τσατάλτζας έγινε στις 21 Ιανουαρίου 1881 και φέρει μονογραφή του Δράμας Γερμανού Γ΄. Κατά την απογραφή αυτή βρίσκουμε ότι υπήρχαν στο ναό ένα ιερό

³⁰¹ Ο.π., σ. cxxviii-cxxx.

³⁰² Βλ. και το σχόλιο της Μάγδας Παρχαρίδου – Αναγνώστου για το ίδιο θέμα: Παρχαρίδου – Αναγνώστου, «Τα κειμήλια του Ιερού Ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή Δράμας», ό.π., σ. 384.

³⁰³ Πασχαλίδης και Φαράκλας, ό.π., σ. 41.

³⁰⁴ Ο.π., σ. 44.

³⁰⁵ Ο.π., σ. 158.

ευαγγέλιο ασημοδεμένο, ένα χωρίς ασήμι, ένα ασημένιο αρτοφόριο, ένα ασημένιο αγιοπότηρο, ένα δισκάρι με αστερίσκο, λαβίδα και λόγχη ασημένια «*πρώτα*», ένα ακόμα ασημένιο δισκάρι με αστερίσκο, τρία περιζώνια ασημένια, ένας «*θυμιατός*» ασημένιος, μία μυροθήκη ασημένια, τρία εξαπτέρυγα με σταυρό από ριζάν πλακί, ένα ζέο ασημένιο και άλλα σκεύη και βιβλία άσχετα με τα αργυρά κειμήλια³⁰⁶. Από τα σκεύη αυτά που αναφέρονται στην καταγραφή αυτή του 1881 μπορούμε να υποθέσουμε πως μόνον το ευαγγέλιο με την επιγραφή (EX-4) υπήρχε και αναφέρεται ως «*ασημοδεμένον*», ενώ το έτερο καίτοι παλαιότερο στην έκδοση δεν είχε ακόμα αργυροδεθεί. Αντίστοιχα θα πρέπει να ταυτίσουμε την ασημένια μυροθήκη με το αχλαδόσχημο μυροδοχείο ανάθημα του Δράμας Νεοφύτου 1838 που παρουσίασε η Μάγδα Παρχαρίδου στη μελέτη της για τα κειμήλια του ναού της Χωριστής³⁰⁷. Τη μυροθήκη αυτή δεν την εντοπίσαμε κατά την επιτόπια έρευνά μας στο ναό της Χωριστής.

Τα υπόλοιπα αργυρά σκεύη τα οποία αναφέρονται στις δύο αυτές καταγραφές των σκευών του ναού αλλά δεν σώζονται μέχρι σήμερα στο ναό της Χωριστής θα πρέπει να υποθέσουμε πως είτε υπήρξαν αντικείμενα κλοπής κατά τις τρεις βουλγαρικές κατοχές της περιοχής μας, οπότε λόγω της αξίας τους σε πολύτιμο μέταλλο αφαιρέθηκαν από το ναό ώστε να λιώσουν και να χρησιμοποιηθούν ως μετάλλα, είτε έγινε ανακύκλωση του υλικού, πρακτική ευρέως διαδεδομένη στα παλαιότερα χρόνια, ειδικά πριν το 1900, οπότε η έλλειψη πρώτης ύλης για τα ασημικά γίνονταν αφορμή ώστε παλαιότερα αργυρά σκεύη να λιώνουν ώστε να δώσουν νέα. Επίσης κάποια σκεύη μπορεί να βρίσκονται και στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Μητροπόλεως Δράμας τα οποία ωστόσο λόγω της μη έγκαιρης καταγραφής τους δεν είναι σε θέση να μαρτυρήσουν την Εκκλησία απ' την οποία προέρχονται.

Όπως γίνεται αντιληπτό και από τις πληροφορίες που μας παρέχει ο κώδικας της Τσατάλτζας η κωμόπολη αυτή υπήρξε ένα ακμάζον κέντρο της ελληνικής παιδείας στην περιοχή, με αξιόλογη άνθιση των γραμμάτων, της μουσικής, του θεάτρου. Την ίδια αυτή άνοδο παρατηρούμε και στο ναό της Τσατάλτζας και πιο συγκεκριμένα στα σκεύη του. Οι ιστορικές συνθήκες δεν επέτρεψαν να διασωθούν μέχρι σήμερα περισσότερα από τα επτά αυτά σκεύη που καταγράψαμε στον εν λόγω ναό.

³⁰⁶ Ό.π., σ. 219-220.

³⁰⁷ Παρχαρίδου – Ανανγώστου, ό.π., σ. 383-384 και 391, όπου η εικόνα του σκεύους.

9. Γιουρετζίκ (Γρανίτης)

Το Γιουρετζίκ βρίσκεται 31 χλμ. βορειοδυτικά της Δράμας, επί του άξονα Δράμας Κάτω Νευροκοπίου. Κατά την περίοδο την οποία εξετάζουμε ήταν ένα χωριό αμιγώς χριστιανικό στο οποίο κατοικούσαν σλαβόφωνοι. Το 1839 βρίσκουμε στο Γιουρετζίκ 59 χριστιανικές οικογένειες και 109 άνδρες³⁰⁸. Το 1877 υπάρχει μια αναφορά πως στο Γιουρετζίκ υπήρχαν 100 χριστιανικές οικίες. Άλλη αναφορά του 1885 αναφέρεται σε 400 χριστιανούς κατοίκους που δεν είχαν προσχωρήσει ακόμα στο σχίσμα. Στα επόμενα χρόνια το χωριό θα προσχωρήσει στην Εξαρχεία. Στο Γιουρετζίκ το 1876 φαίνεται πως υπήρχε γραμματοδιδασκαλείο δηλαδή κοινό σχολείο που διδάσκονταν τα ελληνικά. Το 1905 και εφόσον το χωριό είχε προσχωρήσει ήδη στην Εξαρχία βρίσκουμε εκεί ένα βουλγάρικο σχολείο³⁰⁹.

Στο χωριό αυτό λόγω της μορφολογίας του δεν υπήρξε αυξημένη καλλιέργεια. Ωστόσο οι λιγοστές καλλιέργειές του ήταν και αυτές όπως σε άλλες περιοχές της Δράμας καπνά. Το Γιουρετζίκ όπως και το Βόβλιτσι (σημ. Πύργοι) δεν γνώρισαν την μεγάλη οικονομική ακμή μετά το 1850 όπως οι μεγάλες κωμοπόλεις και κοινότητες του κάμπου της Δράμας που η παραγωγή, επεξεργασία και εμπορία του καπνού εκτόξευσε την οικονομική ανάπτυξη. Παρ' όλα αυτά θα πρέπει να υποθέσουμε πως ακόμα κι εκεί οι οικονομικές συνθήκες από τα χρόνια του τανζιμάτ και προοδευτικά μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα ήταν συνεχώς βελτιούμενες.

Η σύσταση του πληθυσμού στο Γιουρετζίκ άλλαξε το 1919 οπότε και με τη συνθήκη του Νειγύ το σύνολο των κατοίκων του εγκατέλειψαν το χωριό ώστε να εγκατασταθούν στη Βουλγαρία. Εξ άλλου ήδη το 1913 έγινε η πρώτη φυγή με τα οπισθοχωρούντα βουλγαρικά στρατεύματα. Ωστόσο η ύπαρξη του επιθέτου Γιουρετζικάλης σε άλλες γηγενείς κωμοπόλεις και χωριά των καζάδων Δράμας και Ζιχνών δηλώνει είτε ανθρώπους που μετακινήθηκαν εκεί πριν απ' όλα αυτά τα γεγονότα ή ανθρώπους που σε αντίθεση με τους υπόλοιπους συγχωριανούς τους δεν θέλησαν να φύγουν για τη Βουλγαρία.

Μετά το 1922 στο Γρανίτη εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από την Καπαδοκία και την Καισάρεια. Οπότε ο Γρανίτης καίτοι παλιό χωριό απέκτησε νέους κατοίκους. Στον

³⁰⁸ Βασιλειάδου, ό.π., σ. 50.

³⁰⁹ Καρσανίδης, ό.π., σ. 327-328.

οικισμό του Γρανίτη σώζονται μέχρι σήμερα παλαιές κατοικίες κατασκευασμένες κατά την παλαιά μακεδονική αρχιτεκτονική. Κάποιες ελάχιστες έχουν μάλιστα συντηρηθεί. Μόνη κληρονομιά των προηγούμενων κατοίκων του χωριού προς τους νέους έμεινε ο παλαιός ναός των Ταξιαρχών.

Ο παλαιός ναός των Ταξιαρχών στο Γρανίτη είναι μια τρίκλιτη βασιλική με εξωνάρθηκα και κωδωνοστάσιο πάνω από την κεντρική είσοδο. Είχε εκτενή γυναικωνίτη με ξυλοπάτωμα επάνω από την κεντρική είσοδο του ναού στη δυτική πλευρά. Είναι χαμηλωμένος και κατεβαίνεις τουλάχιστον τρεις μεγάλες βαθμίδες ώστε να μπεις σε αυτόν. Σύμφωνα με εντοιχισμένη επιγραφή που βρίσκεται στη δυτική πλευρά του ναού είναι χτισμένος το 1837. Αντίστοιχα οι δύο κτητορικές επιγραφές του ναού που μεταφέρθηκαν από τον ιερέα π. Δημήτριο Σύρτα στο νέο ναό ώστε να σωθούν από σίγουρη καταστροφή αναφέρουν εκτός των κτητόρων και το έτος 1836. Αξίζει να αναφέρουμε πως οι επιγραφές αυτές είναι ελληνικά γραμμένα με το κυριλλικό αλφάβητο.

Στο ναό ο οποίος έχει υποστεί σημαντικές φθορές από το 1975 και εντεύθεν σώζονται αξιόλογα κειμήλια σε άσχημη ωστόσο κατάσταση. Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για το δεσποτικό θρόνο, ένα παλαιό προσκυνητάρι και το ξυλόγλυπτο κιβώριο της Αγίας Τραπέζης εξαιρετικά δείγματα της εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής. Το τέμπλο του ναού είναι μεταγενέστερο και ίσως έγινε στα χρόνια που ο ναός είχε περάσει υπό την εξарχία. Ωστόσο λεπτομέρειες ένθετες επί του τέμπλου είναι εμφανές ότι προέρχονται από παλαιότερο τέμπλο του ιδίου ναού. Επίσης στο ναό σώζονται αξιόλογες εικόνες του 19ου αιώνα ενώ τα βημόθυρα του τέμπλου πρέπει να είναι από το παλαιότερο τέμπλο του ναού.

Το 1975 έπεσε η στέγη του ναού από το ύψος του σολέα μέχρι τη δυτική πλευρά. Ανέπαφο παρέμεινε μόνον το ιερό. Με ενέργειες του τότε ιερέα και των κατοίκων έγινε εκ νέου η στέγη. Ωστόσο είχε καταστραφεί ολοσχερώς από τη φθορά και την πτώση της στέγης ο ξύλινος γυναικωνίτης. Δεδομένου ότι ήδη είχε εγκαινιαστεί ο νέος ναός των Ταξιαρχών και οι δυνατότητες της μικρής κοινότητας ήταν περιορισμένες ο παλαιός ναός μετά το 1987 εγκαταλείφθηκε πλήρως. Έγιναν κάποιες μεμονωμένες προσπάθειες από τους κατοίκους και κάποιους ιερείς που εφημέρευαν κατά καιρούς εκεί αλλά δεν είχαν το αναμενόμενο αποτέλεσμα.

Μετά την καταστροφή του 1975 μεταφέρθηκαν κάποια σκεύη στο νέο ναό. Μεταξύ αυτών ήταν και τα δύο μανουάλια του σολέα τα οποία σύμφωνα με την επιγραφή που φέρουν είναι δωρεά των Ιωαν. Δημητρίου και μακαρίτου Αθ. Δημητρίου εις

μνημόσυνον αυτών. Αναφέρεται επίσης το γεγονός ότι αυτά προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη και φέρουν ημερομηνία 5 Απριλίου 1867. Το γεγονός ότι η επιγραφή είναι στα ελληνικά και μάλιστα χωρίς ορθογραφικά λάθη μας προβληματίζει ιδιαίτερος για το πως και κάτω από ποιες συνθήκες οι κάτοικοι του Γιουρετζικίου προσχώρησαν στην Εξαρχεία.

Στο νέο ναό των Ταξιαρχών στο Γρανίτη κατά την επιτόπια έρευνά μας εκεί καταγράψαμε ένα μόνον αργυρό σκεύος.

Πρόκειται για ένα αργυρό αγιοπότηρο (ΤΓ-1). Έχει ύψος 26cm και είναι σφυρήλατο με διακοσμήσεις κατά την φουσκωτή τεχνική. Γενικώς είναι ακόσμητο. Στη βάση φέρει ανθικές παραστάσεις³¹⁰. Η παλαιότητά του και η προέλευσή του από τον παλαιό ναό των Ταξιαρχών δεν τεκμηριώνεται επαρκώς. Ο παλαιός ιερέας του χωριού δεν θυμόταν εάν το σκεύος αυτό υπήρχε στον παλαιό ναό. Απ' την άλλη ο επίτροπος της Εκκλησίας και νεωκόρος κ. Κωνσταντίνος Κασαπίδης αναφέρει πως αυτό δεν αγοράστηκε από το ναό τα τελευταία χρόνια. Εξ άλλου όπως γίνεται εμφανές και από τις φωτογραφίες το αγιοπότηρο αυτό φαίνεται να συντηρήθηκε καθώς έχει αποκτήσει την ανάλογη γυαλάδα που θυμίζει έντονα στις αποχρώσεις το αντίστοιχο συντηρημένο αγιοπότηρο από το ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Προσοτσάνη. Έτσι με κάθε επιφύλαξη συμπεραίνουμε ότι το αγιοπότηρο αυτό βρέθηκε στον παλαιό ναό και συντηρήθηκε και δόθηκε εκ νέου στη λατρευτική χρήση.

Παρ' ότι τα αργυρά σκεύη είναι σχεδόν ανύπαρκτα στο ναό αυτό τα μανουάλια που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη δείχνουν πολύ χαρακτηριστικά πως εισάγονταν λατρευτικά σκεύη από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας από ανθρώπους με αντίστοιχη επιφάνεια ακόμα και στα μικρά χωριά της επαρχίας.

³¹⁰ Βλ. Παράρτημα II, σ. ccxxxi-ccxxxii.

10. Βόλακας

Ο Βόλακας βρίσκεται στο βορειότερο τμήμα του καζά Δράμας. Απέχει 36 χλμ. από τη Δράμα. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε ο Βόλακας υπήρξε ένα χωριό με σχεδόν αμιγώς σλαβόφωνο χριστιανικό πληθυσμό. Το 1839 βρίσκουμε στο Βόλακα 123 χριστιανικές οικογένειες με 336 άνδρες³¹¹. Το 1885 ο Βόλακας φαίνεται να είχε 750 κατοίκους. Στην οθωμανική απογραφή του 1906 στο Βόλακα απογράφησαν 970 κάτοικοι εκ των οποίων οι 331 Έλληνες, οι 625 σχισματικοί Βούλγαροι και 14 Τούρκοι³¹².

Μετά το σχίσμα και τη δημιουργία της Εξαρχίας το 1870 το χωριό προσχώρησε σε μεγάλο βαθμό σε αυτήν. Οι πατριαρχικοί χριστιανοί ήσαν μειονότητα. Με απόφαση των Οθωμανικών αρχών οι εξαρχικοί και οι πατριαρχικοί του χωριού έπρεπε να μοιράζονται την Εκκλησία και το σχολείο εκ περιτροπής. Ωστόσο η κατάσταση φαίνεται να άλλαξε στα χρόνια που ήταν Μητροπολίτης ο Χρυσόστομος Καλαφάτης. Αφού επισκέφθηκε και παρέμεινε στο Βόλακα επί τέσσερις ημέρες κατάφερε να επαναφέρει στο Πατριαρχείο το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού του χωριού και να λάβει εκ νέου την Εκκλησία και το σχολείο υπό τον έλεγχό του. Ωστόσο οι ενδοκοινοτικές διαμάχες μεταξύ εξαρχικών και πατριαρχικών εξακολούθησαν να διαιρούν τους χριστιανούς. Είναι χαρακτηριστικό πως το Φεβρουάριο του 1906 δηλητηριάστηκε η δασκάλα Ευαγγελία Φραντζή από τη Μυτιλήνη³¹³. Η υπεροχή των πατριαρχικών έναντι των εξαρχικών γίνεται αντιληπτή σε καταγραφή του πληθυσμού το 1910-1911. Σύμφωνα με αυτήν το χωριό είχε 92 ορθόδοξες οικίες, 113 οικογένειες και 556 ψυχές. Αντίστοιχα είχε 70 σχισματικές οικογένειες με 353 ψυχές. Οι χριστιανοί παρέμεναν διχασμένοι³¹⁴.

Η παλαιά Εκκλησία του Προφήτη Ηλία στο Βόλακα στην παρούσα σωζόμενη φάση της είναι κτίσμα του 1841. Σύμφωνα ωστόσο με τα σωζόμενα κειμήλια εντός του ναού θα πρέπει να τοποθετήσουμε την ανοικοδόμηση του προηγούμενου ναού πριν το 1826. Κάποιες από τις εικόνες του τέμπλου φέρουν ημερομηνία της δεκαετίας του 1820, μεταξύ αυτών η παλαιότερη είναι αυτή του Αγίου Χαραλάμπους με ημερομηνία 1826. Οι εικόνες αυτές φέρουν επιγραφές στην ελληνική.

³¹¹ Βασιλειάδου, ό.π., σ. 50.

³¹² Καρσανίδης, ό.π., σ. 318.

³¹³ Ό.π., σ. 319-320.

³¹⁴ Ό.π., σ. 320.

Στον παλαιό αυτό ναό του Προφήτη Ηλία συναντούμε αξιόλογα έργα των εκκλησιαστικών λαϊκών τεχνών. Πλήθος εικόνων του 19ου αιώνα, αξιόλογα ξυλόγλυπτα, τέμπλο απλό επιζωγραφισμένο με λαϊκότροπα ανθικά μοτίβα αντίστοιχο με το τέμπλο του ναού του Αγ. Θεοδώρου του Βυζαντίου στον Ξηροπόταμο Δράμας. Κατά την επιτόπια έρευνα στον παλαιό ναό του Προφήτη Ηλία στο Βόλακα καταγράψαμε συνολικά 19 αργυρά σκεύη και αντικείμενα.

Το 1887 οικοδομήθηκε το κωδωνοστάσιο του ναού σύμφωνα με λιθανάγλυφη επιγραφή που φέρει.

Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για μια ασημένια ιερατική πόρπη (ΠΗΒ-1), ένα σύνολο στεφάνων γάμου (ΠΗΒ-2), δεκατρία αργυρά ή επάργυρα φωτοστέφανα (ΠΗΒ-3 έως ΠΗΒ-15) και τέσσερα αργυρά ή επάργυρα χέρια από εικόνες Αγίων (ΠΗΒ-16 έως ΠΗΒ-19).

Η ασημένια ιερατική πόρπη (ΠΗΒ-1) έχει μήκος 26cm και ύψος 10cm. Φέρει ανάγλυφες παραστάσεις από φίλντισι εκ των οποίων η μία πλευρά είναι εντελώς κατεστραμμένη ενώ η έτερη πλευρά είναι φθαρμένη κατά το ήμισυ. Στη σωζόμενη παράσταση εικονίζεται ο Μέγας Βασίλειος³¹⁵.

Τα επαργυρωμένα στέφανα γάμου (ΠΗΒ-2) έχουν ύψος 17,5cm και διάμετρο 20cm. Είναι δουλεμένα με τη φουσκωτή και τη σφυρήλατη τεχνική. Περιμετρικά της διαμέτρου τους φέρουν ανθικές παραστάσεις με τη φουσκωτή τεχνική. Τα επάνω μέρη είναι ακόσμητα δουλεμένα με τη σφυρήλατη τεχνική. Το ένα εκ των δύο στεφάνων φέρει μπροστά μικρό σταυρό με τον εσταυρωμένο. Πιθανότατα υπήρχε ίδιος και στο άλλο αλλά καταστράφηκε. Τα δύο στέφανα ενώνονται με αλυσίδα. Το αρχικό υλικό τους είναι κατά πάσα πιθανότητα χαλκός καθώς είναι εμφανή σημεία οξείδωσης με το χαρακτηριστικό πράσινο χρώμα³¹⁶.

Το αργυρό φωτοστέφανο (ΠΗΒ-3) έχει διαστάσεις 16cm μήκος και 14cm ύψος. Είναι δουλεμένο με την σφυρήλατη και τη φουσκωτή τεχνική. Φέρει ανθικές παραστάσεις³¹⁷.

Το έτερο αργυρό φωτοστέφανο (ΠΗΒ-4) έχει διαστάσεις 22cm μήκος και 15cm ύψος. Είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη, τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Φέρει

³¹⁵ Βλ. Παράρτημα II, σ. cxxxiii-cxxxv.

³¹⁶ Ο.π., σ. cxxxvi-cxxxix.

³¹⁷ Ο.π., σ. cxl-cxli.

ανθικές παραστάσεις. Στις δυο άκρες του υπάρχουν γλάστρες με άνθη. Στο κέντρο υπάρχει εξαπτέρυγος άγγελος³¹⁸.

Το επόμενο αργυρό φωτοστέφανο (ΠΗΒ-5) έχει 22cm μήκος και 14cm ύψος. Είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη, τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Στο κέντρο υπάρχει η επιγραφή Ο ΩΝ που δείχνει πως προέρχεται από εικόνα του Χριστού. Στις δυο άκρες δυο γλάστρες με άνθη. Την διακόσμηση συμπληρώνουν ανθικές παραστάσεις. Πιθανότατα αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο με το ΠΗΒ-4. Τα δύο μαζί ίσως κοσμούσαν τις δύο δεσποτικές εικόνες του τέμπλου. Το ΠΗΒ-4 της Θεοτόκου και αυτό του Χριστού. Δεν γνωρίζουμε την πιθανή αιτία για την οποία αφαιρέθηκαν από τις εικόνες³¹⁹.

Το αργυρό φωτοστέφανο που ακολουθεί (ΠΗΒ-6) έχει μήκος 6,2cm και μήκος 5cm. Είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη και τη φουσκωτή τεχνική. Φέρει περιμετρικά διακόσμηση με μικρές τελείες εντός περιγράμματος³²⁰.

Το επόμενο αργυρό φωτοστέφανο (ΠΗΒ-7) έχει μήκος 4,5cm και ύψος 5,5cm. Είναι δουλεμένο με τη φουσκωτή τεχνική. Φέρει ακανόνιστες ανθικές παραστάσεις. Ίσως προέρχεται από παλαιότερο φύλλου ασημιού που είχε άλλη χρήση δεδομένων των ακανόνιστων ανθικών σχεδίων που φέρει³²¹.

Το έτερο αργυρό φωτοστέφανο (ΠΗΒ-8) έχει 8cm μήκος και 6,5cm ύψος. Είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη και τη φουσκωτή τεχνική. Έχει ανθικές παραστάσεις³²².

Το αργυρό φωτοστέφανο που ακολουθεί (ΠΗΒ-9) έχει διαστάσεις 5,5cm μήκος και 5cm ύψος. Είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη και την εγχάρακτη τεχνική. Φέρει δεξιά και αριστερά δύο χαραγμένους ανθούς ή αστερίσκους. Ίσως προέρχεται από παλαιότερο φύλλου ασημιού που είχε άλλη χρήση δεδομένων των ακανόνιστων ανθικών σχεδίων που φέρει³²³.

Το επίσης αργυρό φωτοστέφανο (ΠΗΒ-10) έχει 5,5cm μήκος και 4cm ύψος. Φέρει ανθικές παραστάσεις. Ίσως προέρχεται από παλαιότερο φύλλου ασημιού που είχε άλλη χρήση δεδομένων των ακανόνιστων ανθικών σχεδίων που φέρει³²⁴.

³¹⁸ Ο.π., σ. cxlii-cxliii.

³¹⁹ Ο.π., σ. cxliv-cxlv.

³²⁰ Ο.π., σ. cxlvi-cxlvii.

³²¹ Ο.π., σ. cxlviii-cxlix.

³²² Ο.π., σ. cl-cli.

³²³ Ο.π., σ. clii-cliii.

³²⁴ Ο.π., σ. cliv-clv.

Το αργυρό φωτοστέφανο που ακολουθεί (ΠΗΒ-11) έχει 20cm μήκος και 15cm ύψος. Είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη και τη φουσκωτή τεχνική. Στο επάνω τμήμα του στο κέντρο εικονίζεται δικέφαλος αετός ενώ στο κάτω στο κέντρο σταυρός. Τη διακόσμηση συμπληρώνουν ανθικές παραστάσεις. Το φωτοστέφανο αυτό δεν χρησιμοποιούνταν ένθετο σε κάποια εικόνα σε κεφάλι Αγίου. Πιθανότατα πρόκειται για ένθετο αργυρό κόσμημα πινακίου είτε από εικόνα του Τιμίου Προδρόμου οπότε και βαστάζει την κεφαλή του, είτε από εικόνα της Αγίας Παρασκευής οπότε βαστάζει εντός του πινακίου δύο οφθαλμούς³²⁵.

Το επόμενο αργυρό φωτοστέφανο (ΠΗΒ-12) έχει 7cm μήκος και 6cm ύψος. Είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη και τη φουσκωτή τεχνική. Έχει ανθικές λεπτομέρειες ενώ επάνω στο κέντρο υπάρχει σταυρός³²⁶.

Το αργυρό φωτοστέφανο (ΠΗΒ-13) έχει διαστάσεις 14cm μήκος και 12cm ύψος. Είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη και την εγχάρακτη τεχνική. Φέρει διάκοσμο με ανθικές παραστάσεις³²⁷.

Το φωτοστέφανο που ακολουθεί (ΠΗΒ-14) είναι επίσης αργυρό και έχει διαστάσεις 12,5cm μήκος και 11cm ύψος. Είναι σφυρήλατο και έχει ανθικές παραστάσεις προϊόν της φουσκωτής τεχνικής. Η επιγραφή Ο ΩΝ επ' αυτού δεν αφήνει αμφιβολία προς προέρχεται από εικόνα του Χριστού³²⁸.

Το τελευταίο φωτοστέφανο που καταγράψαμε στην Εκκλησία του Βόλακα (ΠΗΒ-15) έχει 7cm μήκος και 5,5cm ύψος. Είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη και εγχάρακτη τεχνική. Φέρει ανθικές παραστάσεις, δύο μικρούς εγχάρακτους σταυρούς και την επιγραφή Ο ΩΝ χαρακτηριστικό ότι προέρχεται από εικόνα του Χριστού. Ίσως προέρχεται από παλαιότερο φύλλου ασημιού που είχε άλλη χρήση δεδομένων των ακανόνιστων ανθικών σχεδίων που φέρει³²⁹.

Το αργυρό κάλυμμα χείρας (ΠΗΒ-16) έχει μήκος 22cm. Είναι δουλεμένο με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Στο κέντρο έχει σταυρό ενώ στην κάτω άκρη ανθικές παραστάσεις. Κάτω από το σταυρό βρίσκουμε την επιγραφή: «ΚΥΜ ΥΙΩ 1841» (ή 1847)³³⁰.

³²⁵ Ο.π., σ. clvi-clvii.

³²⁶ Ο.π., σ. clviii-clix.

³²⁷ Ο.π., σ. clx-clxi.

³²⁸ Ο.π., σ. clxii-clxiii.

³²⁹ Ο.π., σ. clxiv-clxv.

³³⁰ Ο.π., σ. clxvi-clxvii.

Το επόμενο αργυρό κάλυμμα χείρας (ΠΗΒ-17) έχει μήκος 20cm. Είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη και τη φουσκωτή τεχνική. Φέρει στο κέντρο σταυρό. Δεδομένου ότι η χείρα αυτή ευλογεί πιθανότατα προέρχεται από εικόνα του Χριστού. Επ' αυτής υπάρχει η ακόλουθη επιγραφή: «1817 ΔΗΜΖΟΚΥΗΜΖΗ»³³¹.

Η επόμενη αργυρή χείρα (ΠΗΒ-18) έχει μήκος 8cm. Είναι δουλεμένη με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Οι παραστάσεις της είναι άναρχες γεγονός που μας δημιουργεί την υποψία προς προήλθε από φύλλο ασημιού που προηγουμένως είχε άλλη χρήση³³².

Η τελευταία αργυρή χείρα από την Εκκλησία του Βώλακα (ΠΗΒ-19) έχει μήκος 8cm. Όπως και η προηγούμενη είναι δουλεμένη με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Οι παραστάσεις της είναι επίσης άναρχες γεγονός που μας δημιουργεί την υποψία προς προήλθε από φύλλο ασημιού που προηγουμένως είχε άλλη χρήση³³³.

Το σύνολο αυτών των αργυρών σκευών και αντικειμένων από την Εκκλησία του Προφήτη Ηλία στο Βώλακα είναι αποθησαυρισμένα εντός ξύλινης προθήκης στον εσωνάρθηκα του παλαιού ναού. Η λειτουργική τους χρήση έχει παύσει. Πρόκειται αποκλειστικά για κειμήλια τα οποία έχουν την ανάλογη φόρτιση επιτελώντας μια δεύτερη ζωή εντός του φυσικού χώρου όπου πρωτολειτούργησαν ως εκκλησιαστικά σκεύη ή μέρη αυτών.

Ο μεγάλος αριθμός αργυρών λεπτομερειών εικόνων και μάλιστα οι ημερομηνίες 1817 και 1841 ή 1847 σε δύο από αυτά δείχνουν έναν πρώιμο πλούτο που μπορεί να είχε ο παλαιότερος ναός του Προφήτη Ηλία. Δυστυχώς για τις απώτερες αυτές περιόδους τίποτε περισσότερο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εκτός από τις υλικές αυτές μαρτυρίες.

Θα πρέπει τέλος να σημειώσουμε πως κατά μαρτυρία των κατοίκων κάποια σκεύη μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Μητροπόλεως Δράμας τα οποία ωστόσο δεν είναι σε θέση να ταυτιστούν λόγω της μη έγκαιρης καταγραφής των σκευών του μουσείου.

³³¹ Ο.π., σ. clxviii-clxix.

³³² Ο.π., σ. clxx-clxxi.

³³³ Ο.π., σ. clxxii-clxxiii.

11. Δράνοβο (Μοναστηράκι)

Το Δράνοβο ή Δράνοβα (η) (σημ. Μοναστηράκι) είναι χωριό με ευάριθμο πληθυσμό βόρεια της πόλης της Δράμας. Κατά την περίοδο την οποία εξετάζουμε φαίνεται πως είχε τόσο χριστιανούς όσο και μουσουλμάνους κατοίκους. Σύμφωνα με την απογραφή του 1839, το Δράνοβο φαίνεται να είχε 42 χριστιανικές οικογένειες με 110 άνδρες χριστιανούς³³⁴. Το 1877 φαίνεται να είχε συνολικά 405 κατοίκους εκ των οποίων 165 μουσουλμάνοι και 240 σλαβόφωνοι χριστιανοί. Στις αρχές του 20ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα το 1906 βρίσκουμε στο Δράνοβο 403 Έλληνες και 193 Τούρκους³³⁵.

Γνωρίζουμε πως το 1876 υπήρχε στο χωριό ήδη Γραμματοδιδασκαλείο, δηλαδή σχολείο των κοινών γραμμάτων, ενώ το 1890 λειτουργούσε ήδη αρρεναγωγείο και παρθεναγωγείο. Το 1906 λειτουργούσε στο Δράνοβο ένα τριτάξιο σχολείο. Ωστόσο δεν φαίνεται να υπήρξε ή να οικοδομήθηκε σε αυτά τα χρόνια κάποιο αξιόλογο κοινοτικό διδακτήριο. Τις ανάγκες κάλυπταν διάφορα ιδιωτικά κτίρια³³⁶.

Στη Δράνοβα δεν φαίνεται να υπήρξαν ιδιαίτερες ενδοκοινοτικές διαμάχες μετά τη δημιουργία της Εξαρχείας. Το χωριό παρέμεινε μονιασμένο κάτω από την πνευματική καθοδήγηση της Μητροπόλεως Δράμας, Φιλίππων, Ζιχνών και Νευροκοπίου και υπάγονταν έτσι στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Αυτό που παρατηρούν στις προξενικές τους εκθέσεις οι υποπρόξενοι Καβάλας για το Δράνοβο είναι ότι οι περισσότεροι κάτοικοι αγνοούν την ελληνική γλώσσα³³⁷.

Βασική ενασχόληση των κατοίκων ήταν η γεωργία και η κτηνοτροφία. Ως εκ τούτου το χωριό όπως άλλα χωριά του ορεινού όγκου της Δράμας που αναλύσαμε ήδη δεν γνώρισε την εκτεταμένη ανάπτυξη που βρήκαμε σε κωμοπόλεις και χωριά του κάμπου της Δράμας.

Στο Δράνοβο υπάρχει ναός αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο. Ο ναός σύμφωνα με λιθανάγλυφη επιγραφή που βρίσκεται στη νότια εξωτερική πλευρά του τοίχου του οικοδομήθηκε το 1842 και επιδιορθώθηκε το 1911. Ωστόσο στο εξωνάρθηκα του ναού υπάρχει αριστερά της κεντρικής εισόδου του ναού λιθανάγλυφη επιγραφή που απεικονίζονται ζώα στην οποία γράφεται η ημερομηνία 1890 Μαΐου 10. Δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς δείχνει αυτή η ημερομηνία. Σύμφωνα με μαρτυρία του πατρός

³³⁴ Βασιλειάδου, ό.π., σ. 50.

³³⁵ Καρσανίδης, ό.π., σ. 309.

³³⁶ Ό.π., σ. 309-311.

³³⁷ Ό.π., σ. 311.

Δημητρίου Τοκματσή η επιγραφή ήταν επικαλυμμένη και τα τελευταία μόνο χρόνια ήρθε στο φως αφού αφαιρέθηκε το επιχρίσμα που την κάλυπτε. Στην επιδαπέδια μαρμάρινη παράσταση του δικέφαλου αετού που βρίσκεται στο σολέα του ναού βρίσκουμε την ημερομηνία 1901.

Από άποψη τέχνης υπάρχουν πολλά αξιόλογα αντικείμενα και σκεύη εντός του ναού. Το τέμπλο απλής τέχνης χρονολογείται αμέσως μετά την ανοικοδόμηση του ναού το 1842. Οι εικόνες του τέμπλου φέρουν ημερομηνίες της δεκαετίας του 1850.

Παρ' όλα αυτά πρέπει να αναφέρουμε πως στο συγκεκριμένο ναό σώζεται μεγάλων διαστάσεων εικόνα του Αγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου με ημερομηνία 1781. Προφανώς προέρχεται από τον ακόμα παλαιότερο ναό του Αγίου ο οποίος για κάποιο λόγο καταστράφηκε τη δεκαετία του 1830 και ανοικοδομήθηκε εκ νέου το 1842. Δεν είναι παράλογο να πρόκειται για το μεγάλο σεισμό του 1829 κατά τον οποίο σχεδόν σε όλους τους ναούς της επαρχίας μας υπήρξαν προβλήματα και οδήγησαν στην ανοικοδόμηση νέων ναών στις περισσότερες κωμοπόλεις και κώμεις της Δράμας.

Τη δεκαετία του 1990 ξεκίνησε η ανοικοδόμηση του νέου ναού του Αγίου Γεωργίου ακριβώς δίπλα στον υπάρχοντα ναό. Ωστόσο δεν μεταφέρθηκαν παλαιά σκεύη στο νέο ναό. Παραμένουν όλα στον παλιό ναό του Αγίου εν χρήσει τα περισσότερα μέχρι και σήμερα.

Κατά την επιτόπια έρευνά μας στον παλιό ναό του Αγίου Γεωργίου καταγράψαμε συνολικά 10 αργυρά κειμήλια.

Πρόκειται για ένα ευαγγέλιο με αργυρές παραστάσεις στη στάχωσή του (ΑΓΜ-1), ένα ζεύγος αργυρών στεφάνων γάμου (ΑΓΜ-2), έναν αργυρόδετο σταυρό αγιασμού (ΑΓΜ-3), ένα αργυρό μυροδοχείο βαπτίσεως (ΑΓΜ-4), ένα επάργυρο αγιοπότηρο (ΑΓΜ-5), ένα επάργυρο δισκάριο με αστερίσκο (ΑΓΜ-6), ένα ενιαίο σύνολο εξαπτέρυγων με σταυρό (ΑΓΜ-7 έως ΑΓΜ-9) και ένα ασημένιο και επιχρυσωμένο αγιοπότηρο (ΑΓΜ-10).

Το ευαγγέλιο (ΑΓΜ-1) με διαστάσεις 24x34cm είναι από κόκκινο βελούδο και φέρει επ' αυτό αργυρές παραστάσεις και στις δύο του όψεις. Είναι δουλεμένο με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Στη μια πλευρά εικονίζεται στο κέντρο η Ανάσταση και πέριξ αυτής οι τέσσερις ευαγγελιστές ενώ στην άλλη η σταύρωση και πέριξ αυτής τέσσερις προφήτες. Στη ράχη φέρει μεταλλικές αλυσίδες από άλλο υλικό

(έχουν οξειδωθεί). Η έντυπη έκδοση του ευαγγελίου που περιλαμβάνεται είναι των καταστημάτων Κωνσταντίνου Αντωνιάδου (1905)³³⁸.

Τα αργυρά στέφανα γάμου (ΑΓΜ-2) έχουν διάμετρο 21cm και ύψος 14cm. Είναι δουλεμένα με τη σφυρήλατη και την εγχάρακτη τεχνική. Φέρουν ανθικές παραστάσεις³³⁹.

Ο αργυρόδετος ξύλινος σταυρός αγιασμού (ΑΓΜ-3) έχει ύψος 20cm. Είναι δουλεμένος με τη φουσκωτή και την εγχάρακτη τεχνική. Στην μία όψη είναι σκαλισμένη επί του ξύλου παράσταση της Βάπτισης του Χριστού ενώ στην άλλη παράσταση της Σταύρωσης του Χριστού. Πέριξ φέρει τέσσερις αγγέλους με ανοιγμένα τα φτερά τους ενώ υπάρχουν και πέτρες μικρού σχήματος πορφυρής απόχρωσης. Επί της βάσης του σταυρού υπάρχει χαραγμένη η χρονολογία 1852³⁴⁰.

Το ασημένιο μυροδοχείο βαπτίσεως (ΑΓΜ-4) έχει ύψος 18cm και διάμετρο 9cm. Είναι δουλεμένο με τη φουσκωτή τεχνική. . Περιμετρικά φέρει ανθικές παραστάσεις ενώ στο στόμιο εντός του οποίου υπάρχει αυτοσχέδιο πινέλο για τη χρήση σχηματίζεται κεφαλή δράκου³⁴¹.

Το επάργυρο αγιοπότηρο (ΑΓΜ-5) είναι δουλεμένο με τη σφυρήλατη και τη φουσκωτή τεχνική και έχει ύψος 25cm. Το επάνω μέρος του ποτηρίου είναι ακόσμητο. Στη βάση υπάρχουν ανθικές παραστάσεις ενώ εντός τεσσάρων μεταλλίων εικονίζονται οι τέσσερις ευαγγελιστές. Επί του σκεύους υπάρχει η ακόλουθη σφραγίδα: ΤΑΜ. ΑΝΤΑΛΛΑΞ. ΚΟΙΝ. ΠΕΡΙΟΥ³⁴². Δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε περισσότερα στοιχεία γύρω από αυτή την παράδοξη επιγραφή.

Το επάργυρο δισκάριο με τον αστερίσκο (ΑΓΜ-6) είναι είτε χυτά είτε σφυρήλατα. Η διάμετρος και των δύο είναι 16cm. Είναι και τα δύο ακόσμητα. Στην κορυφή του αστερίκου υπάρχει σταυρός³⁴³.

Το ενιαίο σύνολο εξαπτερύγων αποτελείται από δύο εξαπτέρυγα και έναν σταυρό.

Τα εξαπτέρυγα (ΑΓΜ-7 και ΑΓΜ-8) είναι από ασήμι. Έχουν ύψος 45cm και τα δύο και είναι δουλεμένα με τη σφυρήλατη και τη φουσκωτή τεχνική. Είναι γενικώς

³³⁸ Βλ. Παράρτημα II, σ. clxxiv-clxxvi.

³³⁹ Ο.π., σ. clxxvii-clxxviii.

³⁴⁰ Ο.π., σ. clxxix-clxxxι.

³⁴¹ Ο.π., σ. clxxxii-clxxxiv.

³⁴² Ο.π., σ. clxxxv-clxxxvi.

³⁴³ Ο.π., σ. clxxxvii-clxxxviii.

ακόσμητα με ακτίνες στις απολήξεις τους. Στο κέντρο υπάρχουν παραστάσεις εξαπτέρυγου Αγγέλου και στις δύο όψεις³⁴⁴.

Ο σταυρός των εξαπτέρυγων (ΑΓΜ-9) είναι επίσης ασημένιος. Έχει ύψος 51cm. Είναι επίσης δουλεμένος με τη σφυρήλατη και τη φουσκωτή τεχνική. Φέρει παραστάσεις και στις δύο όψεις. Στο κέντρο της μιας όψης υπάρχει παράσταση του Αναστάντος Χριστού ενώ στην άλλη όψη ο Εσταυρωμένος. Στις άκρες του κέντρου υπάρχουν ακτίνες³⁴⁵.

Το αργυρό και επιχρυσωμένο αγιοπότηρο (ΑΓΜ-10) έχει ύψος 26cm, διάμετρο βάσης 18cm και διάμετρο κυπέλου 10cm. Είναι κατά βάση σφυρήλατο. Επί του κυπέλου υπάρχουν ανθικές παραστάσεις. Το υπόλοιπο είναι ακόσμητο. Περιμετρικά της βάσης υπάρχει εκτενής επιγραφή με το κυριλλικό αλφάβητο. Το μόνο καθαρά διακριτό εξ αυτής είναι η χρονολογία 1847 που αναφέρεται και ως Α0Μ7³⁴⁶.

Από τα σκεύη τα οποία αναλυτικά παρουσιάσαμε παραπάνω βρίσκονται εν χρήσει στον παλαιό ναό το σύνολο των εξαπτέρυγων (ΑΓΜ-7 έως ΑΓΜ-9) και το αργυρό και επιχρυσωμένο αγιοπότηρο (ΑΓΜ-10). Τα υπόλοιπα κειμήλια, άλλα συντηρημένα κι άλλα όχι, βρίσκονται εντός σκευοφυλακείου στο άγιο βήμα του παλαιού ναού. Τα σκεύη αυτά παρ' ότι έπαψαν πλέον να επιτελούν την πρωταρχική λειτουργία βρίσκονται στο φυσικό χώρο όπου λειτούργησαν άλλοτε φορτισμένα ωστόσο με μια κειμηλιακή και συμβολική χρήση.

Ο παλαιός ναός του Αγίου Γεωργίου στο Μοναστηράκι της Δράμας είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας μέσης πληθυσμιακά και οικονομικά κώμης της επαρχίας της Δράμας της περιόδου αυτής. Σώζεται ικανός αριθμός σκευών ώστε αντιπροσωπευτικά να δούμε πώς περίπου ήταν η κατάσταση σε αντίστοιχου μεγέθους χωριά τα οποία λόγω των καταστροφών και των λεηλασιών δεν διαθέτουν ολοσδιόλου ή διαθέτουν ελάχιστα κειμήλια.

³⁴⁴ Ό.π., σ. clxxxix-cxcii.

³⁴⁵ Ό.π., σ. cxciii-cxcv.

³⁴⁶ Ό.π., σ. cxcvi-cxcix.

12. Κου(μ)πάλιστα (Κοκκινόγεια)

Η Κουμπάλιστα είναι χωριό στα βορειοδυτικά της Δράμας σε μικρή απόσταση από την κωμόπολη της Προσοτσάνης. Κατά την περίοδο την οποία εξετάζουμε υπήρξε μια κώμη με μικρό πληθυσμό στον οποίο φαίνεται να υπερτερούσαν οι μουσουλμάνοι. Στην απογραφή του 1839 βρίσκουμε στην Κουμπάλιστα 29 χριστιανικές οικογένειες με 72 άνδρες χριστιανούς³⁴⁷. Το 1877 υπάρχουν στο χωριό συνολικά 50 οικογένειες χριστιανικές και μουσουλμανικές. Το 1885 βρίσκουμε στην Κουμπάλιστα 415 κατοίκους εκ των οποίων οι 250 Οθωμανοί και οι 165 σλαβόφωνοι σχισματικοί χριστιανοί. Όπως προκύπτει μετά την ίδρυση της Εξαρχίας το χωριό πέρασε στη δικαιοδοσία της. Έτσι η Εκκλησία και το σχολείο (ένα Γραμματοδιδασκαλείο των κοινών γραμμάτων) πέρασαν στους σχισματικούς³⁴⁸.

Κύρια ενασχόληση των κατοίκων ήταν η καπνοπαραγωγή. Στην περιοχή της Κουμπάλιστας ως φυσική επέκταση της Προσοτσάνης προς δυσμάς καλλιεργείτο συστηματικά η φημισμένη ποικιλία καπνών Μπασή-μπαγλή Προσοτσάνης. Το χωριό φαίνεται πως γνώρισε κάποια οικονομική άνθιση για τα μέτρα της εποχής. Ωστόσο ο περιορισμένος πληθυσμός του και η υπεροχή των μουσουλμάνων σε αυτό δεν επέτρεψε την πνευματική και πολιτιστική άνοδο που είδαμε σε άλλες κοινότητες.

Στην Κουμπάλιστα υπήρχε μία χριστιανική Εκκλησία και ένα μουσουλμανικό τέμενος. Η χριστιανική Εκκλησία ήταν αφιερωμένη στους Ταξιάρχες. Ο ναός των Ταξιαρχών υπολογίζεται πως οικοδομήθηκε περί το 1820. Ωστόσο μετά την απελευθέρωση ο παλαιός αυτός ναός εγκαταλείφθηκε και η Εκκλησία μεταφέρθηκε στο τέμενος του χωριού. Το τέμενος αργότερα κατεδαφίστηκε και εκεί χτίστηκε η νέα Εκκλησία του χωριού που τιμάται στον Άγιο Γεώργιο.

Ο παλαιός ναός των Ταξιαρχών της Κουμπάλιστας είναι μια μικρών διαστάσεων μονόχωρη βασιλική. Η κτητορική λιθανάγλυφη επιγραφή πάνω από τη νότια θύρα του ναού είναι γραμμένα στα σλαβικά και ως εκ τούτου δεν καταφέραμε να την αναγνώσουμε. Πιθανότατα να πρόκειται για ελληνικά γραμμένα με το κυριλλικό αλφάβητο όπως εντοπίσαμε σε άλλες περιπτώσεις. Ωστόσο το γεγονός ότι οι επιγραφές έχουν ασβεστωθεί δεν μας επέτρεψε μια λεπτομερέστερη επεξεργασία τους.

³⁴⁷ Βασιλειάδου, ό.π., σ. 50.

³⁴⁸ Καρσανίδης, ό.π., σ. 324-326.

Εντός του ναού υπάρχουν αξιόλογα σκεύη. Πολλές παλαιές εικόνες του 19ου αιώνα, τμήμα του παλαιού άμβωνα, τα βημόθυρα του ναού αλλά και λεπτομέρειες στο τέμπλο όπως η επίστεψη με τον εσταυρωμένο και τα λυπηρά τα οποία δείχνουν να προέρχονται από παλαιότερο τέμπλο και ενσωματώθηκαν στο υπάρχον νεοκλασικής τέχνης τέμπλο. Ο δεσποτικός θρόνος είναι επίσης κατά τη νεοκλασική τέχνη.

Κατά την επιτόπια καταγραφή στον παλαιό ναό των Ταξιαρχών δεν εντοπίσαμε καθόλου αργυρά κειμήλια. Όπως μας διαβεβαίωσε ο προϊστάμενος του ναού π. Γεώργιος Παπαεμμανουήλ, ότι παλαιό υπάρχει βρίσκεται στον παλαιό ναό. Σύμφωνα όμως με μαρτυρία του π. Παναγιώτη Παπαδόπουλου, εφημέριου του Ι. Ναού Εισοδίων της Θεοτόκου Προσοτσάνης, στο ναό υπήρχε παλαιό αργυρό αγιοπότηρο της δεκαετίας του 1820 το οποίο έφερε και επιγραφή³⁴⁹.

Στην προσπάθειά μας να εξακριβώσουμε αυτή την πληροφορία του π. Παναγιώτη, ο οποίος συνδέονταν με τα Κοκκινόγεια στενά, καθώς ο αδερφός του υπήρξε επί σειρά ετών γραμματέας της κοινότητας Κοκκινογείων, αναζητήσαμε στις δημοσιεύσεις της Μάγδας Παρχαρίδου – Αναγνώστου, η οποία κατέγραψε και τεκμηρίωσε τα σκεύη που βρίσκονται στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας, κάποιο αγιοπότηρο από τα Κοκκινόγεια. Πρόκειται για το υπ' αριθμόν Μ153 σκεύος της συλλογής του Μουσείου της Μητροπόλεως Δράμας. Είναι αργυρό και αποδίδεται στον Λινοτοπίτη μάστορα *Διμήτριο Μιχάλη Νταλήκο*. Το ποτήριο αυτό που χρονολογείται το 1821 και φαίνεται να δωρήθηκε στο ναό των Ταξιαρχών το 1841, έχει διαστάσεις 24,8cm, διάμετρο βάσης 14,8cm και διάμετρο χείλους 9,3cm³⁵⁰. Δεδομένου ότι το αγιοπότηρο αυτό χρονολογείται από το 1821 και κατασκευάστηκε από Λινοτοπίτη μάστορα δείχνει την καταγωγή του από την Ήπειρο. Δεν είναι απίθανο αυτός ο οποίος το δώρισε το 1841 στο ναό των Ταξιαρχών να έφθασε όπως πολλοί άλλοι Ηπειρώτες μετά το 1840 στην Κουμπάλιστα από εκεί. Εξ άλλου στην περιοχή της Προσοτσάνης και των γύρω χωριών εγκαταστάθηκαν προοδευτικά μετά το 1840 πλήθος Ηπειρωτών και Δυτικομακεδόνων.

Η έλλειψη περισσότερων αργυρών σκευών στην Κουμπάλιστα μας οδηγεί σε δύο ερμηνευτικά σχήματα για αυτήν. Είτε οι σχισματικοί χριστιανοί μετά την αποχώρησή

³⁴⁹ Βλ. Παράρτημα Ι, σ. iii-v.

³⁵⁰ Μάγδα Παρχαρίδου-Αναγνώστου, «Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας: η καταγραφή και η μελέτη των εκτιθέμενων αντικειμένων», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, 22 (2008), σ. 526.

τους με τα βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής το 1913 αφαίρεσαν απ' το ναό τα σκεύη και τα πήραν μαζί τους πιστεύοντας πως ήταν δικά τους, είτε αυτά μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Μητροπόλεως Δράμας και λόγω της μη έγκαιρης τεκμηριώσής τους και της έλλειψης επιγραφών όπως το παραπάνω αγιοπότηρο να βρίσκονται εκεί χωρίς να είναι σε θέση να ταυτιστούν με το ναό απ' το ναό απ' τον οποίο προέρχονται. Εξ άλλου ας μην λησμονούμε ότι τα Κοκκινόγεια μετά την ανταλλαγή εποικίστηκαν συστηματικά από πρόσφυγες γεγονός που μας θυμίζει έντονα την περίπτωση του Γρανίτη. Έτσι σήμερα δεν ζουν ντόπιοι στο χωριό από εκείνους τους παλιούς ντόπιους.

13. Φωτολείβος

Το Φωτολείβος, πολυπληθής σήμερα κωμόπολη νοτιοδυτικά της Δράμας, στην περίοδο που εξετάζουμε ήταν τσιφλίκι ιδιοκτησία κάποιου Οθωμανού μπέη. Στην απογραφή του 1839 βρίσκουμε το Hotolínov ως τσιφλίκι στην ιδιοκτησία του Tahir Omer Bey Efendi στον οποίο εργάζονταν 33 χριστιανοί άνδρες³⁵¹. Σύμφωνα έκθεση του Γενικού Επιθεωρητή των Ελληνικών Σχολείων Μακεδονίας Δ. Σάρρου τον Ιούλιο του 1906, στο Φωτολείβος εργάζονταν πάνω από 30 οικογένειες αθιγγάνων χριστιανών οι οποίοι μάλιστα διατηρούσαν Εκκλησία. Την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει και ο εθνογραφικός πίνακας που κατέθεσε το υποπροξενείο Καβάλας προς το Υπουργείο Εξωτερικών του Βασιλείου της Ελλάδος σύμφωνα με τον οποίο το Φωτολείβος είχε 25 οικίες ορθοδόξων με 130 ορθοδόξους χριστιανούς, ενώ οι κάτοικοι φαίνεται να μιλούσαν την ελληνική και την αθιγγανική³⁵².

Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία του ιερέα του ναού των Αγίων Αναργύρων του Φωτολείβους π. Γεωργίου Δερμεντζόγλου, οι σημερινοί κάτοικοι της ενορίας του, η οποία έως και σήμερα ονομάζεται «τσιφλίκι» προέρχονται από την Ανατολική Θράκη και το Κουσαντάσι. Οι Θρακιώτες πρόσφυγες έφθασαν για πρώτη φορά σύμφωνα με τη μαρτυρία του π. Γεωργίου στην περιοχή μας το 1912. Μεταξύ αυτών που ήρθαν ήταν και η οικογένεια του παππού του. Ο πατέρας του ήταν γεννημένος στη Δράμα το 1912. Μετά το 1920 επέστρεψαν στη Θράκη και με την καταστροφή το 1922 επέστρεψαν στο Φωτολείβος. Μετά το 1922 εγκαταστάθηκαν και άλλοι πρόσφυγες στο Φωτολείβος δημιουργώντας ακόμα δύο συνοικίες³⁵³.

Στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων οι πρόσφυγες βρήκαν την παλαιά Εκκλησία των Αγίων Αναργύρων. Πρόκειται για μια μικρή χαμηλή πολύ παλαιά Εκκλησία. Ο π. Γεώργιος πρόλαβε αυτή την Εκκλησία καθώς ως παιδί έψελνε σε αυτήν. Με τα χρόνια ο ναός αυτός έπεσε λόγω της φθοράς και της παλαιότητάς του. Έτσι το 1960 οι κάτοικοι της ενορίας ξεκίνησαν και ανοικοδόμησαν έναν μικρό ναό δίπλα από την παλαιά Εκκλησία. Από τη δεκαετία του 1990 και εξής ξεκίνησε η ανέγερση του νέου μεγαλοπρεπούς ναού των Αγίων Αναργύρων που εγκαινιάστηκε πριν λίγα χρόνια³⁵⁴.

³⁵¹ Βασιλειάδου, ό.π., σ. 51.

³⁵² Καρσανίδης, ό.π., σ. 312.

³⁵³ Βλ. Παράρτημα Ι, σ. xi-xiii.

³⁵⁴ Ό.π.

Στον σημερινό παλαιό ή στο νέο ναό των Αγίων Αναργύρων δεν σώζονται καθόλου αργυρά κειμήλια. Σώζονται κάποιες παλαιές εικόνες που βρίσκονται σήμερα στο νέο ναό των Αγίων Αναργύρων. Μεταξύ αυτών κάποιες ίσως είναι του 18ου αιώνα ενδεικτικό της παλαιότητας του παλαιού ναού που στα αμέσως μεταπολεμικά χρόνια έπεσε. Οι υπόλοιπες είναι του 19ου αιώνα.

Το γεγονός ότι στο ναό αυτό δεν σώζονται αργυρά κειμήλια δεν πρέπει να μας ξενίζει. Πρόκειται για ένα ναό ο οποίος σύμφωνα με την παράδοση οικοδομήθηκε από το μπάη της περιοχής ώστε να τελούν οι χριστιανοί κολλίγοι τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Δεν υπήρχε η οικονομική ελευθερία κάτω από αυτό το καθεστώς του τσιφλικιού ώστε οι χριστιανοί της ενορίας να φροντίσουν για την απόκτηση σκευών από πολύτιμα μέταλλα.

14. Τιλκοχώρι ή Τουρκοχώρι (Μυλοπόταμος)

Το Τιλκοχώρι ή Τουρκοχώρι είναι ένα μεγάλο χωριό νοτιοδυτικά της πόλης της Δράμας. Την περίοδο κατά την οποία εξετάζουμε υπήρξε τσιφλίκι στην ιδιοκτησία κάποιου μπέη. Πιο συγκεκριμένα στην απογραφή του 1839 βρίσκουμε το Τιλκοχώρ χωρισμένο σε τέσσερα τσιφλίκια. Το ένα ήταν αυτοκρατορικό τσιφλίκι και εργάζονταν σε αυτό 8 χριστιανοί άνδρες. Τα άλλα τρία ήταν ιδιόκτητα. Το ένα ανήκε στον Haci Osman Bey με 9 χριστιανούς κολλίγους, το άλλο στον Timur Aga με 8 χριστιανούς κολλίγους και το έτερο στον Emin Aga με 38 χριστιανούς κολλίγους³⁵⁵.

Το 1906 στο τσιφλίκι αυτό, που πιθανότατα να είχε ενοποιηθεί, συναντούμε 20 οικίες χριστιανών με έναν ορθόδοξο ιερέα που τελούσε και χρέη δασκάλου διδάσκοντας 6-7 παιδιά. Λίγο πριν την έναρξη των βαλκανικών πολέμων το ίδιο χωριό είχε 19 ορθόδοξες οικίες, 23 οικογένειες και 114 ψυχές με σχολείο μικτό τριτάξιο που διδάσκονταν 10 μαθητές και 6 μαθήτριες από έναν δάσκαλο ενώ υπήρχε στο χωριό και ένας ιερέας. Ταυτόχρονα υπήρχαν 27 μουσουλμανικές οικογένειες με 148 ψυχές³⁵⁶.

Όπως και στο Φωτολίβος, έτσι και εδώ οι μπέηδες επέτρεψαν στους χριστιανούς να έχουν τη δική τους Εκκλησία και να λατρεύουν το Θεό τους. Έτσι οικοδομήθηκε ένας ναός το 1843. Ο ναός αυτός κατεδαφίστηκε το 1999 και στη θέση του οικοδομήθηκε νέος.

Η παλαιά Εκκλησία του Αγίου Δημητρίου ήταν χαμηλή τρίκλιτη ή μονόχωρη βασιλική μικρών διαστάσεων. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή του παλαιού ναού που σώζεται στον αυλόγυρο του νέου ναού η Εκκλησία οικοδομήθηκε το 1843. Στην επιγραφή αναφέρονται ονόματα κτητόρων όπως Αργυρή, Δήμος, Στογιάνος, Ιγνάτης, Παύλος, Πέτρος, Κωνσταντίνος, Στεργιανή, Αθανάσιος, Βλαχογιάννης, Μαρία, Στέργιος, Νικόλας. Το παράδοξο αυτής της επιγραφής είναι πως ενώ πρόκειται για ελληνικά είναι γραμμένα στο κυριλλικό αλφάβητο. Επίσης στο ναό σώζεται και το παλαιό λιθανάγλυφο που βρίσκονταν στο κέντρο του ναού στο οποίο εικονίζεται δικέφαλος αετός και πέριξ αυτού υπάρχει επίσης επιγραφή στα ελληνικά αλλά με το κυριλλικό αλφάβητο. Η φθορά της δεν επέτρεψε να την αναγνώσουμε.

Την Εκκλησία αυτή βρήκαν οι πρώτοι πρόσφυγες κάτοικοι που έφθασαν από την περιοχή του Απές της Γαράσαρης του Πόντου στο Μυλοπόταμο. Οι κάτοικοι αυτοί

³⁵⁵ Βασιλειάδου, ό.π., σ. 51.

³⁵⁶ Καρσανίδης, ό.π., σ. 321-323.

βρήκαν εδώ Τούρκους κατοίκους και ντόπιους χριστιανούς μαύρους στο χρώμα τους οποίους αποκαλούσαν Αιγυπτιώτες και λαϊκότερα γύφτους³⁵⁷. Απ' αυτούς τους παλαιούς κατοίκους μουσουλμάνους και χριστιανούς δεν παρέμεινε κανένας στο Μυλοπόταμο μετά τον ερχομό των προσφύγων. Έμεινε μόνον η Εκκλησία του Αγίου Δημητρίου να μαρτυρά την αλλοτινή παρουσία τους.

Στην Εκκλησία του Αγίου Δημητρίου σώζονταν αρκετά παλαιά αντικείμενα. Μεταξύ αυτών ήταν κάποιες παλαιές εικόνες. Εξ αυτών ελάχιστα σώζονται στο νέο ναό του Αγίου Δημητρίου. Σύμφωνα με μαρτυρία του ιερέα π. Δημητρίου Κουγιουμτζίδη κάποια σκεύη μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Μητροπόλεως Δράμας. Όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω η μη έγκαιρη καταγραφή των σκευών αυτών έχει ως αποτέλεσμα να μην είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε τα σκεύη που προέρχονται από το ναό του Μυλοποτάμου.

Κατά την επιτόπια έρευνα στο ναό του Αγίου Δημητρίου δεν εντοπίσαμε κανένα αργυρό κειμήλιο.

Πιστεύω πως στο χωριό αυτό όπως και στο Φωτολίβος λόγω του ότι ήταν τσιφλίκια δεν υπήρξαν οι οικονομικές προϋποθέσεις ώστε οι ναοί να αποκτήσουν λειτουργικά σκεύη από πολύτιμα μέταλλα σε τέτοια έκταση και βαθμό όπως άλλες ακμάζουσες κωμοπόλεις και χωριά της επαρχίας της Δράμας.

³⁵⁷ Σάββας Πορφ. Παπαδόπουλος, *Ο Μυλοπόταμος Δράμας. Τοπογραφία – Ιστορία – Λαογραφία*, Δράμα 2002, σ. 20-21.

ΕΠΙΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η εξέταση των αργυρών εκκλησιαστικών κειμηλίων των 14 εκκλησιαστικών κοινοτήτων της Μητροπόλεως Δράμας κατά τον 19ο αιώνα έως το 1922, έδειξε ότι οι μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ευνόησαν τους χριστιανικούς πληθυσμούς. Η θεσμική κατοχύρωση των κοινοτήτων μέσα από μια σειρά νομοθετημάτων σε συνδυασμό με την προοδευτική άνοδο της παραγωγής, της επεξεργασίας και της εμπορίας των καπνών οδήγησαν την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και ειδικότερα την περιοχή της Δράμας σε μια περίοδο οικονομικής ανάπτυξης και ευμάρειας.

Η οικονομική άνοδος των χριστιανών έγινε αμέσως αντιληπτή και στις κοινοτικές τους δομές. Νέοι ναοί, νέα διδακτήρια, νέες αίθουσες οικοδομούνται στις κοινότητες δείχνοντας την πρόοδο των κατοίκων και ικανοποιώντας την ανάγκη τους να γίνουν ανώτεροι από τους αλλόδοξους κατακτητές τους. Στο πλαίσιο αυτό νέα αργυρά λειτουργικά σκεύη από μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας ή του εξωτερικού φθάνουν στους ναούς της Μητροπόλεως Δράμας και αποτελούν μαρτυρία της ευμάρειας και της κοινωνικοποίησης του πλούτου των ευπορότερων των κατοίκων της κάθε κοινότητας.

Οι πόλεμοι, οι δηώσεις απ' τη μία και οι μετακινήσεις πληθυσμών ένθεν κακείθεν των συνόρων απ' την άλλη αλλά και οι καταστροφές ναών για τρίτους λόγους δημιούργησαν πολλά προβλήματα στη διατήρηση τέτοιων σκευών στους ναούς της Μητροπόλεως Δράμας. Ως εκ τούτου θα πρέπει να κατηγοριοποιήσουμε τις Εκκλησίες με βάση τα σκεύη που εντοπίσαμε και τις ευρύτερες πληροφορίες που συλλέξαμε σε επιμέρους ενότητες:

Α. Χωριά με πλήθος σωζόμενων αργυρών εκκλησιαστικών κειμηλίων: Δοξάτο, Χωριστή, Πλέβνα, Βόλακας, Μοναστηράκι.

Β. Χωριά με ελάχιστα σωζόμενα σκεύη: Πύργοι, Ξηροπόταμος, Αδριανή, Προσοτσάνη, Δράμα, Γρανίτης.

Γ. Κοινότητες με καθόλου σωζόμενα σκεύη: Μυλοπόταμος, Φωτολείβος, Κοκκινόγεια.

Στην πρώτη ενότητα συναντούμε τις δύο ακμάζουσες κωμοπόλεις του Δοξάτου και της Χωριστής που ξεχωρίζουν για την υλική και πνευματική πρόοδό τους την περίοδο που εξετάζουμε. Αντίστοιχα τα χωριά Πλέβνα, Βώλακας και Μοναστηράκι είναι παλαιά χωριά με σλαβόφωνο πληθυσμό τα οποία παρουσιάζουν επίσης πλήθος αργυρών εκκλησιαστικών σκευών είτε λόγω της γεωργικής ανάπτυξης (Πλέβνα) είτε λόγω άλλων δραστηριοτήτων όπως ήταν η ενασχόληση με τεχνικά επαγγέλματα (Βώλακας, Μοναστηράκι).

Στη δεύτερη ενότητα βρίσκονται χωριά του ορεινού όγκου της Δράμας τα οποία δεν είχαν επηρεαστεί ιδιαίτερα από τον πλούτο που έφερα τα καπνά όπως ο Γρανίτης και οι Πύργοι. Επίσης συναντούμε το παράδοξο παράδειγμα του Ξηροποτάμου που παρά την εγγύτητά του προς τη Δράμα και τον αυξημένο του πληθυσμό δεν βρέθηκε παρά μόνον ένα αργυρό σκεύος στο ναό του Αγίου Γεωργίου. Ταυτόχρονα στον παλαιό Μητροπολιτικό Ναό παρά την αξία τους τόσο την υλική όσο και την αισθητική εντοπίστηκαν μόνον δύο αργυρά κειμήλια, ενώ στο επίσης ακμάζουσα τότε Αδριανή εντοπίσαμε μόνον ένα σύνολο αργυρών εξαπτέρυγων υψηλής τέχνης. Απ' την άλλη η καταστροφή του παλαιού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Προσοτσάνη από πυρκαγιά οδήγησε στην καταστροφή των περισσότερων αργυρών κειμηλίων που θα εντοπίζαμε εκεί.

Στην τρίτη ενότητα βρίσκονται δύο χωριά που τότε ήταν τσιφλίκια (Φωτολείβος και Μυλοπόταμος) και κατοικούνταν από χριστιανούς Αθίγγανους που δούλευαν για τους τούρκους μπέηδες. Στις Εκκλησίες αυτές, οι οποίες δεν σώζονται μέχρι σήμερα, δεν εντοπίσαμε κανένα αργυρό εκκλησιαστικό κειμήλιο ενδεικτικό της κατάστασης των κατοίκων αφού σε αντίθεση με άλλα χωριά δεν είχαν την ανάλογη οικονομική άνοδο. Ταυτόχρονα τα Κοκκινόγεια αποτελούν μια ειδική περίπτωση όπου ενώ στο ναό δεν σώζονται σκεύη βρίσκουμε τουλάχιστον ένα ηπειρώτικης καταγωγής αργυρό αγιοπότητο αποθησαυρισμένο στο Μουσείο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Μητροπόλεως Δράμας στη Δράμα.

Στο σύνολό τους κατεγράφησαν 77 αργυρά, επάργυρα και επιχρυσωμένα εκκλησιαστικά κειμήλια.

Εξ αυτών μετά από έναν ειδολογικό διαχωρισμό βρήκαμε πως τα περισσότερα είναι φωτοστέφανα. Πρόκειται για τα 13 φωτοστέφανα που υπάρχουν στον Προφήτη Ηλία

Βώλακα. Φωτοστέφανα υπήρχαν σε όλους σχεδόν τους ναούς σε διάφορες διαστάσεις. Ωστόσο το γεγονός ότι ήταν σε εικόνες ενσωματωμένα που σχεδόν πάντα είχαν τζάμι ή βρίσκονταν σε ψηλές θέσεις του τέμπλου δεν μας επέτρεψαν την καταγραφή τους. Ακολουθούν τα εξαπτέρυγα (16) τα οποία αρθρώνονται σε 5 ενιαία σύνολα σε 4 ναούς και 1 μεμονωμένος σταυρός στο ναό των Εισοδίων της Χωριστής.

Έπονται τα αγιοπότηρα (7), τα ευαγγέλια (6), τα δισκάρια με ή χωρίς αστερίσκους (4), οι καντήλες (4), οι χείρες που αφαιρέθηκαν από τις εικόνες του Προφήτη Ηλία Βώλακα (4), οι σταυροί αγιασμού (3), τα στέφανα γάμου (3), οι σταυροί ευλογίας (2), τα σκεύη για το ζέον (2), τα αρτοφόρια προηγιασμένης (2), οι λαβίδες (2), και ένα πολυκάνδηλο, ένα αρτοφόριο, ένα θυμιατό κατζίκι, μία σταυροθήκη, ένα ποτήριο γάμου, μία λόγχη, ένας δίσκος, ένα μυροδοχείο και μία πόρπη.

Εάν εξαιρέσουμε τα φωτοστέφανα από τον Προφήτη Ηλία του Βώλακα τα οποία προέκυψαν κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες θα καταλήξουμε πως τα περισσότερα από τα σκεύη που καταγράψαμε είναι εξαπτέρυγα. Τα εξαπτέρυγα στα χρόνια στα οποία αναφέρεται η μελέτη μας δεν είχαν άλλη χρήση πέραν των λιτανειών και πιθανότατα της μεγάλης εισόδου της Θείας Λειτουργίας. Ως εκ τούτου είναι σκεύη που η λειτουργία τους κατά βάση γίνεται εκτός ναού. Η επιλογή ακριβών μετάλλων όπως το ασήμι στα εξαπτέρυγα καταδεικνύει την ανάγκη της χριστιανικής κοινότητας να επιδείξει στους υπόλοιπους αλλόδοξους κατοίκους της κοινότητας την κοινωνική και οικονομική της υπεροχή. Ακολουθούν σκεύη που σχετίζονται αμιγώς με τη Θεία Λειτουργία όπως είναι τα αγιοπότηρα, τα ευαγγέλια και τα δισκάρια. Το γεγονός αυτό δείχνει και τη φροντίδα των χριστιανών ώστε η θυσία του σώματος και του αίματος του Χριστού να γίνεται με όσο το δυνατόν αρτιότερα σκεύη.

Όσον αφορά τις τεχνικές τους τα περισσότερα σκεύη είναι κατασκευασμένα και διακοσμημένα με τη φουσκωτή τεχνική η οποία άλλωστε ήταν η πλέον διαδεδομένη στις ηπειρωτικές περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου. Ακολουθούν σκεύη που χρησιμοποιούν περισσότερες της μιας τεχνικής όπου συνήθως συνδυάζουν τη φουσκωτή με την εγχάρακτη ή τη σφυρήλατη. Τα αμιγώς σφυρήλατα σκεύη υπάρχουν αλλά είναι λιγοστά. Επίσης αξιόλογο είναι ότι συναντούμε μόνο σε ένα ευαγγέλιο από το ναό Αγίου Αθανασίου Πετρούσας την τεχνική με το σαβάτι. Η χρήση ημιπολύτιμων λίθων είναι περιορισμένη (σταυροί αγιασμού από το Δοξάτο και το Μοναστηράκι).

Τα διακοσμητικά μοτίβα που προτιμώνται είναι συνήθως ανθικές παραστάσεις ή απεικονίσεις αγίων μορφών. Στα περισσότερα σκεύη δεν μπορέσαμε να διακρίνουμε ξεκάθαρα την επιρροή από κάποια δυτικής προέλευσης καλλιτεχνική σχολή με εξαίρεση τα εξαπτέρυγα τα οποία τα περισσότερα και ιδίως αυτά της Αδριανής και της Πετρούσας είναι επηρεασμένα από το μπαρόκ.

Η προέλευση των σκευών τις περισσότερες φορές δεν είναι διακριτή. Ωστόσο είμαστε σχεδόν βέβαιοι πως τα περισσότερα από αυτά τα σκεύη που παρουσιάσαμε προέρχονται από εργαστήρια μεγάλων κέντρων της περιοχής όπως η Κωνσταντινούπολη, η Φιλιππούπολη, οι Σέρρες, η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα και άλλες περιοχές με παράδοση στην επεξεργασία του αργύρου. Άξια λόγου είναι τα δύο σκεύη για το ζέο από τους ναούς του Δοξάτου και της Χωριστής, τα οποία είναι ρωσικής τεχνοτροπίας και αποδεικνύουν περίτρανα τις οικονομικές και κοινωνικές επαφές των Δοξατιανών και των Χωριστιανών με κέντρα του εξωτερικού. Στα τοπικά τυχόν εργαστήρια της Δράμας ή των κωμοπόλεων της θα πρέπει να αποδώσουμε ήσσοнос σημασίας σκεύη όπως μέρος από τα φωτοστέφανα και οι χείρες των αγίων από τον Προφήτη Ηλία του Βόλακα.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα περισσότερα από αυτά τα σκεύη δεν έχουν συντηρηθεί. Με εξαίρεση τα σκεύη του Αγίου Αθανασίου Δοξάτου που στο σύνολό τους συντηρήθηκαν τα υπόλοιπα έχουν μερικώς ή καθόλου συντηρηθεί.

Όσον αφορά τις επιγραφές πάνω στα αργυρά κειμήλια παρατηρούμε ότι είναι ολιγάριθμες. Ορισμένες είναι αμιγώς στην ελληνική, άλλες είναι ελληνικά γραμμένες με χαρακτήρες του κυριλλικού αλφαβήτου που καταδεικνύει την αυξημένη προφορικότητα των προνεωτερικών κοινοτήτων της βαλκανικής, ενώ κάποιες άλλες περιέχουν μόνον χρονολογίες. Ξεκάθαρη αναφορά στους τεχνίτες που κατασκεύασαν τα σκεύη βρίσκουμε μόνον σε σκεύη του ναού της Χωριστής και του Βόλακα, γεγονός που μας δημιουργεί την εντύπωση ότι σε αυτές τις κοινότητες υπήρχαν τοπικοί κουγιουμτζήδες. Η αγορά από άλλες περιοχές σκευών οπωσδήποτε θα άφηνε αδιάφορο τον αφιερωτή ή τον ιερέα ή την ίδια την κοινότητα για το όνομα του τεχνίτη.

Η περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και ειδικότερα αυτή της Δράμας ως ενδεικτικό παράδειγμα, παρά την έλλειψη παράδοσης γύρω από την αργυροτεχνία παρουσίασε

παρά τα όσα υπέστη αξιόλογο αριθμό σκευών. Τα σκεύη αυτά ενδεικτικά μιας εποχής, των δεδομένων της και των ανθρώπων της παραμένουν στους ναούς αναμένοντας την περαιτέρω αξιοποίησή τους.

Η παρούσα εργασία αναδεικνύει στην πράξη την αναγκαιότητα προσέγγισης και ενδελεχούς εξέτασης αυτών των ζητημάτων με εργαλείο την ιστορικοκοινωνική μέθοδο. Η ανά κοινότητα και Εκκλησία μελέτη των σκευών κάτω από συγκεκριμένα χωροχρονικά δεδομένα μάς έδωσε τη δυνατότητα να ερμηνεύσουμε άλλοτε την έλλειψη σκευών, άλλοτε την προέλευση των υπαρχόντων σκευών και άλλοτε την κοινωνική χρήση και λειτουργία τους.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ

Έδωσαν συνεντεύξεις:

- π. Παναγιώτης Παπαδόπουλος (1950-), εφημέριος Ι. Ν. Εισοδίων της Θεοτόκου Προσοτσάνης.
- π. Ιωάννης Αγγέλου (1952-), προϊστάμενος Ι. Ν. Αγ. Αθανασίου Δοξάτου.
- π. Γεώργιος Δερμεντζόγλου (1947-), προϊστάμενος Ι. Ν. Αγ. Αναργύρων Φωτολίβους.

Έδωσαν πληροφορίες:

- Μητροπολίτης Δράμας Παύλος (1963-).
- π. Γεώργιος Τσακίρογλου (1936-), Πρωτοσύγκελλος Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας, εφημέριος Μητροπολιτικού Ναού από το 1965.
- π. Δημήτριος Σύρτας (1930-), πρώην εφημέριος Αργυρούπολης και Γρανίτη.

Συνέβαλαν στην καταγραφή των σκευών:

- π. Χριστόδουλος Μετεντζίδης, Αρχιερατικός Επίτροπος Προσοτσάνης, προϊστάμενος Ι. Ν. Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας.
- π. Νικόλαος Αμαραντίδης, προϊστάμενος Ι. Ν. Παμμεγίστων Ταξιαρχών Γρανίτη.
- π. Χαράλαμπος Ευθυμιάδης, προϊστάμενος Ι. Ν. Προφ. Ηλία Βώλακος.
- π. Δημήτριος Κουγιουμτζίδης, προϊστάμενος Ι. Ν. Αγ. Δημητρίου Μυλοποτάμου.
- π. Μαυρουδής Κυριαζάκης, προϊστάμενος Ι. Ν. Εισοδίων της Θεοτόκου Χωριστής.
- π. Κωνσταντίνος Μπογατίνης, προϊστάμενος Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Αδριανής.
- π. Παντελεήμων Παπαδόπουλος, προϊστάμενος Ι. Ν. Αγ. Αθανασίου Πετρούσης.

- π. Γεώργιος Παπαεμμανουήλ, προϊστάμενος Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Κοκκινογείων.
- π. Κωνσταντίνος Σταμπουλής, προϊστάμενος Ι. Μ. Ν. Δράμας.
- π. Αδριανός Τζεορτζέσκου, εφημέριος Ι. Μ. Ν. Δράμας.
- π. Δημήτριος Τοκμακτσής, προϊστάμενος Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Μοναστηρακίου.
- π. Αθανάσιος Τσάννης, προϊστάμενος Ι. Ν. Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Πύργων.
- π. Αθανάσιος Χαρίσκος, προϊστάμενος Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου Ξηροποτάμου.
- κ. Κωνσταντίνος Κασαπίδης, εκκλησιαστικός επίτροπος Ι. Ν. Παμμεγίστων Ταξιαρχών Γρανίτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ελληνική

- **Αθανασιάδης Γιάννης**, «Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι και αδελφότητες στους καζάδες Δράμας, Ζίχνης και Νευροκοπίου», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 2ης επιστημονικής συνάντησης*, επιμέλεια: Μ. Παρχαρίδου, τ. 2β, Δράμα 1998, σ. 581-599.
- **Αθανασιάδης Θεόφιλος Δ.**, *Οικονομική στατιστική του Νομού Δράμας*, εκδ. Κυριαζοπούλου – Πεντζίκη, Δράμα 1927.
- **Αϊβαζόγλου–Δόβα Δέσποινα**, *Η Δράμα. Ο Νεοκλασικισμός στην αστική αρχιτεκτονική της πόλης*, εκδ. ΔΕΚΠΟΤΑ Δήμου Δράμας, Δράμα 2002.
- **Αλεξιάδης Μηνάς Αλ.**, *Ελληνική και διεθνής επιστημονική ονοματοθεσία της Λαογραφίας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010.
- **Αναγνωστοπούλου Σία**, *Μικρά Ασία 19ος αιώνας – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
- **Αντζουλάτου – Ρετσίλα Ευριδίκη**, *Τα στέφανα του γάμου στη Νεώτερη Ελλάδα*, δ.δ., Αθήνα 1980.
- **Η ίδια**, «Το ελληνικό τάμα στο πέρασμα των αιώνων», *Μυριόβιβλος*, 5 (1984), σ. 15-19.
- **Η ίδια**, «Η κορόνα ως μορφή νεοελληνικού νυφικού κεφαλοδέσμου», *Μυριόβιβλος*, 6 (1984), σ. 15-21.
- **Η ίδια**, «Γαμήλια τελετουργικά αντικείμενα από τη Μικρά Ασία σε συλλογές ελληνικών μουσείων», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20 (1998), σ. 115-123.
- **Η ίδια**, «Η πρόκληση και καταξίωση της επιστημονικής ενασχόλησης με τη λαϊκή τέχνη: το έργο της Πόπης Ζώρα», *Παρνασσός*, 49 (2006), σ. 454-462.

- **Ασδραχάς Σπύρος Ι.**, *Ιστορικά Απεικάσματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995.
- **Βακαλόπουλος Απόστολος**, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 2, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 1976.
- **Ο ίδιος**, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1988.
- **Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος**, *Το Μακεδονικό ζήτημα. Γένεση – Διαμόρφωση – Εξέλιξη – Λύση (1856-1912)*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.
- **Ο ίδιος**, *Ο μακεδονικός αγώνας. Η ένοπλη φάση 1904-1908*, Θεσσαλονίκη χ.χ.
- **Βαρβούνης Μανόλης Γ.**, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Κομοτηνή 1994.
- **Ο ίδιος**, «Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα της Σάμου», *Σαμιακές Μελέτες*, 2 (1995-1996), σ. 117-247.
- **Ο ίδιος**, «Η εξέλιξη της ελληνικής λαογραφίας και η ‘Σχολή των Ιωαννίνων’», *Εξώπολις*, 8-9 (1997-1998), σ. 173-180.
- **Ο ίδιος**, «Παραδοσιακή εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στη Σάμο», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 778 (1999), σ. 347-394.
- **Ο ίδιος**, *Μικρά Λαογραφικά*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000.
- **Ο ίδιος**, «Οι εικόνες στη λαϊκή λατρευτική παράδοση», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 78 (2007), σ. 205-210.
- **Ο ίδιος**, «Προσκυνηματικός τουρισμός και ελληνική λαϊκή τέχνη», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos*, 29 (2008), σ. 217-228.
- **Ο ίδιος**, «Αθηναϊκά προσκυνητάρια», *Αθηναϊκό Ημερολόγιο*, 20 (2009), σ. 180-185.
- **Ο ίδιος**, «Χάρτινες μικρές εικόνες ευλογίας», *Εκκλησία*, 85:9 (2008), σ. 717-721.

- **Ο ίδιος**, «Παραδοσιακή εκκλησιαστική αργυροχοΐα στη Σάμο», *Σαμιακές Μελέτες*, 8 (2007-2008), σ. 329-356.
- **Ο ίδιος**, «Ο Γεώργιος Κόντης Ρήτωρ Αίνου και η λαϊκή κηρυγματική του 17ου αιώνα», *Θρακική Επετηρίδα*, 11 (1999-2009), σ. 49-99.
- **Ο ίδιος**, «Υλικοί δείκτες για την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Έρευνα και Διδασκαλία του Υλικού Πολιτισμού των Νεωτέρων Χρόνων στα Ελληνικά Πανεπιστήμια»*, επιμ.: Κατερίνα Κορρέ – Ζωγράφου, Γεώργιος Χ. Κούζας, Αθήνα 2010, σ. 65-77.
- **Ο ίδιος**, «Το «κιτς» στη σύγχρονη ελληνική εκκλησιαστική και λαϊκή θρησκευτική τέχνη», *Θεολογία*, 83:1 (2012), σ. 247-266.
- **Ο ίδιος**, «Λαϊκή θρησκευτική καλλιτεχνική δημιουργία και προσκυνηματικός τουρισμός», *Λαϊκή Τέχνη. Νέα ευρήματα – Νέες ερμηνείες. Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα* (επιμ. Σοφία Χανδακά), Αθήνα 2015, σ. 503-517.
- **Ο ίδιος**, συντονιστής, *Ο θρακιώτης ζωγράφος και αγιογράφος Γιάννης Μητράκας*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας (Κομοτηνή, 28 Νοεμβρίου 2014), εκδ. Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αθήνα 2016.
- **Ο ίδιος**, «Η συλλογή αντιμνησίων της Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας», *Δελτίο Σαμιακών Σπουδών*, 4 (2017-2018), σ. 145-157.
- **Ο ίδιος**, *Εισαγωγή στη Θρησκευτική Λαογραφία*, τ. 1-2, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2017.

- **Βαρούχας Αλέξανδρος Σ., Ιωάννης Μ. Δαμβέργης**, «Εγκύκλιος της ιδρύσεως της Εταιρείας», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1 (1892) Περίοδος Α΄, σ. 11-13.
- **Βασιλειάδου Δέσποινα**, «Ο καζάς της Δράμας στα κατάστιχα απογραφής πληθυσμού (Nufus Defterleri) του 1839», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης 'Η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας'*, επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης και Δήμητρα Πατρωνίδου, Δράμα 2017, σ. 43-61.
- **Βελουδής Γιώργος**, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, Αθήνα 1982 (ανατύπωση: 1999).
- **Βερέμης Αθανάσιος**, «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (τανζιμάτ)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 13 (1977), σ. 168-171.
- **Ο ίδιος**, «Το κίνημα των Νεοτούρκων και οι άμεσες συνέπειές του», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 254-257.
- **Βερέμης Θάνος**, *Βαλκάνια. Από τον 19ο αιώνα ως τον 21ο αιώνα. Δόμηση και αποδόμηση κρατών*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2010.
- **Ο ίδιος**, *Βαλκάνια: Ιστορία και κοινωνία. Ένα πολύχρωμο υπόδειγμα εθνικισμού*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016.
- *Βουλγαρικάί ωμότηται εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1914.
- **Βούρη Σοφία**, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2010.
- **Βρέλλη – Ζάχου Μαρίνα**, «Ο χιονιαδίτης λαϊκός αγιογράφος Πολύκαρπος Αναστ. Ζωγράφος (1874-1953)», *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*.

- Εισηγήσεις στο 1ο επιστημονικό συμπόσιο, επιμέλεια: Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, Κόνιτσα 1996, σ. 395-421 (και ανάτυπο).*
- **Η ίδια**, «Η διδασκαλία της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1964-2009)», *Λαογραφία*, 42 (2010-2012) , σ. 171-192 (και ανάτυπο).
 - **Η ίδια**, *Η διδασκαλία και η έρευνα του ενδύματος στο πλαίσιο του λαϊκού πολιτισμού. Οι εργασίες των φοιτητών στο Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Λ.Α.Π.Ι.) 1964-2014*, εκδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2014.
 - **Η ίδια**, «Η διδασκαλία της Λαϊκής Τέχνης και τα αδημοσίευτα φοιτητικά χειρόγραφα στο Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (1964-2006)», *Λαϊκή Τέχνη. Νέα ευρήματα – Νέες ερμηνείες. Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα*, επιμ.: Σοφία Χανδακά,, Αθήνα 2015, σ. 281-300.
 - **Γεδεών Μανουήλ**, *Σύντομος ιστορία της επί του όρους Παγγαίου κατά την επαρχίαν Φιλίππων και Δράμας Ιεράς Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της επονομαζομένης της Εικοσιφοινίσσης*, Κωνσταντινούπολις 1894.
 - **Ο ίδιος**, *Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του βουλγαρικού ζητήματος (1852-1873) εκδιδόμενα ευλογία και κελεύσει του Παναγιωτάτου Οικουμενικού Πατριάρχου κ. Ιωακείμ Γ΄, του από Θεσσαλονίκης*, Κωνσταντινούπολις 1908.
 - **Γερολυμάτος Α.**, *Συγκρούσεις στα Βαλκάνια. Κατάκτηση, επανάσταση και αναδιανομή από την οθωμανική εποχή έως τον 21ο αιώνα* (μτφρ. Σοφία Σκουλικάρη), εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2008.
 - **Γιαννουλόπουλος Ιωάννης**, «Η επανάσταση του 1922, η δίκη των εξ και η συνθήκη της Λωζάννης», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 15 (1978), σ. 248-259.
 - **Γόνης Δημήτριος**, *Ιστορία της Εκκλησίας της Βουλγαρίας*, Αθήνα 1995.

- **Ο ίδιος**, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001.
- **Γραίκος Νικόλαος**, «Νεοελληνική Εκκλησιαστική Ζωγραφική. Το ερώτημα της μεθόδου και του ερευνητικού πεδίου», *Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, επιμ.: Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, Σταύρος Μαμαλούκος, Αθήνα 2012, σ. 377-704.
- **Δαδάκη Σταυρούλα**, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών Δράμας», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Πρακτικά 2ης επιστημονικής συνάντησης*, επιμέλεια: Μ. Παρχαρίδου, τ. 2α, Δράμα 1998, σ. 287-293.
- **Δήμου Αλεξ. Δ.**, *Αργυροχοΐα και χρυσοχοΐα στα Γιάννινα*, Ιωάννινα 1981.
- **Εξερτζόγλου Χάρης**, *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία. Μια κοινωνική – πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19ου – αρχές 20ου αιώνα)*, Αθήνα 2010.
- «Ελληνική Βιβλιογραφία Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 7 (1973-1974), Περίοδος Δ', σ. 159-207.
- **Ζάγκλη – Μπόζιου Μαίρη**, *Ευλόγιος Κουρίλας (1880-1961). Το Αρχείο του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, εκδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2009.
- **Πόπη Ζώρα**, *Τα πολυτελή φορέματα των Κρητομυκηναίων κυριών*, Αθήναι 1956.
- **Η ίδια**, *Η γοργόνα εις την ελληνικήν λαϊκὴν τέχνην*, Αθήναι 1960.
- **Η ίδια**, *Οι βοτσαλωτές αυλές των Σπετσών*, Αθήναι 1961.
- **Η ίδια**, *Σιφνεϊκά πλακόστρωτα*, Αθήναι 1963.

- **Η ίδια**, *Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής φορεσιάς*, εκδ. Μ. Ε. Λ. Τ., Αθήνα 1966.
- **Η ίδια**, «Αργυροχοΐα», στο συλλογικό τόμο *Νεοελληνική Χειροτεχνία*, επιμέλεια: Στέλιος Α. Παπαδόπουλος, εκδ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήναι 1969, σ. 242.
- **Η ίδια**, *Δύο μεγάλοι μάστοροι του ασημιού. Αθανάσιος Τζημούρης – Γεώργιος Διαμαντής Μπάφας*, εκδ. ΕΟΕΧ, Αθήνα 1972.
- **Η ίδια**, *Ελληνική Τέχνη. Λαϊκή Τέχνη*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994.
- **Ιερά Μητρόπολις Δράμας**, *Τα προσκυνητάρια και οι ακολουθίες της Ιεράς Μονής Εικοσιφοινίσσης*, τ. 1-2, εκδ. Ιερά Μητρόπολις Δράμας, Δράμα 2013.
- **Ιερά Μητρόπολις Δράμας**, κείμενα – επιμέλεια, *Ο Παλαιός Μητροπολιτικός Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας. Εκατονταετηρίς Ελευθερίων 1913-2013*, εκδ. ΔΕΚΠΟΤΑ Δήμου Δράμας, Δράμα 2013.
- **Ιερά Μητρόπολις Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας**, *Ημερολόγιον 2018*, Έδεσσα 2018.
- **Καπλάνη Γιαννούλα**, κείμενο, *Νεοελληνική Αργυροχοΐα. Από τις συλλογές του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης*, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1997.
- **Η ίδια**, «Οι συντεχνίες των αργυροχρυσοχόων της Ηπείρου», *Η αργυροτεχνία στην Ήπειρο*, επιμέλεια: Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου και Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2016, σ. 35-41.
- **Καπλάνη – Κοκκίνη Έλλη**, επιμέλεια, *Οι χρυσοί της Νέβεσκας*, εκδ. Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995.
- **Καρσανίδης Ευάγγελος Γ.**, «Η εκπαίδευση στον καζά Δράμας (1840-1899), *Η Δράμα και η περιοχή της – Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 2ης*

- επιστημονικής συνάντησης, επιμέλεια: Μ. Παρχαρίδου, Δράμα 1998, σ. 553-579.
- **Ο ίδιος**, *Η εκπαίδευση στις επαρχίες Δράμας και Ζιχνών κατά την Τουρκοκρατία (1840-1913)*, εκδ. ΔΕΚΠΟΤΑ Δήμου Δράμας, Δράμα 2016.
 - **Κιουρτσή – Μιχαλοπούλου Αγγελική**, «Βουλγαρικές βιαιότητες και η ελληνική αντιμετώπισή τους στην περιοχή της Δράμας (1906-1908)», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 6ης Επιστημονικής Συνάντησης 'Η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας'*, επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης και Δήμητρα Πατρωνίδου, Δράμα 2017, σ. 63-77.
 - **Κολιόπουλος Ιωάννης**, «Ο Μακεδονικός Αγώνας. Η θέση των Ελλήνων στη Μακεδονία από το 1881 ως το 1896», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 215-220.
 - **Ο ίδιος**, «Η κατάσταση στη Μακεδονία από το 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 279-280.
 - **Κολτσίδα Αντώνης Μ.**, *Ιστορία του Μελενίκου η διαχρονική πορεία του ελληνισμού*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005.
 - **Κοντογιώργης Γεώργιος Δ.**, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση: οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2012.
 - **Κορρέ – Ζωγράφου Κατερίνα Γ.**, *Μεταβυζαντινή – Νεοελληνική χρυσοκεντητική*, Αθήνα 1985.
 - **Η ίδια**, *Χρυσικών έργα 1600-1900. Συλλογή Κ. Νοταρά*, εκδ. ΕΛΙΑ, Αθήνα 2002.
 - **Η ίδια**, *Τα κεραμικά Ιζνίκ της Μονής Παναχράντου Άνδρου*, εκδ. Καϊρείου Βιβλιοθήκης, Άνδρος 2004.

- **Κούζας Γεώργιος Χ.**, *Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία. Η ιστορική διαδρομή της (1908-2008)*, εκδ. Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, Αθήνα 2009.
- **Κυράτσος Διονύσιος Κ. (Μητροπολίτης Δράμας)**, *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας από τις απαρχές της μέχρι σήμερα*, Δράμα 1997.
- **Ο ίδιος**, *Ιστορία και θαύματα Παναγίας Εικοσιφοινίσσης*, Δράμα 1998.
- **Ο ίδιος**, *Συμβολή στην ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας με βάση Πατριαρχικά έγγραφα (1608-1931)*, Δράμα 1998.
- **Κυριακίδου – Νέστορος Άλκη**, *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, εκδ. ΕΟΕΧ, Αθήνα 1965.
- **Κωνσταντινίδης Αγαθάγγελος (Μητροπολίτης Δράμας)**, *Εικοσιφοίνισσα Παγγαίου Ανατολικής Μακεδονίας*, Δράμα 1915.
- **Ο ίδιος**, *Αι δραματικά περιπέτεια Δράμας μέχρι της απελευθέρωσης αυτής – Από της 1 Ιουνίου μέχρι τις 1 Ιουλίου 1913*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Δράμα 2013, εκδ. β΄.
- **Κωνσταντινίδης Εμμανουήλ Ι.**, *Η ανακήρυξις του αυτοκεφάλου της εν Ελλάδι Εκκλησίας (1850) και η θέσις των Μητροπόλεων των «Νέων Χωρών» (1928)*, εκδ. Παρησία, Αθήνα 2008.
- **Κωστής Κώστας**, «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων*, 13 (1992), σ. 57-76.
- **Κωφός Ευάγγελος**, «Μακεδονία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 13 (1977), σ. 378-387.
- **Λαζογιώργος – Ελληνικός Δημήτρης**, *Αγγελική Χατζημιχάλη. Η Ελληνίδα που φώτισε το Γένος*, εκδ. Δήμος Αθηναίων, Αθήνα 2000.

- **Λαμπάκης Γ.**, «Περιηγήσεις ημών κατά το έτος 1902», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 5 (1905), σ. 8-10.
- **Ο ίδιος**, «Δράμα», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 5 (1905), σ. 84.
- **Λεονταρίτης Γεώργιος**, «Από το 1913 ως τη Μικρασιατική καταστροφή. Η Διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του πρώτου παγκόσμιου πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 15 (1978), σ. 8-46.
- **Λοβέρδος Σπυρίδων**, *Βίος και Πολιτεία Αγίου ενδόξου Ιερομάρτυρος Χρυσοστόμου Αρχιεπισκόπου Σμύρνης του από Δράμας*, εκδ. ΔΕΚΠΟΤΑ Δήμου Δράμας, Δράμα 2016.
- **Λοβέρδου – Τσιγαρίδα Κ.**, «Βυζαντινή Μικροτεχνία», *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Διευθ. Αθανάσιος Α. Καρακατσάνης, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 279-280.
- **Λουκάτος Δημήτριος Σ.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1992.
- **Λουκόπουλος Δημήτριος**, *Αιτωλικά οικήσεις, σκεύη και ποτά*, Αθήναι 1925.
- **Λυδάκη Άννα**, «Η εκκλησιαστική τέχνη στο Ιερό Κοινόβιο του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στην Ορμύλια Χαλκιδικής», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεώτερων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια»*, επιμέλεια: Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου, Γεώργιος Χ. Κούζας, Αθήνα 2010, σ. 341-364.
- **Μαζαράκης Ι. Κ.**, *Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα 1992.
- **Μαζαράκης Ιωάννης**, «Η Μακεδονία στις παραμονές του Αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 220-254.
- **Μαζάουερ Μαρκ**, *Τα Βαλκάνια*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2016.

- **Μακρής Κίτσος Α.**, *Ο ζωγράφος Θεόφιλος στο Πήλιο*, Βόλος 1939 (με πρόλογο του Δ. Ευαγγελίδη).
- **Ο ίδιος**, *Λαϊκές ζωγραφιές στο αρχονταρίκι του μοναστηριού του Άη-Λαυρέντη στο Πήλιο*, Βόλος 1947.
- **Ο ίδιος**, *Η πηλιορείτικη λαϊκή τέχνη. Πηγές και επιδράσεις*, Βόλος 1948.
- **Ο ίδιος**, *Πηλιορείτικες φορεσιές*, Βόλος 1949.
- **Ο ίδιος**, *Δύο λαϊκοί ζωγράφοι. Γιάννης Παγώνης – Θανάσης Παγώνης*, Βόλος 1952.
- **Ο ίδιος**, *Ένα μεταβυζαντινό τέμπλο στο Πήλιο*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήναι 1954.
- **Ο ίδιος**, *Η ξυλογλυπτική του Πηλίου*, Βόλος 1958.
- **Ο ίδιος**, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1976.
- **Ο ίδιος**, *Χιονιαδίτες ζωγράφοι. 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*, Αθήνα 1981.
- **Ο ίδιος**, *Οι Ζωγράφοι της Σαμαρίνας*, Θεσσαλονίκη 1991.
- **Ο ίδιος**, *Ο ίδιος, Η ξυλογλυπτική του Πηλίου*, Βόλος 1958.
- **Ο ίδιος**, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα*, Αθήναι 1982.
- **Μαργαρίτης Γ.**, «Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμέλεια: Χ. Χατζηιωσήφ, τ. Α2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 1998, σ. 163-169.
- **Ματάλας Παρασκευάς**, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.
- **Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ.**, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2017.

- **Μαχά – Μπιζούμη Νάντια**, «Φελόνιο διαμορφωμένο από στολιστικό κέντημα κρητικής κεντητικής τέχνης (18ος αι.). Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας των κεντητών υφασμάτων», *Αλεξανδρινός Αμνητός. Αφιέρωμα στη μνήμη του Ι. Μ. Χατζηφώτη*, επιμέλεια: Μ. Γ. Βαρβούνης, Παν. Τζουμέρκας, τ. 2, Αλεξάνδρεια 2009, σ. 249- 283.
- **Μέγας Γεώργιος Α.**, «Θρακικά οικήσεις. Συμβολή εις την έρευναν της βορειοελληνικής αγροτικής οικίας», *Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου*, 1 (1939), σ. 5-49.
- **Ο ίδιος**, *Η ελληνική οικία. Ιστορική αυτής εξέλιξη και σχέσις προς την οικονομία των λαών της Βαλκανικής*, Αθήνα 1949.
- **Μερακλής Μιχάλης Γ.**, «Ο Φαλλμεράγερ και η Ελληνική Λαογραφία», *Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, επιμέλεια: Ευάγγελος Χρυσός, Αθήνα 1996, σ. 269-276.
- **Μερακλής Μ. Γ.**, «Η μελέτη του υλικού πολιτισμού: Μια όχι άσκοπη αναδρομή», *Θέματα Λαογραφίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σ. 75-89.
- **Ο ίδιος**, «Η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων», *Λαογραφικά Ζητήματα*, εκδ. Καστανιώτη και Διάπτων, Αθήνα 2004, σ. 15-25.
- **Ο ίδιος**, *Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011.
- **Μερλιέ Μέλπω**, *Η μουσική λαογραφία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1935.
- **Μεσσής Βασίλης**, «Τα οθωμανικά τεμένη της Δράμας και η επόμενη τους μέρα», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 6ης Επιστημονικής Συνάντησης 'Η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας'*, επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης και Δήμητρα Πατρωνίδου, Δράμα 2017, σ. 351-371.

- **Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ.**, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2003.
- **Μιχόπουλος Κωνσταντίνος**, *Δοξάτο. Ηρωϊκή και μαρτυρική πόλη. Οι σφαγές του 1913 και του 1941 από τον βουλγαρικό στρατό*, Δοξάτο 2007
- **Μοσχόπουλος Δαμασκηνός** (Αρχιμανδρίτης), *Η Ιερά Μονή της Εικοσιφοινίσσης μετά των σχετικών προς τα περί αυτής πόλεων και χωρών. Μελετη τοπογραφική και ιστορική*, Κωνσταντινούπολις 1896.
- **Μουταφτσίεβα Βέρα**, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος – 16ος αιώνας)*, μετάφραση: Ουρανία Αστρινάκη, Ευαγγελία Μπαλτά, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990.
- **Μπαλλιάν Άννα**, *Θησαυροί από τις ελληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης*, εκδ. Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1994.
- **Μπότσαρης Μάρκος**, «Η ελληνική αργυροχοΐα και το σαβάτι», *Ζυγός*, 7 (1974), σ. 80-102.
- **Μουσειδου Γιασμίνα Στυλ.**, *Η Αργυροχοΐα στην Ήπειρο*, Αθήνα 1983.
- **Νανάκης Ανδρέας** (Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από το Γένος και την Εθναρχία στο Έθνος*, εκδ. Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2013.
- **Νούτσου Μαρίνα**, *Μουσείο Αργυροτεχνίας. Οδηγός*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2017.
- **Ντάτση Ευαγγελή Αρ.**, *Τα Ισνάφια μας τα βασιλεμένα: τα Γιάννινα των μαστόρων και των καλφάδων*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2006.
- **Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μαρία**, «Συμβολή στην έρευνα για την εθνολογική κατάσταση της Μακεδονίας πριν από τους βαλκανικούς

- πολέμους», *Δωδώνη. Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 20 (1991), σ. 329-362.
- **Η ίδια**, *Το Μακεδονικό ζήτημα. Ιστορική θεώρηση του προβλήματος*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
 - **Οικονομάκη – Παπαδοπούλου Γιώτα**, *Εκκλησιαστικά Αργυρά*, εκδ. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1980.
 - **Η ίδια**, «Το λαγάρισμα των πολύτιμων μετάλλων», *Εθνογραφικά*, 6 (1989), σ. 31-56.
 - **Η ίδια**, «Εκκλησιαστική Μεταλλοτεχνία», *Σινά. Οι Θησαυροί της Ιεράς Μονής Αγίας Αικατερίνης*, Γεν. Εποπτεία: Κωνσταντίνος Α. Μανάφης, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 271-275.
 - **Η ίδια**, «Οι τεχνικές της ηπειρώτικης αργυροχρυσοχοΐας», στο συλλογικό τόμο *Η αργυροτεχνία στην Ήπειρο, Η αργυροτεχνία στην Ήπειρο*, επιμέλεια: Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου και Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2016, σ. 45-78.
 - **Οικονόμου Νικόλαος**, «Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 289-326.
 - **Παπαγεωργίου Γεώργιος Π.**, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα*, δ.δ., Ιωάννινα 1982.
 - **Παπαδόπουλος Σάββας Π.**, «Η εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών στο νομό Δράμας στην περίοδο 1913-1939», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Πρακτικά 2ης επιστημονικής συνάντησης*, επιμέλεια: Μ. Παρχαρίδου, τ. 2β, Δράμα 1998, σ. 699-715.
 - **Παπαδόπουλος Σάββας Πορφ.**, *Ο Μυλοπόταμος Δράμας. Τοπογραφία – Ιστορία – Λαογραφία*, εκδ. ΔΕΚΠΟΤΑ Δήμου Δράμας, Δράμα 2002.

- **Παπαδόπουλος Στέφανος Ι.**, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1970.
- **Παπαδόπουλος Στέλιος**, *Η Χαλκοτεχνία στον ελληνικό χώρο (1900-1975) κατά τις προφορικές μαρτυρίες των χαλκουργών. Συμβολή στην εθνογραφική τεχνολογία*, εκδ. Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1982.
- **Ο ίδιος κ. ά.**, «Ομάδα προετοιμασίας έκθεσης παραδοσιακών εργαλείων», *Εθνογραφικά*, 4-5 (1983-1985), σ. 197-214.
- **Παπαδοπούλου Βαρβάρα Ν.**, «Ηπειρώτες χρυσοκοί και αργυροχοί. Συμβολή στη μελέτη της αργυροχοΐας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 39 (2005), σ. 51-125.
- **Η ίδια**, «Η αργυροχρυσοχοΐα στην Ήπειρο», *Η αργυροτεχνία στην Ήπειρο*, επιμέλεια: Γιώτα Οικονομάκη – Παπαδοπούλου και Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2016, σ. 15.
- **Παπάζογλου Γεώργιος Κ.**, *Η λεηλασία της Εικοσιφοινίσσης. Εκατό χρόνια από την κλοπή (1917-2017)*, εκδ. Ιερά Μητρόπολη Δράμας, Δράμα 2017.
- **Παπαστάθης Χαράλαμπος Κ.**, επιμέλεια, *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς: νομοθετικές πηγές, κανονισμοί Μακεδονίας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1984.
- **Παρχαρίδου – Αναγνώστου Μάγδα, Καραβελίδης Μιχάλης, Ματσίνης Ιωάννης, Τσάλτας Αχιλλέας**, «Παλαιά Μητρόπολη Δράμας: οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου κατά το 2007», *ΑΜΕΘ*, 21 (2007), σ. 383-391.
- **Παρχαρίδου – Αναγνώστου Μάγδα**, «Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας: η καταγραφή και η μελέτη των εκτιθέμενων

- αντικειμένων», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, 22 (2008), σ. 521-528.
- **Η ίδια**, «Λειτουργικά σκεύη από το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας», *Δίοδος* 66100, 7 (2014), σ. 110-123.
 - **Η ίδια**, «Δύο εικόνες του Ιακώβου Γιακουμή Νικολάου από το Μελένικο στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή Δράμας», *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, 2 (2013), σ. 259-278.
 - **Η ίδια**, «Τα κειμήλια του Ιερού Ναού Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή Δράμας», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά 6ης Επιστημονικής Συνάντησης 'Η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας'*, επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης και Δήμητρα Πατρωνίδου, Δράμα 2017, σ. 373-391.
 - **Πασχαλίδης Βασίλειος Κ.**, *Δραμινά Ιστορικά. 67 μελέτες για τη Δράμα και την περιοχή της*, Δράμα 1992.
 - **Πασχαλίδης Δημήτρης**, *Η Χωριστή Δράμας κατά τη δεύτερη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας (1916-1918)*, Χωριστή 1998.
 - **Πασχαλίδης Δημήτρης Α., Φαράκλας Χρίστος Π.**, *Κώδικας Τσατάλτζας (Χωριστής Δράμας) 1842-1916. Εισαγωγή – διπλωματική εμταγραφή – υπομνηματισμός*, εκδ. ΔΕΚΠΟΤΑ Δήμου Δράμας, Δράμα 2018.
 - **Παύλος** (Μητροπολίτης Δράμας), «Η περίπτωση του ιερού ναού της Παναγίας στην Πετρούσα», *Από τον Μακεδονικό Αγώνα στην απελευθέρωση της Δράμας*, επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης και Β. Ριτζαλέος, Δράμα 2018, σ. 29-36.
 - **Πλουμίδης Γέωργιος**, «Ιστορική διαδρομή της αργυροχοΐας (-μεταλλοτεχνίας) στα Ιωάννινα (Σχεδιάσμα)», *Βελλά. Επιστημονική Επετηρίδα Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Βελλάς Ιωαννίνων*, 4 (2007), σ. 499-508.

- **Ο ίδιος**, *Ιστορική Μάθηση. Προτάσεις για τις Πηγές και τη Μεθοδολογία στην Ιστορία*, εκδ. Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 2010.
- **Πολίτης Νικόλαος Γ.**, «Λαογραφία», *Λαογραφία*, 1 (1909), σ. 3-18.
- **Ρόκου Βάσω**, «Τεχνικές και εργαστήρια της Ηπείρου. Το καμίνι της σιδηρουργίας στο Μέτσοβο», *Λωδώνη. Ιστορία και Αρχαιολογία*, 32 (2003), σ. 399-492.
- **Σβολόπουλος Κωνσταντίνος**, «Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 335-339.
- **Ο ίδιος**, «Η συνθήκη του Βουκουρεστίου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 14 (1977), σ. 352-354.
- **Σέργης Μανόλης Γ.**, *Το Μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο Γλινάδο της Νάξου*, Αθήνα 1990.
- **Ο ίδιος**, *Μονές των Κυκλάδων. Σύρου, Πάρου, Νάξου, Αμοργού*, εκδ. Χελάνδιον, Αθήνα 2007.
- **Ο ίδιος**, *Εκκλησιαστικός λόγος και λαϊκός πολιτισμός τον 16ο αιώνα. Η περίπτωση του Παχώμιου Ρουσάνου*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.
- **Ο ίδιος**, *Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Γλινάδο της Νάξου. Ψηφίδες από την Ιστορία και τη Λαογραφία του*, εκδ. Σταμουλή, Θεσσαλονίκη 2018.
- **Σιμόπουλος Κυριάκος**, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333-1500 μ.Χ.*, τ. 1-5, εκδ. Πιρόγα, Αθήνα 2001.
- **Συναΐτης Ιλαρίων Κρης** (Αρχιμανδρίτης), *Περιγραφή του κατά την επαρχίαν Δράμας και Φιλίππων Ιερού Μοναστηριού της Υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου της επονομαζομένης Εικοσιφοινίσσης και του γενομένου θαύματος εις*

την εν αυτή ιεράν και θαυματουργόν εικόνα της Θεομήτορος,
Κωνσταντινούπολις 1819.

- **Σπυριδάκης Γεώργιος Κ.**, *Ελληνική Λαογραφία. Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις*, τεύχος 1, εν Αθήναις 1968.
- **Σταλίδης Κωνσταντίνος Γ.**, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Έδεσσα 1974 και β', εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 1999.
- **Σταματόπουλος Δημήτριος Α.**, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση: προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.
- **Σταμέλος Δημήτρης**, *Νεοελληνική Λαϊκή Τέχνη. Πηγές, προσανατολισμοί και κατακτήσεις από τον 16ο αιώνα ως την εποχή μας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1993.
- **Σταυριανός Λευτέρης**, *Τα Βαλκάνια μετά το 1453*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007.
- **Στυλίδου Μαρία**, «Η οικονομία του Δοξάτου στις αρχές του 20ού αιώνα», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Πρακτικά 4ης επιστημονικής συνάντησης*, επιμέλεια: Ν. Θ. Γεωργιάδης, Δράμα 2006, σ. 463-492.
- **Συναδινός Νάσος**, *Οι τεχνίτες της Στεμνίτσας*, Αθήνα 1979.
- **Ο ίδιος**, *Τα Μεσσιώτικα. Η συνθηματική γλώσσα των τεχνιτών επεξεργασίας μετάλλων της Στεμνίτσας*, Αθήνα 1979.
- **Σφέτας Σπυρίδων**, *Ελληνο-βουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908. Ανάμεσα στη ρητορική της διμερούς συνεργασίας και στην πρακτική των εθνικών ανταγωνισμών*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2008.

- **Ο ίδιος**, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία. Από την Οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (1354-1918)*, τ.1, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009.
- **Ταχιάος Αντώνιος – Αιμίλιος Ν.**, *Ιστορία των σλαβικών Ορθοδόξων Εκκλησιών*, Θεσσαλονίκη 1984.
- **Ο ίδιος**, *Η εθνική αφύπνισις των Βουλγάρων και η εμφάνισις βουλγαρικής εθνικής κινήσεως εν Μακεδονία*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1986.
- **Τρίτος Μιχαήλ Γ.**, *Ιστορία και σύγχρονος βίος των σλαβικών και λοιπών Ορθοδόξων Εκκλησιών*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2015.
- **Τσάμπας Χρήστος**, *Το Κέντρο Παραδοσιακής Βιοτεχνίας (ΚΕ.ΠΑ.ΒΙ.) στα Ιωάννινα: Συμβολή στη μελέτη της γιαννιώτικης ασημουργίας στην αυγή του 21ου αιώνα (εργαστήρια – τεχνικές – έργα – τεχνίτες)*, διπλωματική διατριβή, Ιωάννινα 2011.
- **Τσιάρα Αγλαΐα**, «Ο αργυροχόος Χριστόδουλος ‘του Πανταζή’ από την Κόνιτσα Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 41 (2007), σ. 347-404.
- **Τσιόδουλος Στέφανος**, «Επιγραφές Χιονιαδιδών ζωγράφων σε σπίτια του Ζαγορίου», *Εκ Χιονιάδων*, 7 (2004), σ. 10-15.
- **Ο ίδιος**, «Σχόλια σε μια χάρτινη εικόνα του Βόρτολι», *Μνήμων*, 27 (2005), σ. 245-250.
- **Ο ίδιος**, *Η ζωγραφική των σπιτιών του Ζαγοριού. Τέλη 18ου – αρχές 20ου αιώνα. Ιστορική και πολιτισμική προσέγγιση*, εκδ. Ριζάρειο Ίδρυμα, Ιωάννινα 2009.
- **Ο ίδιος**, «Παραστάσεις Ελλήνων φιλοσόφων σε ναούς της Ηπείρου (νέα ευρήματα)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 30 (2011), σ. 297-316.

- **Ο ίδιος**, Τιμωρία. *Η σκοτεινή όψη της σεξουαλικότητας. Ερωτικές σκηνές και οι αφηγήσεις τους στις παραστάσεις της κόλασης (13ος – 19ος αιώνας)*, εκδ. Futura, Αθήνα 2012.
- **Φλωράκης Αλέκος Ε.**, *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1980.
- **Ο ίδιος**, *Μαρμάρινα λαϊκά τέμπλα της Τήνου*, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1996.
- **Ο ίδιος**, *Άγιον Όρος: Λιθανάγλυφα*, εκδ. Τήνος, Αθήνα 2000.
- **Ο ίδιος**, *Τηνιακοί φεγγίτες*, εκδ. Ερρίνη, Αθήνα 2006.
- **Ο ίδιος**, *Η Παναγία της Τήνου και η Μονή Κεχροβουνίου*, εκδ. Χελάνδιον, Αθήνα 2007.
- **Ο ίδιος**, *Καραβάκια – τάματα και θαλασσινή αφιερωματική πρακτική στο Αιγαίο*, εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 2018.
- **Χανδακά Σοφία**, επιμέλεια, *Λαϊκή Τέχνη. Νέα ευρήματα – Νέες ερμηνείες. Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα*, εκδ. Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2015.
- **Χατζηβασιλείου Ευάνθης**, *Βιώματα του Μακεδονικού ζητήματος. Δοξάτο Δράμας 1912-1946*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2014.
- **Χατζημιχάλη Αγγελική**, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη. Σκύρος*, Αθήναι 1925.
- **Η ίδια**, «Η στάχωση του Ευαγγελίου της Υπεραγίας Θεοτόκου Πωγωνιανής Μολυβδοσκεπάστου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 15 (1940), σ. 175-182.
- **Χατζόπουλος Γ. Κ.**, *Ιστορικά ανάλεκτα της Εκκλησίας της Δράμας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012.
- **Χλιάρας Κωνσταντίνος Αρ.**, «Μιλητουπόλεως Ιεροθέου λόγοι εκκλησιαστικοί. Διακονώντας το θείο λόγο στην Βάλια της Μικράς Ασίας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 35 (2016), σ. 405-436.

- **Χρυσανθόπουλος Μιχαήλ Σ.**, *Το βουλγαρικό σχίσμα. Η απαρχή του μακεδονικού ζητήματος*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2014.

2. Ξένη

- **Bernard Lewis**, *Η πολιτική γλώσσα του Ισλάμ*, μετάφραση: Στ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011.
- **Braudel Fernard**, *Υλικός Πολιτισμός και Οικονομία (15ος – 18ος αιώνας)*, μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραχά, τ. 1, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1995.
- **Dakin Douglas**, *The Greek struggle in Macedonia 1897-1913*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Thessaloniki 1993.
- **Faroghi Suraiya, Quataert Donald, McGowan Bruce, Pamuk Sevket**, μετάφραση: Μαρίνα Δημητριάδου, επιμέλεια: Χαλίλ Ιναλτζίκ και Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1600-1914*, τ. 2, εκδ. Αλεξάνδρεια Αθήνα 2011.
- **Hall R. C.**, *The Balkan Wars 1912-1913. Prelude to the First World War*, London – New York 2000.
- **Hauzet L. – Daumet H.**, *Mission archeologique de Macedoine*, Paris 1876.
- **Lufti Barkar Omer**, «Οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 15ο και 16ο αιώνα», *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας*, επιμέλεια: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 1979.
- **Ong Walter J.**, *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη*, επιμέλεια: Θεόδωρος Παραδέλλης, μετάφραση: Κώστας Χατζηκυριάκου, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

- **Ortayli Ilber**, μετάφραση: Κατερίνα Στάθη, επιμέλεια: Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19ος αιώνας η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004.
- **Pavlowitch S. K.**, *Ιστορία των Βαλκανίων 1804-1945*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005.
- **Perdrizet P.**, *Voyage dans la Macedoine premiere*, Paris 1897.
- **Puchner Walter**, «Οι ιδεολογικές βάσεις της επιστημονικής ενασχόλησης με τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό τον 19ο αιώνα», *Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, επιμέλεια: Ευάγγελος Χρυσός, Αθήνα 1996, σ. 247-268.